

Adsumus XIX.

Tanulmányok
a XXI. Eötvös konferencia előadásaiból

Adsumus XIX.

Tanulmányok a XXI. Eötvös Konferencia előadásaiból

Adsumus XIX.

Tanulmányok a XXI. Eötvös Konferencia előadásából

A XXI. Eötvös Konferencia főszervezői:
Rémai Martin és Sinka Andor Dénes

Szerkesztette:
Csigó Ábel és Rémai Martin

ELTE Eötvös József Collegium
2021

EMBERI ERŐFORRÁSOK
MINISZTERIUMA

EMBERI ERŐFORRÁS
TÁMOGATÁSKEZELŐ

Nemzeti
Tehetség Program

A kiadvány „A hazai és határon túli magyar nyelvű szakkollégiumok támogatása”
című pályázat keretében (NTP-SZKOLL-20-0032) valósult meg.

ELTE Eötvös József Collegium
Budapest, 2021

Felelős kiadó: Dr. Horváth László, az ELTE Eötvös Collegium igazgatója

Szerkesztők: Csigó Ábel és Rémai Martin

Borítóterv: Horváth Janka Júlia

Copyright © Eötvös Collegium 2021 © A szerzők

Minden jog fenntartva!

A nyomdai munkálatokat a CC Printing Szolgáltató Kft. végezte.

1118 Budapest, Rétköz utca 55/A fsz. 4.

Felelős vezető: Szendy Ilona

ISBN 978-615-5897-42-9

Tartalomjegyzék

Szerkesztői előszó	9
--------------------------	---

TERMÉSZETTUDOMÁNYOK

SZABÓ HANNA JUDIT

Nanoarany részecskéket tartalmazó szilika aerogélek előállítása, termikus és katalitikus tulajdonságainak vizsgálata.....	13
--	----

MOLNÁR ZALÁN

Limesz rendszámok ultraszűrő-bővítése.....	29
--	----

JÓ VIVIÁNA

Dél-amerikai jégárak felszíni sebességének vizsgálata objektumkövető algoritmus alkalmazásával	47
---	----

TÁRSADALMI KÉRDÉSEK

ZELENA DORINA LILLA, BARTA BOGLÁRKA NÓRA, ZÁCH BOGLÁRKA

Mind meghalunk? – Politikai attitűdök a klímaszorongás tükrében.....	71
--	----

FILYÓ FANNI

Diskurzusok a klímaváltozásról: a YouTube és a nemsztenderd nyelvváltozatok a francia nyelvben	87
---	----

RÉMAI MARTIN

Magyarország kutatási és fejlesztési ráfordításai	113
---	-----

VÁCZ ISTVÁN DÁVID

Egy elfelejtett amerikai szakember, Morgan Shuster modernizációs kísérlete és a geopolitika Perzsiában.....	127
--	-----

KASZA LILLA

Folyóparti városfejlesztés – barnamezős óriásberuházások nemzetközi összehasonlítása.....	151
--	-----

BÖLCSÉSZETTUDOMÁNYOK

MURÁNYI MÁRK

A víz motívuma Lev Tolsztoj *Anna Karenina* című regényében 175

KOVÁCS DOMINIK

A gyász személyközi és társadalmi szerepe

Bródy Sándor *A tanítónő* című drámájában 191

KOVÁCS VIKTOR

„Ó, hát csakugyan a legutolsó vagyok?” – Azonosságok a *Csongor és Tünde*,
illetve a *Falu rossza* intrikusábrázolása között..... 205

JUNGBAUER LORETTA ANNA

Marlowe kontra Purcell: Dido és Aeneas..... 225

BERECZ GÁBOR

A LEGIO II ADIVTRIX *centurióinak származása*

– A kutatás módszertana, nehézségei 235

JUHÁSZ ZOLTÁN ANDRÁS

Falu, föld, furfang

Egy földvásárlás narratívái 251

ZSIGA NIKOLETTA EVELIN

Az 1994-es ruandai népi elkövetői..... 273

Szerkesztői előszó

Kedves Olvasó!

Örülünk, hogy kezében tarthatod ezt a kiadványt; hosszas munka és feszült várakozás vezetett el idáig – a konferencia előkészületeitől a kötet kiadásáig. A tudomány sohasem állhat meg. Mi sem mutatja ezt jobban, mint a jelenlegi vírushelyzetben végzett hősies kutatómunka fontossága. A tudomány állandóságát és védelmének jelentőségét szerettük volna megjeleníteni a XIX. Adsumus–kötet borítóján. Így került *Horváth Janka Júlia* szájmazskos Pallasz Athénét ábrázoló alkotása a borítóra.

A szövegeket három tematikus fejezetre – *Természettudományok, Társadalmi kérdések és Bölcsészettudományok* – osztottuk fel. Az egyes fejeztek kezdő-, és zárótanulmányai pedig kiválóan kapcsolódnak egymáshoz témáikból adódóan, hiszen ezek mind-mind korunk egyik égető problémáját, a klímaváltozást járják körül.

Reméljük, hogy a kötetünkkel – még a nehéz körülmények ellenére is – jelét tudjuk adni annak, hogy a jövő kutató- és tanárgenerációja nyitott a természet és a társadalom legkülönbözőbb kérdéseinek tanulmányozására és szakmailag megalapozott megválaszolására.

Csigó Ábel és Rémai Martin

Természettudományok

Nanoarany részecskéket tartalmazó szilika aerogélek előállítás, termikus és katalitikus tulajdonságainak vizsgálata

SZABÓ HANNA JUDIT¹

1. Bevezetés

1.1. Szilika aerogélek

Az aerogélek rendkívül kis sűrűséggel (0,004-0,500 g/cm³), nagy fajlagos felülettel bíró szilárd anyagok, amelyek térfogatuk 90-99%-ában valamilyen gázt tartalmaznak. Különleges tulajdonságuk, hogy pontszerű nyomás hatására törekenyek, mégis szerkezetükhöz képest nagy teherbírással rendelkeznek. Mezopórusos nanoszerkezetüknek köszönhetően a világ legjobb hő- és hangszigetelőjeként tartják őket számon, és könnyen funkcionálizálhatóak. Ezen tulajdonságaik miatt számos felhasználási lehetőséget rejtenek magukban és ki-magasló előnyök miatt egyre elterjedtebbek. Alkalmazzák őket az építőiparban hő- és hangszigetelőként, a kozmetikai iparban, gyógyszeriparban gyógyszer-hordozókként, katalizátorokként illetve azok hordozójaként, valamint jelentős szerepe van olyan csúcstechnológiai iparágban is, mint az űrkutatás.

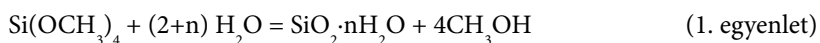
A szilika alapú aerogélek az aerogélek leginkább kutatott és egyben legrégebb óta ismert csoportja. A szilika alapú aerogélek előállítása három fő lépésből áll: szol-gél szintézis, öregítés, majd ezt követően szárítás után kapjuk a kívánt anyagot.²

A gél szilárd nanoszerkezete folyékony reakcióközegben hidrolízis és polimerizációs reakciók eredményeképp sav és/vagy bázis katalizátor segítségével alakul ki. A gélesedéssel, azaz a szol állapotból gél állapotba történő átalakulással létrejövő szilika mátrix rendkívül porózus, ekkor az átlagosan 20-40 nm átmérőjű pórusokban az előbb említett reakciók oldott melléktermékei találhatóak és

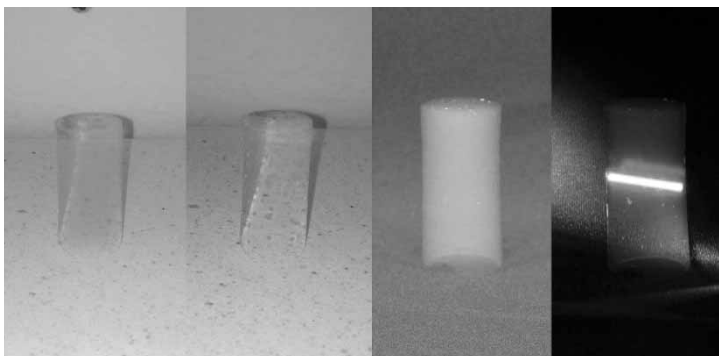
¹ TÉMAVEZETŐ: DR. LÁZÁR ISTVÁN
DEBRECENI EGYETEM SZERVETLEN ÉS ANALITIKAI KÉMIAI TANSZÉK

² LÁZÁR, I.; FÁBIÁN, I. A Continuous Extraction and Pumpless Supercritical CO₂ Drying System for Laboratory-Scale Aerogel Production. *Gels* 2016, 2 (4), 26.

jelentős mennyiségű vizet tartalmaz. Szilícium-prekurzorként elsőként Kistler nátrium-szilikátot használt, ma már sokkal elterjedtebbek az alkoxi-szilánok (TMOS, TEOS, MTMS, MTES). A tetraalkoxi-szilánok esetén a gélesedés nagyon lassú folyamat, ezért katalizátor alkalmazása szükséges. A leggyakrabban használt báziskatalizátor az ammónia-oldat, de használhatunk Lewis-bázist (pl. NaF) vagy savat (pl. HCl-oldat) is erre a célra (1. egyenlet).

Az öregítés a szárítást megelőző lépés, célja a szol-gél folyamat eredményeképp létrejött szilika mátrix megerősítése, aminek során a gél pórusaiban lévő folyadékot kicseréljük. Ahhoz, hogy a nedves gélből aerogélt nyerjünk, el kell távolítanunk az oldószert a mátrixból a szerkezet módosulása és összeomlása nélkül. Ezt szárítással oldjuk meg, amelynek több módja is ismeretes: normál légköri nyomáson történő szárítás, fagyasztva szárítás, illetve szuperkritikus szárítás. A normál légköri nyomáson történő szárítás esetén nem aerogélt, hanem xerogélt kapunk, amely lassú szárítás eredményeképp lehet akár monolitikus is. Ennek szerkezete a kapilláriserők miatt módosult és összetöredezett, térfogata pedig az eredeti tömb 1/8-1/10-ére csökken. Ez a fajta szárítási mód tehát nem megfelelő aerogélek előállítására, ahogyan a fagyasztva szárítás sem jelent tökéletes megoldást a kapilláriserők okozta problémák kiküszöbölésére. Fagyasztva szárítás során a pórusokban jelenlévő oldószert szublimációval távolítják el, azonban a folyamatban keletkező jég mikrokristályok hatására nagyobb pórusméretű anyagot kapunk, mintha szuperkritikus szárítást végeznénk. Ez utóbbi eljárást Kistler fejlesztette ki az 1930-as években. Ennek során a gélben lévő oldószert szuperkritikus folyadékká alakítva kerül eltávolításra. Ilyen állapotban nincs folyadék-gáz határfelület, tehát a kapilláriserők nem okoznak problémát és monolitikus szilika alapú aerogéleket eredményez az eljárás. Az ilyen típusú szárítás esetén leggyakrabban szuperkritikus szén-dioxidot alkalmaznak. A kapott aerogélek még tartalmazhatnak a gyártási folyamat során adszorbeálódott szennyezőanyagokat, ami miatt sárgás elszíneződést figyelhetünk meg. Ezek 8 órán keresztül 500°C-on történő hevítéssel eltávolíthatók és végeredményként az aerogél teljesen átlátszó lesz.

1. ábra Bal oldalon az általam előállított szilika aerogél látható hevítés előtt és után. Megfigyelhető, hogy az adszorbeálódott szennyezésekből származó kezdeti sárgás szín az 500 °C-on végzett "kemenczés" hatására megszűnik, a szennyezők kiégnek az aerogélből. Jobb oldalon a fehér fényben mutatott kékes színárnyalat, illetve a 650 nm-es lézérfény szóródása látható; mindkét jelenség a Rayleigh fényszórás következménye.

A kapott szilika aerogélek nyitott mezopórusos szerkezetűek, kis sűrűségűek, nagy fajlagos felülettel rendelkeznek ($250\text{--}800\text{ m}^2\text{g}^{-1}$), hidrophil tulajdonságúak, valamint alacsony hővezető- képességűek. Az alap szilika aerogélek rendszerint áttetszőek, egyes változataik teljesen átlátszóak. Közös jellemzőjük a nanométeres pórusokat tartalmazó szerkezetükön fellépő Rayleigh fényszórás, amelyet kiválóan szemléltet az 1. ábrán látható a szilika aerogél.

Az aerogélek felhasználási körét nagymértékben bővítik a vázba kapcsolt nanorészecskék, hiszen új funkciókkal és tulajdonságokkal rendelkeznek az alap szilika aerogélekhez viszonyítva. A nanokompozitok optikai, katalitikus és mágneses jellemzői a nanorészecskék anyagi minőségétől függően eltérőek, így rendkívül változatos alkalmazási lehetőségeket rejtenek magukban.³

1.2. Nanorészecskék katalitikus hatásai

A katalitikus hatású arany nanorészecskék felhasználása rendkívül széles körű, hiszen jelentős katalitikus hatás jelentkezik oxidációs (CO^4 , glükóz, alkoholok

³ HEILIGTAG, F. J.; NIEDERBERGER, M. The Fascinating World of Nanoparticle Research. *Mater. Today* 2013, 16 (7–8), 262–271.

⁴ MORENO-MARTELL, A.; PAWELEC, B.; NAVA, R.; MOTA, N.; ESCAMILLA-PEREA, L.; NAVARRO, R. M.; FIERRO, J. L. G. CO Oxidation at 20 °C on Au Catalysts Supported on Mesoporous Silica: Effects of Support Structural Properties and Modifiers. *Materials* 2018, 11 (6), 948.

aerob katalitikus oxidációja⁵) és redukciós folyamatokban egyaránt (nitro-vegyületek redukciója pl. 4-nitrofenol NaBH_4 jelenlétében történő redukciója⁶). Katalizátorként fontos alkalmazási területük a szerves vegyületek szintézise (pl. metanol szintézise CO vagy CO_2 hidrogénezésével) és katalitikus bontása (metanol, etanol, hangyasav). Az arany nanorészecskék katalitikus hatást gyakorolnak az iparilag rendkívül fontos víz-gáz reakcióban, segítségükkel ez a nagy jelentőségű folyamat az eddigieknél lényegesen alacsonyabb hőmérsékleten is megvalósítható. Az arany nanorészecskék katalitikus aktivitása erősen függ a nanoszemcsék méretétől, általában a kisebb mérettartományban lehet számottevő aktivitást tapasztalni.

Az általunk használt 2 és 10 nm-es arany szolok és az előállított nanokompozitok katalitikus aktivitásának vizsgálatára a 4-nitro-fenol nátrium-borohidriddel való redukcióját választottuk modell reakciónak, ami katalizátor nélkül csak rendkívül lassan megy végbe. A 4-nitro-fenol egy jelentős környezetszennyező, nehezen lebomló szerves vegyület, ami mennyiségének csökkentésére a zöld kémia nagy hangsúlyt fektet. A redukció terméke a 4-amino-fenol, amely kevésbé toxikus, fontos szintetikus intermedier, emellett festékanyagok és korróziós inhibitorok előállításához is keresett a vegyiparban. A reakciót számos fém nanorészecske katalizálja, de aktivitásukat tekintve közülük is kiemelkednek az arany nanoészecskék.

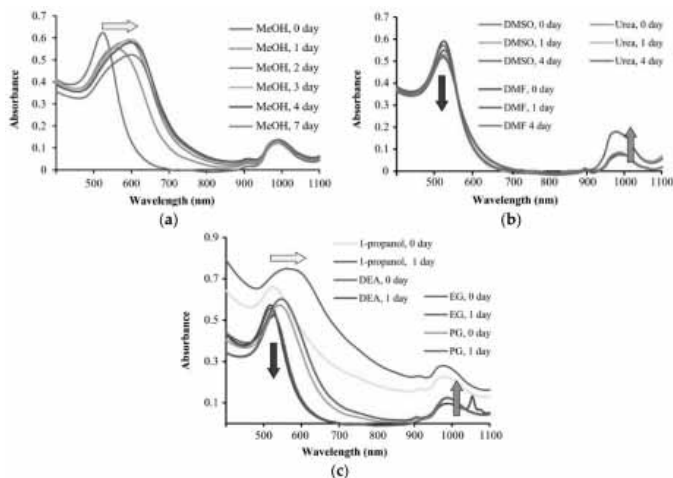
⁵ CHEN, H. W.; MURUGADOSS, A.; HOR, T. S. A.; SAKURAI, H. Magnetically Recoverable Magnetite/Gold Catalyst Stabilized by Poly(N-Vinyl-2-Pyrrolidone) for Aerobic Oxidation of Alcohols. *Molecules* 2010, 16 (1), 149–161.

⁶ MA, T.; LIANG, F.; CHEN, R.; LIU, S.; ZHANG, H. Synthesis of Au-Pd Bimetallic Nanoflowers for Catalytic Reduction of 4-Nitrophenol. *Nanomaterials* 2017, 7 (9), 239.

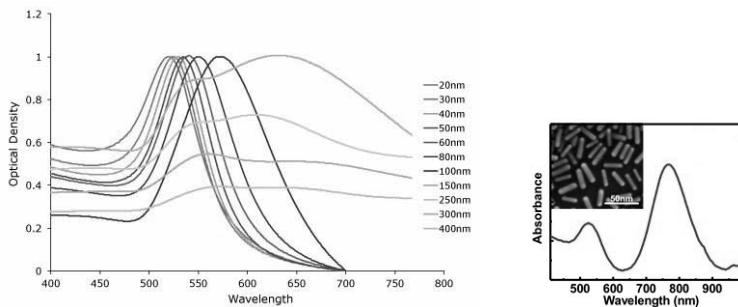
2. Kísérleti rész

2.1. Oldószerek hatásainak vizsgálata az arany nanorészecskék aggregációjára

Részletesen vizsgáltuk a különböző, vízzel elegyíthető oldószerekkel hígított arany szolok spektrális változását az elegyítés után eltelt idő függvényében. A kapott spektrumok a 2. ábrán láthatók, a viselkedési és változási módjuktól függően három csoportban összefoglalva. Első csoportba tartozik az aerogélek előállítása során használt metanol, amelynek a legfelső ábra szerint nagyon jelentős a részecskeméret-növelő hatása, amit az 500-600 nm környékén található spektrális csúcs eltolódása jelez. Ezzel ellentétben az 1000 nm környékén található, arany nanorudakra jellemző csúcs intenzitása és helye nem változott, azaz a méretnövekedés a nanoarany részecskéknek csupán az átmérőjét érintette, az alakját lényegileg nem. A középső ábrán a dimetil-szulfoxid, dimetil-formamid és karbamid vizes oldatának hatására bekövetkező változást látjuk. Amint megfigyelhető, ezen oldószerek és anyagok esetében a nanogömb részecskék mérete nem változott, a spektrális maximum helye változatlan maradt, ugyanakkor a csúcs intenzitása csökkent, ami a nanopontok koncentrációjának csökkenését jelenti. A hiányzó anyagmennyiség a 970-1000 nm tartományban lévő csúcshoz tartozó anyag mennyiségének növekedésével jár együtt. Ezekben az oldószerekben a nanorészecskék aggregációjának eredményeként hosszanti irányban jelentősen megnyúlt nanorudak keletkeznek. A harmadik csoportba azok az oldószerek tartoznak, amelyek mind a nanopontok méretét, mind az alakját is megváltoztatják egymással párhuzamosan. Ide tartozik az 1-propanol, dietanol-amin, etilén-glikol és 1,2-propilén-glikol.

2. ábra Metanollal (a), dimetil-szulfoxiddal, dimetil-formamiddal, karbamid vizes oldatával (b), illetve 1-propanollal, dietanol-aminnal, etilén-glikollal és 1,2-propilén-glikollal (c) hígított arany szol spektruma közvetlenül a hígítás után, illetve 24 óra elteltével megismételve a mérést.⁷

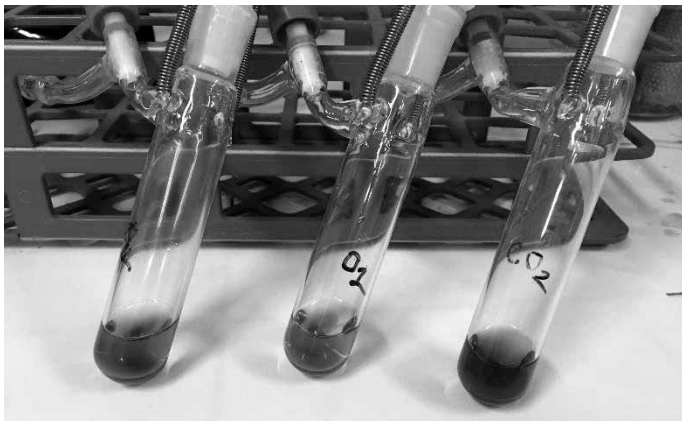
3. ábra A bal oldalon az arany nanopontok UV-vis spektruma látható a részecskeméret függvényében.⁸ A jobb oldalon arany nanorudak UV-vis spektruma figyelhető meg. A kb. 780 nm-nél jelentkező második elnyelés a hosszanti tengely mentén kialakuló második plazmon eredménye.

⁷ LÁZÁR, I.; SZABÓ, H. Prevention of the Aggregation of Nanoparticles during the Synthesis of Nanogold-Containing Silica Aerogels. *Gels* 2018, 4 (2), 55.

⁸ MÉLINON, P.; BEGIN-COLIN, S.; DUVAIL, J. L.; GAUFFRE, F.; BOIME, N. H.; LEDOUX, G.; PLAIN, J.; REISS, P.; SILLY, F.; WAROT-FONROSE, B. Engineered Inorganic Core/Shell Nanoparticles. *Phys. Rep.* 2014, 543 (3), 163–197.

2.2. Környezeti tényezők hatása az arany nanorészecskék aggregációjára

Felvetődött annak lehetősége, hogy a légköri oxigén okozhatja a 2. ábrán bemutatott változást, hiszen ismeretes, hogy a nanoarany részecskék felhasználhatók oxidációs reakciók katalizátoraként. A dietanol-amin-tartalmú arany kolloid oldatok viselkedését különböző gázközegekben, argonban, oxigénben és szén-dioxidban vizsgáltuk. Az argon hatására 1 perc alatt lilás elszíneződést tapasztaltunk. A második Schlenk-edényben lévő Au szolhoz oxigéngáz átáramoltatás alatt szintén DEA-t adtunk, ekkor azonban nem következett be színváltozás. A harmadik Au szolon CO_2 gázt áramoltattunk át és a DEA hozzáadása után 30 másodperc alatt sötétkék elszíneződést figyelhettünk meg. (4. ábra)

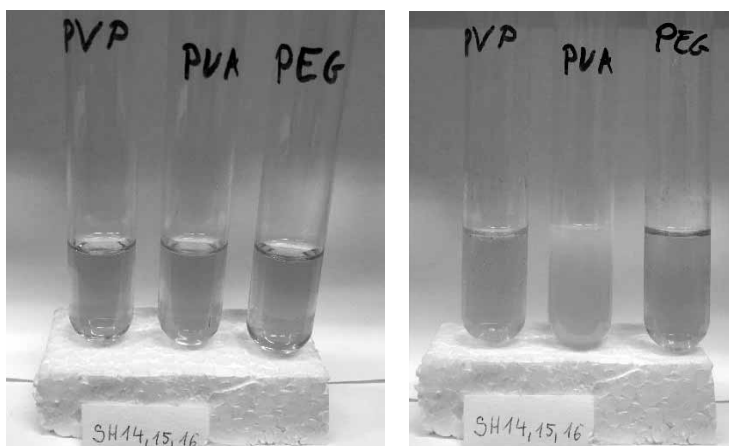
4. ábra A részecskeméret-növekedés gázfüggésének vizsgálata balról jobbra argon, oxigén, illetve szén-dioxid közegben. Látható, hogy argon alatt közepes mértékben, oxigén alatt nem, szén-dioxid esetén pedig nagy mértékben változott az oldat színe.

Eredményeink alapján elmondhatjuk, hogy a nanoarany részecskék aggregációját a szén-dioxid jelentősen gyorsítja, míg az oxigén gátolja vagy megakadályozza. A részecskeméret-növekedést tehát jelentősen befolyásolja egyes gázok jelenléte, azonban az ilyen módon történő destabilizáló hatások kizárása sajnos nehezen valósítható meg akkor, amikor a meglévő technológia felhasználásával, nyitott, vagy parafilmrel lezárt öntőformákban, kondicionáló eszközökben illetve edényekben állítjuk elő az aerogéleket. Az aerogél nanokompozitok ilyen előállítása csak a jelenleg használatos gélöntési eszközök teljes körű átalakítása után lenne lehetséges.

2.3. Stabilizáló szerek hatása az aggregációra

Láttuk, hogy az aggregáció megakadályozása oxigén atmoszférában lehetséges, azonban tiszta oxigén és gyúlékony szerves oldószerek egyidejű alkalmazása biztonságtechnikai szempontból még kis térfogatok esetén sem kívánatos, így különböző stabilizáló ágensek hatásait vizsgáltuk.

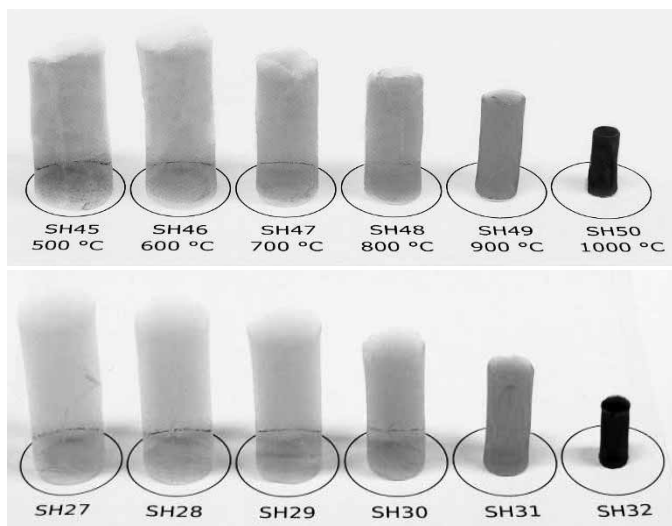
Kísérleteket folytattunk a PVP40, PVA és PEG sztérikus stabilizáló hatásainak vizsgálatára gélesedés körülményei között 10 nm-es arany nanorészecskékre nézve. Megállapítottuk, hogy metanol hozzáadása az előbb említett polimerekkel stabilizált arany kolloid oldatokhoz nem okoz színváltozást, azok rózsaszínesek maradtak. Ezután 1:1 térfogatarányú metanol-TMOS (tetrametil-ortoszilikát) elegyét adtuk a mintákhoz, aminek következtében a polivinil-alkoholos oldat esetén enyhe opálosodást, a polietilén-glikolos oldatnál pedig lila színt figyeltünk meg. Majd ezekhez a gélesedés katalizátoranként ammónia-oldatot adtunk kevertetés közben. A PVP40-t tartalmazó elegy esetében nem következett be sem színváltozás, sem opálosodás, ellenben a PEG-os minta lila színű lett az arany részecskék aggregációja miatt, valamint erőteljes opálosodást figyeltünk meg a PVA-os stabilizáció esetén. (5. ábra) Utóbbiról szuperkritikus szárítás után megállapítottuk, hogy míg kolloid oldatban lévő arany nanorészecskék aggregációját megakadályozza, ezzel szemben a gélesedés körülményei között erre nem képes és az arany részecskék nem épülnek be a szilika mátrixba.

5. ábra PVP, PVA, illetve PEG alkalmazása arany nanorészecskék sztérikus stabilizálási kísérletében gélesedés előtt és után. Megfigyelhető a PVA-tartalmú minta opálosodása és a PEG-t tartalmazó minta jelentős színváltozása.

2.4. 10 nm-es arany nanorészecskéket tartalmazó szilika aerogélek hőkezelése

Vizsgáltuk az előállított aerogél nanokompozitok szerkezetének, illetve az arany nanorészecskék méretének hőmérsékletfüggését az előállított aerogélekben magas hőmérsékletű hőkezelés során. Stabilizátor nélküli aerogél minták esetén jól megfigyelhető, hogy a termikus kezelés hatására jelentős színváltozás következik be nagyobb hőmérsékleten (6. ábra), ami arra enged következtetni, hogy ahogy a szilika váz egyre inkább "rázsugorodik" az arany részecskékre, úgy csökken azok mérete. Ez rendkívüli jelentőséggel bír, hiszen katalitikusan inaktív, nagyságrendileg mikrométeres arany részecskéket tartalmazó aerogélekből hőkezeléssel azok mérete feltehetőleg nanotartományba alakítható és katalitikusan aktívvá tehetőek. Így egy technológiailag új, egyedülálló megoldást jelenthet a termikus kezelés a részecskeméret-szabályozásra.

6. ábra Stabilizálószer nélküli (fent) és stabilizált (lent) szilika aerogél minták termikus kezelés után.

Nitrogén adszorpciós-deszorpciós porozimetriával határoztuk meg a hőkezelt aerogélek fajlagos felületét és jellemző pórusméretét, melynek eredményeit az 1. táblázatban foglaltuk össze.

A mérések alapján elmondható, hogy az általunk előállított, majd termikus kezelésnek alávetett aerogélek fajlagos felületeinek nagysága jelentősen

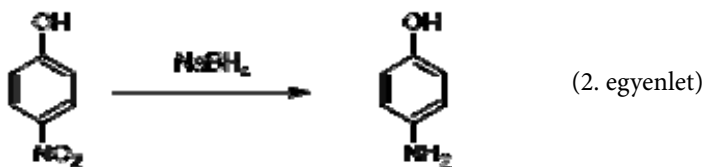
csökken a hőmérséklet növekedésével. A jellemző pórusméret 20 nm körüli, ez alól kivételt képeznek az SH32 és SH50 jelű aerogélek, amelyek pórusainak mérete jelentősen kisebb az 1000°C-os hőkezelésből adódóan.

1. táblázat Az előállított aerogélek tulajdonságai

	SH27	SH28	SH29	SH30	SH31	SH32
Fajlagos felület (m ² /g)	890	762	720	461	306	rendkívül kicsi
jellemző pórusméret (nm)	20	24	24	20	17	3
	SH45	SH46	SH47	SH48	SH49	SH50
Fajlagos felület (m ² /g)	899	790	702	625	458	rendkívül kicsi
jellemző pórusméret (nm)	17	20	20	17	13	3

2.5. Katalitikus reakciók vizsgálata

A 2 és 10 nm-es arany szolok és az előállított nanokompozitok katalitikus aktivitásának vizsgálatára a 4-nitro-fenol nátrium-borohidriddel való redukcióját (2. egyenlet) választottuk modell reakciónak, ami katalizátor nélkül csak rendkívül lassan megy végbe.⁹

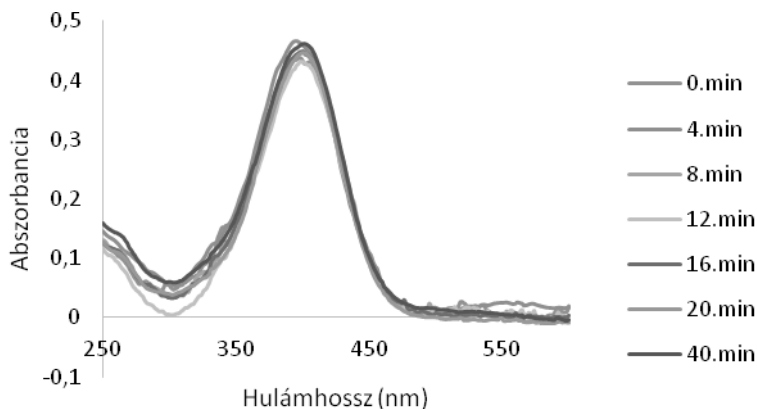

Vizsgálataink a katalizátor minősége mellett a redukción befolyásoló egyéb körülményekre is kiterjedtek. Tapasztalataink azt mutatják, hogy a légköri oxigénnek gátló hatása van a reakcióra nézve. Az oxigén bejutását folyamatosan áramló argon védőgáz atmoszférával akadályoztuk meg, az oldatot a mérés megkezdése előtt argon átbuborékolásával oxigénmentesítettük. A reakció során a heterogén fázisban lévő katalizátor egyenletes eloszlását a küvetében lévő szuszpenzió mágneses kevertetésével biztosítottuk.

⁹ MA, T.; LIANG, F.; CHEN, R.; LIU, S.; ZHANG, H. Synthesis of Au-Pd Bimetallic Nanoflowers for Catalytic Reduction of 4-Nitrophenol. *Nanomaterials* 2017, 7 (9), 239.

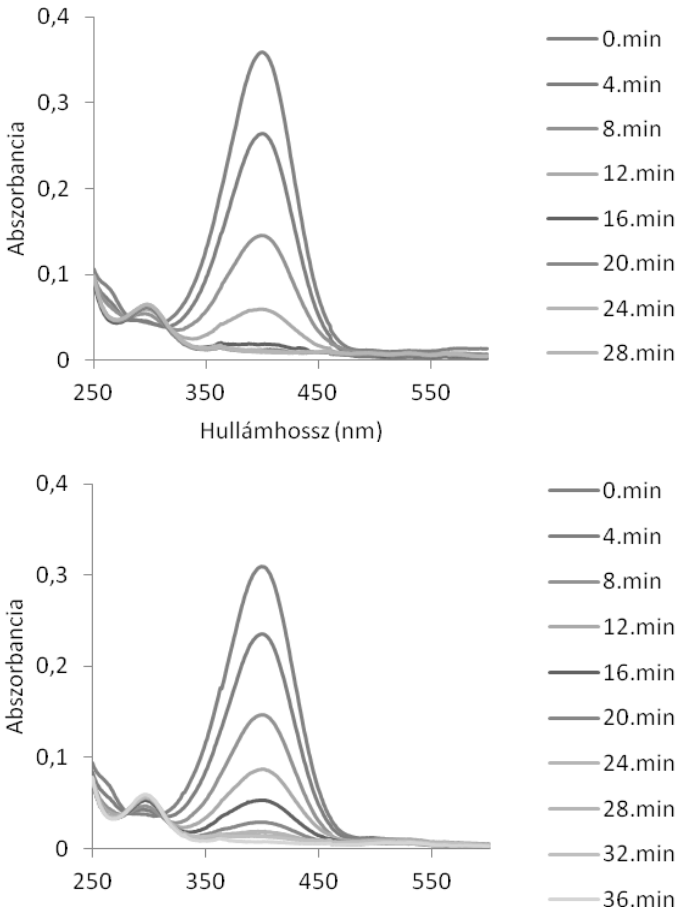
A 4-nitro-fenolhoz NaBH_4 vizes oldatát adva a kémhatás változása következtében élénksárga oldatot kapunk, ami katalizátor jelenlétében a redukciós folyamat során fokozatosan halványodott, végül elszíntelenedett. (9. ábra)

A redukció spektrofotométer segítségével jól követhető. A reakció előrehaladtát a spektrumban a 400 nm hullámhossznál lévő spektrális csúc (4-nitro-fenolát-ion) csökkenése, illetve a 300 nm-nél megjelenő maximum növekedése (4-aminofenolát-ion) jelzi. Katalizátor nélkül alig figyelhető meg csökkenés, ami azt jelenti hogy a 4-nitrofenolát-ion gyakorlatilag nem alakult át 4-aminofenollá ilyen körülmények között. (7. ábra)

7. ábra Katalizátor alkalmazása nélkül natúr szilika aerogéllal a 4-nitrofenolát-ion gyakorlatilag nem alakul át 4-aminofenollá

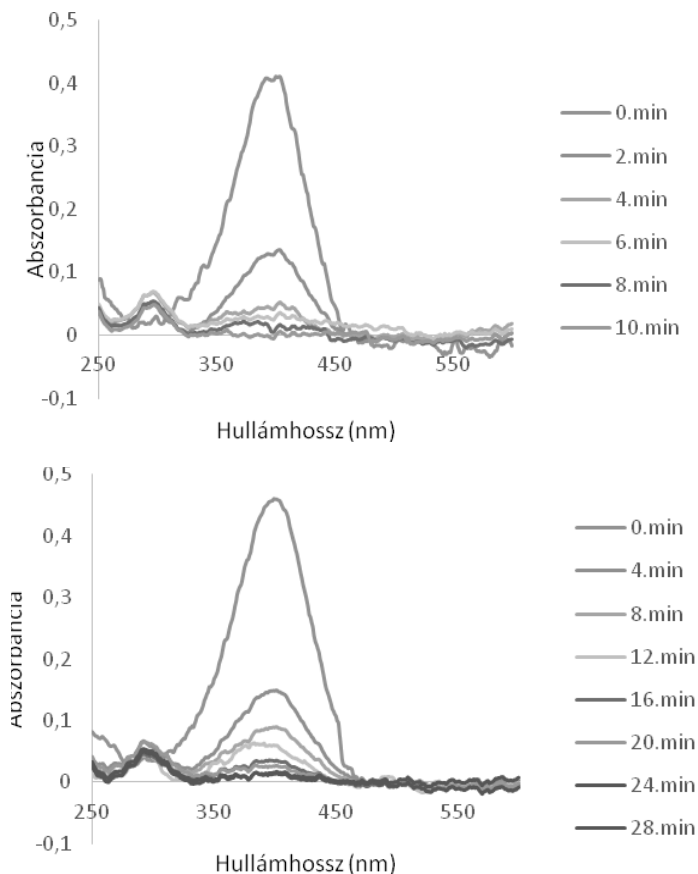
Ezzel szemben a 2 nm-es arany kolloid részecskéekkel gyorsan, 10 nm-esekkel valamivel lassabban megy végbe a reakció. Jelentős aktivitásbeli különbség van a két katalizátor között, amire a részecskeméretük és a fajlagos felületbeli különbségek adhatnak magyarázatot. A 2 nm-es katalizátorral fotometriásan jól nyomon követhető sebességű (kb. 30 perc alatt lejátszó) kísérleti körülmények megtalálása után kísérletileg meghatároztuk azt a térfogatot, aminek felhasználásával a 10 nm-es nanoarany kolloid gyakorlatilag ugyanolyan jól mérhető sebességgel redukálja a 4-NP-t. A 2 nm-es nanoarany oldatból 1,5 μl -t használtunk, a 10 nm-es nanoarany oldatból 10 μl -re volt szükség. A koncentrációk figyelembe vételével ez azt jelenti, hogy a 2 nm-es katalizátor mintegy 6,7-szer nagyobb katalitikus aktivitással bír, mint a 10 nm-es arany. (8. ábra)

8. ábra A 2 nm-es arany kolloid katalizátor (fent), illetve a 10 nm-es arany kolloid katalizátor (lent) között jelentős aktivitásbeli különbség van.

Vizsgáltuk az általunk előállított, 2 és 10 nm-es aranyrészecske-aerogél nanokompozitok katalitikus sajátságait. Megállapítottuk, hogy kolloidban és az aerogélekben azonos tömegű nanoaranyat alkalmazva katalizátorként az aerogélek esetén a reakció csak elhanyagolható mértékben megy végbe. A reakciót vizsgálva nagyobb mennyiségű (12,8 mg) aerogélhordozós 10 nm-es és 2 nm-es arany katalizátorral megállapítottuk, hogy a 4-nitro-fenol reduk-

ciója végbemeny, továbbá azt is, hogy utóbbi esetben a reakció lényegesen gyorsabb, ami a katalitikusan aktív arany nanorészecskék kisebb méretéből adódik. (9. ábra)

9. ábra 4-NP redukciója arany nanorészecskéket tartalmazó 2 nm-es (fent) és 10 nm-es (lent) aerogél katalizátorral. Jól látható a 400 nm-nél lévő spektrális csúcscsökkenése és megfigyelhető a 300 nm-nél lévő 4-aminofenolát-iont jelző maximum növekedése mindkét esetben. Az alapvonal hullámszáma a borohidrid bomlása során keletkező buborékok és az aerogél szemcsék jelenlétének a következménye.

A látszólagos katalitikus aktivitás csökkenése az azonos katalizátort tartalmazó homogén és heterogén fázisú reakciók sebességi különbsége alapján várható volt, ugyanis a szubsztrát és a katalitikusan aktív részecske találkozási az aerogél vázban történő beágyazás következtében gátolt. Ezen túlmenően mindkét nanoarany-aerogél kompoziton végzett kis szögű neutronszórásos (SANS) mérések azt mutatták, hogy a szóró arany részecskék látszólagos mérete a szilika vázban valamilyen mértékben megnövekedett. A pontos számszerűsítést azonban akadályozza, hogy a polimer stabilizátorok következtében egymáshoz kb. 1-2 nm-en belül kerülő részecskék egyetlen nagy részecskének mutatkoznak. A számottevő méretnövekedést azonban a változatlan plazmonrezonancia hullámhossz semmiképpen nem támasztja alá.

3. Összefoglalás

A kutatásunk során célul tűztünk ki olyan arany nanorészecskéket tartalmazó aerogélek létrehozását szol-gél technológiával, majd azt követő szuperkritikus szén-dioxiddal történő szárítással, amelyekben a részecskék további aggregációja egyáltalán nem, vagy csak elhanyagolható mértékben megy végbe, így katalitikus aktivitással bírnak.

Ennek érdekében részletesen vizsgáltuk a különböző, vízzel elegyíthető oldószerekkel hígított arany szolok spektrális változását az elegyítés után eltelt idő függvényében. Fotometriás mérések segítségével, illetve a szemmel látható színváltozás követésével megállapítottuk, hogy a részecskék méretének növekedése és alakjuk változása erősen függ az alkalmazott oldószerektől és a környezeti tényezők hatásaitól is, nevezetesen jelentősen befolyásolja egyes gázok jelenléte az aggregáció mértékét. Megállapítottuk, hogy a nanorészecskék mérete az aerogélben az alkalmazott oldószerral és a gázokkal szabályozható. Vizsgálataink során bizonyítottuk, hogy az oxigén stabilizálja a kolloidot, míg a szén-dioxid már kis, akár légköri koncentrációban is destabilizáló hatású, jelenlétében a részecskék gyors méretnövekedése következik be. Ezen hatások teljes kiküszöbölése a jelenleg használt előállítási technológia és kísérleti eszközök mellett rendkívül körülményes lenne.

Ezért különböző stabilizálószerkeket vizsgáltuk. A leghatékonyabb stabilizáló szernek a poli-vinil-pirrolidon bizonyult, amelynek az alkalmazása esetén sem az arany nanorészecskéket tartalmazó oldat hígításakor, sem pedig a gélesedéskor nem következett be színváltozás, a szuperkritikus szárítás követően kapott aerogél pedig rózsaszín maradt. Sikeresen állítottunk elő PVP-dal sztérikusan stabilizált katalitikusan aktív arany nanorészecskéket tartalmazó aerogéleket.

A katalitikus aktivitást 4-nitro-fenol NaBH_4 -del való redukciójával, mint modellreakcióval sikerült bizonyítani. Az elvégzett vizsgálataink alapján kijelenthetjük, hogy a kutatás kezdetekor kitűzött céljainkat elértük. Olyan eljárást dolgoztunk ki, ami lehetővé teszi kis mértékben aggregálódott arany nanorészecskéket tartalmazó szilika aerogélek előállítását. Megállapítottuk, hogy a létrehozott aerogélekben az arany részecskék katalitikusan aktívak. A módszer lehetőséget kínál könnyen regenerálható kolloid-arany katalizátorok előállítására.

Bibliográfia

- CHEN, H. W.; MURUGADOSS, A.; HOR, T. S. A.; SAKURAI, H. Magnetically Recoverable Magnetite/Gold Catalyst Stabilized by Poly(N-Vinyl-2-Pyrrolidone) for Aerobic Oxidation of Alcohols. *Molecules* 2010, 16 (1), 149–161.
- HEILIGTAG, F. J.; NIEDERBERGER, M. The Fascinating World of Nanoparticle Research. *Mater. Today* 2013, 16 (7–8), 262–271.
- LÁZÁR, I.; FÁBIÁN, I. A Continuous Extraction and Pumpless Supercritical CO₂ Drying System for Laboratory-Scale Aerogel Production. *Gels* 2016, 2 (4), 26.
- LÁZÁR, I.; SZABÓ, H. Prevention of the Aggregation of Nanoparticles during the Synthesis of Nanogold-Containing Silica Aerogels. *Gels* 2018, 4 (2), 55.
- MA, T.; LIANG, F.; CHEN, R.; LIU, S.; ZHANG, H. Synthesis of Au-Pd Bimetallic Nanoflowers for Catalytic Reduction of 4-Nitrophenol. *Nanomaterials* 2017, 7 (9), 239.
- MÉLINON, P.; BEGIN-COLIN, S.; DUVAL, J. L.; GAUFFRE, F.; BOIME, N. H.; LEDOUX, G.; PLAIN, J.; REISS, P.; SILLY, F.; WAROT-FONROSE, B. Engineered Inorganic Core/Shell Nanoparticles. *Phys. Rep.* 2014, 543 (3), 163–197.
- MORENO-MARTELL, A.; PAWELEC, B.; NAVA, R.; MOTA, N.; ESCAMILLA-PEREA, L.; NAVARRO, R. M.; FIERRO, J. L. G. CO Oxidation at 20 °C on Au Catalysts Supported on Mesoporous Silica: Effects of Support Structural Properties and Modifiers. *Materials* 2018, 11 (6), 948.

Limesz rendszámok ultraszűrő-bővítése

MOLNÁR ZALÁN^{*}

1. Bevezetés

Jelen tanulmányban a limesz rendszámok ultraszűrő-bővítése által generált logikákkal foglalkozunk. A különböző limeszek által generált logikák közötti kapcsolatot mutatjuk meg. Arra, hogy ω^2 alatt az ultraszűrő-bővítések logikai szigorúan csökkennek megadunk egy rekurzív formulasémát. Szokásos módszerekkel nem mutatható meg, hogy mi a pontos kapcsolat ω^2 illetve az ennél nagyobb limesz rendszámok ultraszűrő-bővítése által generált logikák között. Ezért két lehetőség áll fenn: a limesz rendszámok ultraszűrő-bővítése által generált logikák vagy végtelen csökkenő láncot alkotnak vagy nem. Ha csökkenő láncba rendeződnek, akkor felmerül a stabilizációs probléma. Azt fogjuk bizonyítani (4.1 Tétel), hogy a logikák csökkenő láncot alkotnak és az ezt stabilizáló rendszám ω^2 .

Megjegyezzük, hogy a technikák általánosíthatók további struktúraosztályokra is, ahol felmerül a stabilizáció kérdése, így számos speciális esetben meghatározható lesz a stabilizációs érték. Végül bevezetjük az iterált ultraszűrő-bővítés fogalmát, mely természetes módon kapcsolódik a stabilizációs probléma kérdéseihez.

^{*}Logika Tanszék, ELTE, Budapest, mozaag@gmail.com

2. Általános definíciók

Szintaxis. A tanulmányban mindvégig arra az esetre szorítkozunk, amikor a hasonlósági típus $\tau = \{\diamond\}$. Ezért ha külön nem hangsúlyozzuk, φ ezen nyelv egy formulája, Fml pedig ezen formulák halmaza. A standard unimodális nyelvet pedig a következő szabályok definiálják:

$$p \mid \neg\varphi \mid (\varphi \wedge \psi) \mid \diamond\varphi \mid \top \quad (2.1)$$

ahol $p \in Var$ egy propozicionális változó, a „ \square ” pedig „ $\neg\diamond\neg$ ” rövidítése. Az alapvető jelölésekhez lásd ([1, 2, 4]).¹ Modális formulák egy Λ halmaza *normális modális logika*, ha tartalmazza a propozicionális tautológiákat és zárt a következőkre:

- *modus ponens*
- uniform helyettesítés
- generalizáció: $\vdash_{\Lambda} \varphi$, akkor $\vdash_{\Lambda} \square\varphi$

és tartalmazza a $K := \square(p \rightarrow q) \rightarrow (\square p \rightarrow \square q)$ és a $Dual := \diamond p \leftrightarrow \neg \square \neg p$ axiómákat.

Szemantika. A nyelv modelljei olyan $\mathfrak{M} = \langle \mathfrak{F}, V \rangle$ párok, ahol $\mathfrak{F} = \langle W, R \rangle$ egy R bináris relációval ellátott struktúra vagy *frame* és $V : Var \rightarrow \wp(W)$ a változók egy kiértékelése. Egy formula igazsága $w \in W$ helyen a szokásos módon definiált:

- $\mathfrak{M}, w \Vdash \top$ mindig fennáll
- $\mathfrak{M}, w \Vdash p \iff w \in V(p)$
- $\mathfrak{M}, w \Vdash \varphi \wedge \psi \iff \mathfrak{M}, w \Vdash \varphi$ és $\mathfrak{M}, w \Vdash \psi$
- $\mathfrak{M}, w \Vdash \neg\varphi \iff \mathfrak{M}, w \not\Vdash \varphi$
- $\mathfrak{M}, w \Vdash \diamond\varphi \iff \exists v \in W, \text{ hogy } R w v \text{ és } \mathfrak{M}, v \Vdash \varphi$

¹ BLACKBURN, Patric, BENTHEM van Johann, WOLTER, Frank (2006), *Handbook of Modal Logic. Studies in Logic and Practical Reasoning*. Elsevier. CAGROV, Alexander, ZAKHARYASCHEV, Michael (1999), *Modal Logic*. Clarendon Press, Oxford.

Definíció szerint φ valid az \mathfrak{F} frame-en, szimbólumokkal: $\mathfrak{F} \models \varphi$ pontosan akkor, ha igaz minden $w \in W$ helyen tetszőleges \mathfrak{F} feletti kiértékelés mellett. Ha C frame-ek egy osztálya, akkor

$$\Lambda(C) = \{\varphi \in \text{Fml} : (\forall \mathfrak{F} \in C) \mathfrak{F} \models \varphi\} \quad (2.2)$$

normális modális logika, amit C által generált (modális) logikának hívunk.

Jelölés. Adott \mathfrak{F} és \mathfrak{G} frame-ek esetén az $\mathfrak{F} \trianglelefteq \mathfrak{G}$ jelölést használjuk, ha \mathfrak{F} izomorf \mathfrak{G} egy generált részstruktúrájával, és $\mathfrak{G} \rightarrow \mathfrak{F}$ azt jelöli, ha \mathfrak{F} p -morf képe \mathfrak{G} -nek. Megjegyezzük, hogy mindkét esetben ha $\mathfrak{G} \models \varphi$, akkor $\mathfrak{F} \models \varphi$, ennél fogva $\Lambda(\mathfrak{G}) \subseteq \Lambda(\mathfrak{F})$.

3. Algebrai szemantika és ultraszűrő-bővítés

Algebrai szemantika. Egy $\mathfrak{F} = \langle W, R \rangle$ frame komplex algebraja az $\mathfrak{F}^+ = \langle \wp(W), \cup, -, \diamond \rangle$ operátoros Boole-algebra (BAO), ahol \diamond :

$$\diamond(X) = \{w \in W : (\exists v \in X) R w v\} \quad (3.1)$$

Egy kiértékelés \mathfrak{F}^+ -en egy $e : \text{Var} \rightarrow \wp(W)$ függvény. A $\tau = \sigma$ egyenlet igaz \mathfrak{F}^+ -en, szimbólumokkal: $\mathfrak{F}^+ \models \sigma = \tau$, ha tetszőleges e kiértékelésre $\mathfrak{F}^+ \models \sigma = \tau[e]$. Bár a „ \diamond ” szimbólum egyaránt jelöli a komplex algebra operátorát és a nyelv unáris modalitását, a kontextusból mindig kiderül, hogy éppen melyikről van szó. Továbbá $\diamond(\tilde{V}(\varphi)) = \tilde{V}(\diamond\varphi)$.

3.1. Állítás. $\mathfrak{F} \models \varphi$ akkor és csak akkor, ha $\mathfrak{F}^+ \models \varphi = \top$.

Bizonyítás. Lásd [1, 5.24 Tétel]. □

Ultraszűrő-bővítés. Egy $\mathfrak{F} = \langle W, R \rangle$ frame ultraszűrő-bővítése az $\mathfrak{F}^{\text{uc}} = \langle Uf(W), R^{\text{uc}} \rangle$ struktúra, ahol:

- $Uf(W)$ a $\wp(W)$ feletti ultraszűrők,
- $R^{\text{uc}} uv$ akkor és csak akkor, ha $(\forall X \in \nu) m_R(X) \in u$.

ahol $X \subseteq W$ -re $m_R(X) = \{w \in W : (\exists v \in X)Rwv\}$. Ekkor $\diamond(X) = m_R(X)$.

Konvenció. A $w \in W$ által generált főszűrőt $\pi_w = \{X \subseteq W : w \in X\}$ jelöli. A W feletti fő ultraszűrők halmazát $Uf_p(W)$, a nemfő ultraszűrők halmazát pedig $Uf^*(W)$ jelöli. Ha adott egy \mathfrak{F} frame, akkor:

$$\begin{aligned} R^{uc} \pi_w \pi_v &\iff (\forall X \subseteq W)(X \in \pi_v \rightarrow m_R(X) \in \pi_w) \\ &\iff (\forall X \subseteq W)(v \in X \rightarrow w \in m_R(X)) \\ &\iff R w v \end{aligned}$$

Ekkor $\gamma : \mathfrak{F} \rightarrow \mathfrak{F}^{uc}$, ahol $\gamma(w) = \pi_w$ egy beágyazás.

3.2. Állítás. Ha $f : \mathfrak{F} \rightarrow \mathfrak{G}$, akkor van $g : \mathfrak{F}^{uc} \rightarrow \mathfrak{G}^{uc}$.

Bizonyítás. Legyen $g(u) = \{X \subseteq G : f[X]^{-1} \in u\}$. Ekkor g egy p -morfizmus. \square

4. Stabilizációs probléma

4.1. Jelenség bemutatása

Amikor bizonyos (modális) logikák, mint formulahalmazok valamilyen paraméterezett Λ_α hierarchiába rendezhetők, felmerül a kérdés, hogy mi a kapcsolat Λ_α és Λ_β között, ha $\alpha \neq \beta$. Általánosan a következő jelenséget lehet megfigyelni: legyen $\langle I, < \rangle$ egy jólrendezett osztály (pl. rendszámok vagy számosságok) és $(\Lambda_\alpha)_{\alpha \in I}$ (modális) logikák egy olyan rendszere, hogy $\alpha < \beta$ esetén $\Lambda_\beta \subseteq \Lambda_\alpha$ teljesül. Ekkor van egy legkisebb olyan α_0 , hogy $\Lambda_{\alpha_0} = \Lambda_\beta$ minden $\alpha_0 \leq \beta \in I$ -re.

4.1. Példa (Medvedev frame-ek intuicionista logikája). Egy α számosság-hoz legyen $\mathcal{P}_\alpha = \langle \wp(\alpha) - \{\emptyset\}, \supseteq \rangle$ (egy Medvedev frame) és \mathbf{LM}_α jelölje \mathcal{P}_α intuicionista logikáját, azaz:

$$\mathbf{LM}_\alpha = \{\varphi : \varphi \text{ egy intuicionista formula és } \mathcal{P}_\alpha \Vdash_{int} \varphi\}.$$

Megjegyezzük, hogy $\mathbf{LM}_{<\omega} = \bigcap_{n < \omega} \mathbf{LM}_n$ (a véges problémák) *Medvedev logikája*, ami tartalmazza a *végtelen problémákat* [6].² Továbbá $\mathbf{LM}_\infty = \bigcap_{\alpha \in \text{Ord}} \mathbf{LM}_\alpha$ a la Skvortsov [8].³ Az bizonyított, hogy [8] $\mathbf{LM}_\infty = \mathbf{LM}_\omega$, ezért az összefüggés különböző \mathbf{LM}_α -ek között a következő:

$$\mathbf{LM}_\infty = \mathbf{LM}_\omega \subseteq \mathbf{LM}_{<\omega} \not\subseteq \mathbf{LM}_{n+1} \not\subseteq \mathbf{LM}_n$$

(Az, hogy $\mathbf{LM}_\omega \subseteq \mathbf{LM}_{<\omega}$ valódi részalmaz-e egy nehéz, nyitott kérdés [7]).⁴

4.2. Példa (Medvedev frame-ek modális logikája). Legyen \mathbf{ML}_α a \mathcal{P}_α struktúra modális logikája, azaz:

$$\mathbf{ML}_\alpha = \{ \varphi : \varphi \text{ egy modális formula és } \mathcal{P}_\alpha \Vdash_{\text{mod}} \varphi \}.$$

A logikák közötti tartalmazás \mathbf{ML}_α -ek között bonyolultabb, mint az intuitionista esetben. Ami bizonyos, hogy:

$$\mathbf{ML}_\infty \subseteq \mathbf{ML}_\omega \not\subseteq \mathbf{ML}_{<\omega} \not\subseteq \mathbf{ML}_{n+1} \not\subseteq \mathbf{ML}_n$$

de az, hogy $\mathbf{ML}_\infty \subseteq \mathbf{ML}_\omega$ valódi tartalmazás-e még mindig nyitott probléma [3].⁵ Könnyen belátható, hogy $\mathbf{ML}_\beta \subseteq \mathbf{ML}_\alpha$, ahol $\alpha < \beta$. Mivel csak megszámlálható sok formula van, de osztályni számosság, ezért kell lennie egy legisebb olyan α_0 számosságnak, ami stabilizálja \mathbf{ML}_α -at, azaz $\mathbf{ML}_{\alpha_0} = \mathbf{ML}_\infty$. A pontos érték nem ismert, azt viszont tudjuk, hogy ZFC-vel konzisztens ha $\alpha_0 = \omega$ [5].⁶

4.1. Definíció (Stabilizáció). Legyen \mathbf{K} frame-ek egy osztálya, $\langle I, < \rangle$ pedig egy jólrendezett osztály. Azt mondjuk, hogy \mathbf{K} (I -paraméterekkel) *stabiliz-*

² MEDVEDEV, Yuri (1966), On the interpretation of the logical formulas by means of infinite problems. *Doklady Akademii Nauk SSSR*, 169, 20–24.

³ SKVORTSOV, Dimitry (1979), The logic of infinite problems and the Kripke models on atomic semilattices of sets. *Doklady Akademii Nauk SSSR*, 245, 798–801

⁴ SHETHMAN, Valentin (1990), Modal counterparts of Medvedev logic of infinite problems are not finitely axiomatizable. *Studia Logica*, 49, 365–385

⁵ BROWN, William, GYENIS Zalán, Rédei Miklós (2019), The modal logic of Bayesian belief revision. *Journal of Philosophical Logic*, 48(5), 809–824.

⁶ GYENIS Zalán, MOLNÁR Zalán (2020), On the stabilization problem of the modal logics of Medvedev frames. Handed for publication in *Logica Universalis*.

zálható, ha minden $\alpha, \beta \in I$ -re van olyan $\mathfrak{F}, \mathfrak{G} \in K$, hogy $\Lambda_\alpha := \Lambda(\mathfrak{F})$ és $\Lambda_\beta := \Lambda(\mathfrak{G})$, valamint $\alpha < \beta$ esetén $\Lambda_\beta \subseteq \Lambda_\alpha$ teljesül.

Mivel a formulák halmazt alkotnak, kell lennie egy legkisebb olyan α_0 -nak, hogy $\Lambda_{\alpha_0} = \Lambda_\beta$ minden $\alpha_0 \leq \beta \in I$ -re. Ekkor azt mondjuk, hogy α_0 stabilizálja a sorozatot, α_0 pontos értékének meghatározását pedig *stabilizációs problémának* nevezzük. A továbbiakban a limesz rendszámok ultraszűrő-bővítésének modális logikáinak stabilizációs problémájával foglalkozunk.

4.2. F_α^{uc} stabilizációja

Legyen α egy limesz rendszám és az $\mathfrak{F}_\alpha = \langle \alpha, \leq \rangle$ struktúra ultraszűrő-bővítését jelölje $\mathfrak{F}_\alpha^{\text{uc}} = \langle Uf(\alpha), \leq^{\text{uc}} \rangle$, valamint $F_\alpha^{\text{uc}} = \{\mathfrak{F}_\alpha^{\text{uc}} : \alpha \in \text{Ord}\}$. Legyen $\text{Pr}_\alpha = \{\beta < \alpha : \beta \text{ limesz}\}$. Ekkor minden $\gamma \in \text{Pr}_\alpha$ -ra:

$$\mathcal{X}'_\gamma = \{\mathcal{U} \in Uf^*(\alpha) : \gamma \in \mathcal{U}\} \quad (4.1)$$

$$\mathcal{X}_\gamma = \mathcal{X}'_\gamma - \bigcup_{\substack{\beta < \gamma \\ \beta \in \text{Pr}_\alpha}} \mathcal{X}'_\beta \quad (4.2)$$

$$\mathcal{X}_\alpha = Uf^*(\alpha) - \bigcup_{\gamma \in \text{Pr}_\alpha} \mathcal{X}_\gamma \quad (4.3)$$

Ha $\gamma \in \text{Pr}_\alpha \cup \{\alpha\}$ -hoz létezik $\max(\text{Pr}_\gamma)$, akkor $\gamma \neq \bigcup \text{Pr}_\gamma$, és $\tilde{\gamma} = \gamma \cap (\alpha - \max(\text{Pr}_\gamma))$. Ekkor ilyen γ -ra, ha $\mathcal{U} \in \mathcal{X}_\gamma$, akkor $\tilde{\gamma} \in \mathcal{U}$, mivel $\max(\text{Pr}_\gamma) \notin \mathcal{U}$, de $\gamma \in \mathcal{U}$. Tehát minden $X \in \mathcal{U}$ -ra $X \cap \tilde{\gamma} \in \mathcal{U}$ kofinális részhalmaza γ -nak (és $\tilde{\gamma}$ -nak). Ha $\gamma = \bigcup \text{Pr}_\gamma$, akkor tetszőleges $\mathcal{U} \in \mathcal{X}_\gamma$ tetszőleges X elemére, $X \cap \gamma$ kofinális γ -án. Máskülönben van olyan $\beta < \gamma$ limesz, hogy $X \cap \gamma \subseteq \beta \in \mathcal{U}$, ami ellentmondás. Természetesen minden $\gamma \in \text{Pr}_\alpha \cup \{\alpha\}$ és $\mathcal{U} \in \mathcal{X}_\gamma$ -ra, $\gamma \in \mathcal{U}$.

4.1. Állítás. *Legyen α limesz rendszám. A következők teljesülnek \mathfrak{F}_α feletti ultraszűrőkön:*

- (i) Minden $u \in \mathcal{X}_\gamma$ és $\pi_\delta \in Uf(\alpha)$ -re, $(\delta < \gamma)$ $\pi_\delta \leq^{\text{uc}} u$.
- (ii) Minden $u, v \in \mathcal{X}_\gamma$ -re, $u \leq^{\text{uc}} v$.
- (iii) Minden $u \in \mathcal{X}_\gamma$ és $\pi_\delta \in Uf(\alpha)$ -re, $(\delta > \gamma)$ $\pi_\delta \not\leq^{\text{uc}} u$.

- (iv) Minden $u \in \mathcal{X}_\gamma$ és $v \in \mathcal{X}_\delta$ -re, $(\gamma < \delta \leq \alpha)$ $u \leq^{uc} v$.
 (v) Minden $u \in \mathcal{X}_\gamma$ és $v \in \mathcal{X}_\delta$ -re, $(\delta < \gamma \leq \alpha)$ $u \not\leq^{uc} v$.
 (vi) Minden $u \in \mathcal{X}_\gamma$ és $\pi_\delta \in Uf(\alpha)$ -re, $(\delta > \gamma)$ $u \leq^{uc} \pi_\delta$.

Bizonyítás. (i) Legyen $Y \in u$ tetszőleges. Mivel $u \in \mathcal{X}_\gamma$, Y -nak van γ -ban kofinális X részhalmaza. Ezért $m_\leq(X) = \gamma$ és mivel $\delta < \gamma$, $\delta \in m_\leq(X) \subseteq m_R(Y)$. Tehát $m_\leq(Y) \in \delta$.

(ii) Legyen $Y \in v$ tetszőleges. Mivel $u \in \mathcal{X}_\gamma$, Y -nak van γ -ban kofinális X részhalmaza és $m_\leq(X) = \gamma$. Ezért $u \in m_\leq(X) \subseteq m_\leq(Y)$, így $u \in m_\leq(Y)$.

(iii) Mivel $u \in \mathcal{X}_\gamma$, $\gamma \in u$. De $m_\leq(\gamma) = \gamma$ és $\delta > \gamma$, ezért $\delta \notin m_\leq(\gamma)$. Ekkor $m_\leq(\gamma) \notin \pi_\delta$, így $\pi_\delta \not\leq^{uc} u$.

(iv) Legyen $Y \in v$. Mivel $\delta \in v$, $Y \cap \delta \in v$. De $\delta = m_\leq(Y \cap \delta) \subseteq m_\leq(Y)$. Másrészről $\gamma \in u$, mert $u \in \mathcal{X}_\gamma$. Mivel $\gamma < \delta$ és $\gamma = m_\leq(\gamma) \subseteq m_\leq(Y \cap \delta) \subseteq m_\leq(Y)$, így $m_\leq(Y) \in u$. Ennélfogva $u \leq^{uc} v$.

(v) Mivel $\delta \in v$, $m_\leq(\delta) = \delta$, és mert u minden elemének van γ -ban kofinális részhalmaza, de $\delta < \gamma$, $m_\leq(\delta)$ -nak nincs γ -ban kofinális részhalmaza, ezért $m_\leq(\delta) \notin u$.

(vi) Legyen $X \in \pi_\delta$. Mivel $\gamma < \delta$, ezért $\gamma \subseteq m_\leq(X) \in u$, mert $u \in \mathcal{X}_\gamma$. \square

4.3. Példa. Limesz rendszámok ultraszűrő-bővítését az alábbi ábra illusztrálja, ahol $\alpha \neq \bigcup \text{Pr}_\alpha$ és $\xi = \bigcup \text{Pr}_\xi$:

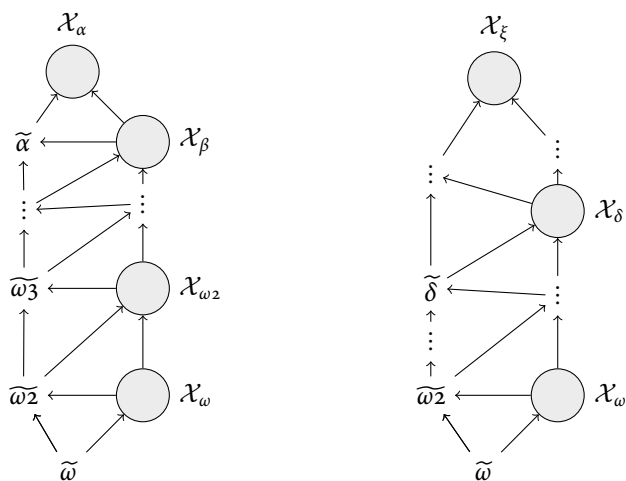
Ekkor a következő modális logikákat definiáljuk:

$$\mathbf{UL}_\alpha = \{ \varphi : \mathfrak{F}_\alpha^{uc} \Vdash \varphi \} \quad (4.4)$$

$$\mathbf{UL}_{<\omega^2} = \bigcap \{ \mathbf{UL}_\alpha : \alpha \text{ limesz, } \alpha < \omega^2 \} \quad (4.5)$$

$$\mathbf{UL} = \bigcap \{ \mathbf{UL}_\alpha : \alpha \text{ limesz} \} \quad (4.6)$$

A továbbiakban \mathbf{UL}_α és \mathbf{UL}_β ($\alpha \neq \beta$) közötti kapcsolatra koncentrálnunk.

1. Ábra

4.1. Lemma. (i) $\mathfrak{F}_{\omega n}$ p -morfképe \mathfrak{F}_{ω^2} -nek, minden $n \in \omega$ -re, de (ii) \mathfrak{F}_{ω^2} nem p -morfképe egy \mathfrak{F}_α -nek sem, ahol $\omega^2 < \alpha < \omega^2 2$.

Bizonyítás. (i) Legyen $f : \mathfrak{F}_{\omega^2} \rightarrow \mathfrak{F}_{\omega n}$ hogy:

$$f(x) = \begin{cases} \omega(n-1) + m & \text{ha } x \in \widetilde{\omega m} \text{ és } n \leq m \\ x & \text{ha } x \in \omega(n-1) \end{cases}$$

ekkor f az p -morfizmus.

(ii) Máskülönbent legyen $\alpha = \omega^2 + \omega n$ olyan rendszám, hogy $f : \mathfrak{F}_\alpha \rightarrow \mathfrak{F}_{\omega^2}$ egy p -morfizmus. Legyen β tetszőleges rendszám α utolsó ω -szeletéből. Mivel f egy p -morfizmus, létezik olyan i , hogy $f(\beta)$ eleme $\widetilde{\omega i}$ -nek. Legyen $x > f(\beta)$ olyan, hogy $x \in \widetilde{\omega i}$. Mivel $f(\beta) < x$, létezik egy γ rendszám, hogy

$f(\gamma) = x$ és $\beta < \gamma$. Ekkor az alábbi halmaz:

$$A_\beta = \{ \xi \in \alpha : f(\beta) < f(\xi), f(\gamma) \in \widetilde{\omega i} \}$$

kofinális α -án. Legyen $\delta \in \widetilde{\omega i + 1}$. Ekkor minden $\xi \in A_\beta$ -re, $f(\xi) < \delta$. Mivel f egy p -morfizmus, van olyan ϵ , hogy $f(\epsilon) = \delta$ és $\xi < \epsilon$ minden $\xi \in A_\beta$ -re. De A_β kofinális α -án, ezért nem találhatunk ilyen ϵ -t, ellentmondás. \square

4.2. Lemma. $\mathfrak{F}_{\omega^2}^{\text{uc}}$ nem p -morfképe egy $\mathfrak{F}_\alpha^{\text{uc}}$ -nek sem, ahol $\omega^2 < \alpha < \omega^2 2$, de $\mathfrak{F}_{\omega n}^{\text{uc}}$ p -morfképe $\mathfrak{F}_{\omega^2}^{\text{uc}}$ -nek, minden $n \in \omega$ -re.

Bizonyítás. 3.2 Állítás és 4.1 Lemma (i) miatt $\mathfrak{F}_{\omega^2}^{\text{uc}} \rightarrow \mathfrak{F}_{\omega n}^{\text{uc}}$ ($n \in \omega$), 4.1 Lemma (ii)-hez hasonlóan pedig belátható, hogy $\mathfrak{F}_\alpha^{\text{uc}} \not\rightarrow \mathfrak{F}_{\omega^2}^{\text{uc}}$ ($\omega^2 < \alpha < \omega^2 2$). \square

1. Következmény. Ha $0 < n < m < \omega$, akkor $\mathbf{UL}_{\omega^2} \subseteq \mathbf{UL}_{\omega m} \subseteq \mathbf{UL}_{\omega n}$.

4.2. Állítás. Ha $0 < n < m < \omega$, akkor $\mathbf{UL}_{\omega m} \not\subseteq \mathbf{UL}_{\omega n}$.

Bizonyítás. Minden $n \in \omega$ -re rekurzívan definiáljuk az $\Omega_n(q, p_1, \dots, p_{2n})$ formulát:

$$\Omega_n := \Phi(p_1) \wedge \Delta_0, \text{ ahol} \quad (4.7)$$

$$\Delta_k := \diamond(\Box\neg p_k \wedge \Phi(p_{k+1}) \wedge \Delta_{k+1}), \text{ ha } k < 2n, \text{ és} \quad (4.8)$$

$$\Delta_{2n} = \top \quad (4.9)$$

ahol $\Phi(p) := \diamond p \wedge \Box(p \wedge q \rightarrow \diamond(p \wedge \neg q)) \wedge \Box(p \wedge \neg q \rightarrow \diamond(p \wedge q))$. Ekkor Ω_n intuitív jelentése egy $\mathfrak{F}_\alpha^{\text{uc}}$ frame-en a következő: ha van olyan $\langle \widetilde{\omega}, \mathcal{X}_\omega, \widetilde{\omega 2}, \mathcal{X}_{\omega 2}, \dots, \widetilde{\omega n} \rangle$ sor, hogy minden $k < 2n$ -ra a sor k -adik tagjában p_k kofinális, akkor p_{2n} kofinális $Uf(\alpha)$ -án. Könnyű belátni, hogy:

$$\mathfrak{F}_{\omega n}^{\text{uc}} \Vdash \Omega_n \rightarrow \Box \diamond p_n, \text{ de}$$

$$\mathfrak{F}_{\omega(n+k)}^{\text{uc}} \not\Vdash \Omega_n \rightarrow \Box \diamond p_n$$

Ennélfogva $\mathbf{UL}_{\omega(n+k)} \not\subseteq \mathbf{UL}_{\omega n}$. \square

Ekkor a limesz rendszámok ultraszűrő-bővítésének modális logikája vagy (i) logikák leszálló *lánca*, azaz minden $\alpha < \beta$ limeszre $\mathbf{UL}_\beta \subseteq \mathbf{UL}_\alpha$ vagy (ii) logikák leszálló *láncai*. Az (i) esetében kell lennie egy legkisebb olyan α_o rendszámnak, ami stabilizálja $\Lambda(\mathbf{UL})$ -t, azaz minden $\beta > \alpha_o$ limeszre, $\mathbf{UL}_\beta = \mathbf{UL}_{\alpha_o} = \mathbf{UL}$. A következőkben egy algebrai bizonyítást adunk arra, hogy a logikák az (i) sémát követik és az $\Lambda(\mathbf{UL})$ -t stabilizáló rendszám az ω^2 .

4.1. Tétel. *Legyen $\alpha > \omega^2$ limesz. Ekkor minden $\varphi \in \text{Fml-re}$, $\mathfrak{F}_{\omega^2}^{\text{uc}} \Vdash \varphi$ akkor és csak akkor, ha $\mathfrak{F}_\alpha^{\text{uc}} \Vdash \varphi$.*

Bizonyítás. (\Rightarrow) Jelölje \mathfrak{F} az $(\mathfrak{F}_{\omega^2}^{\text{uc}})^+$ algebra Boole-reduktumát, \mathfrak{G} pedig az $(\mathfrak{F}_\alpha^{\text{uc}})^+$ Boole-reduktumát. Tegyük fel, hogy $\mathfrak{F}_\alpha^{\text{uc}} \not\Vdash \varphi$. Ekkor valamilyen e kiértékelésre, $(\mathfrak{F}_\alpha^{\text{uc}})^+ \models \varphi \neq \top[e]$.

1. LÉPÉS. Legyen Σ a φ formula résztermjeinek halmaza. Mivel φ véges sok paraméterből épül fel $\Sigma = \{\tau_o, \dots, \tau_k\}$ valamilyen $k \in \omega$ -ra. Legyen $\mathfrak{A} := \mathfrak{Sg}^{\mathfrak{G}}(\Sigma)$ Boole-részalgebrája \mathfrak{G} -nek, amely Σ termjeiből generált az e kiértékelés mellett. $|\mathfrak{A}| < \omega$, mivel végesen generált és $\text{At}(\mathfrak{A}) = \{a_o, \dots, a_m\}$ valamilyen $m \in \omega$ -re. Ekkor három típusú atomot tudunk megkülönböztetni:

- *rendszám atomok*, melyek csak fő ultraszűrőket tartalmaznak,
- *klaszter atomok*, melyek csak nemfő ultraszűrőket tartalmaznak,
- *kevert atomok*, melyek fő-és nemfő ultraszűrőket is tartalmaznak.

Ekkor legyen

$$\text{At}_o = \{a \in \text{At}(\mathfrak{A}) : a \text{ rendszám atom}\},$$

$$\text{At}_c = \{a \in \text{At}(\mathfrak{A}) : a \text{ klaszter atom}\},$$

$$\text{At}_m = \{a \in \text{At}(\mathfrak{A}) : a \text{ kevert atom}\}.$$

Természetesen páronként diszjunktak és $\text{At}(\mathfrak{A}) = \text{At}_o \cup \text{At}_c \cup \text{At}_m$.

4.1. Megfigyelés. *Tetszőleges $c_i, c_j \in \text{At}_c$ -re, pontosan az egyik teljesül:*

- (i) $\diamond c_i = \diamond c_j \iff (\forall x \in c_i)(\exists y \in c_j) x \leq^{uc} y$ és
 $(\forall x \in c_j)(\exists y \in c_i) x \leq^{uc} y$,
- (ii) $\diamond c_i \not\subseteq \diamond c_j \iff (\exists x \in c_j)(\forall y \in c_i) y \leq^{uc} x$ és $x \not\leq^{uc} y$,
- (iii) $\diamond c_i \not\supseteq \diamond c_j \iff (\exists x \in c_i)(\forall y \in c_j) y \leq^{uc} x$ és $x \not\leq^{uc} y$.

Tetszőleges lineárisan rendezett $\mathfrak{F} = \langle W, R \rangle$ frame, tetszőleges $a, b \in \mathfrak{F}^+$ elemére pontosan az egyik teljesül:

- (i) $\diamond a = \diamond b \iff a$ és b kofinális részhalmazai W valamely részhalmazának,
- (ii) $\diamond a \not\subseteq \diamond b \iff (\exists x \in b)(\forall y \in a) Ryx$,
- (iii) $\diamond b \not\subseteq \diamond a \iff (\exists x \in a)(\forall y \in b) Ryx$. ←

Eszerint a rendszám atomok az alábbi **O** „mátrixba” rendezhetők:

$$\frac{o_{n,1}, \dots, o_{n,m}}{\vdots} \qquad o_{i,j} \text{ és } o_{i,l}\text{-re } \diamond o_{i,j} = \diamond o_{i,l}$$

$$\frac{o_{1,1}, \dots, o_{1,k}}{\vdots} \qquad \text{ha } i < s, \text{ akkor } \diamond o_{i,j} \subseteq \diamond o_{s,l}$$

hasonlóan a klaszter atomok is egy **C** „mátrixba” rendezhetők:

$$\frac{c_{q,1}, \dots, c_{q,p}}{\vdots} \qquad c_{i,j} \text{ és } c_{i,l}\text{-re } \diamond c_{i,j} = \diamond c_{i,l}$$

$$\frac{c_{1,1}, \dots, c_{1,r}}{\vdots} \qquad \text{ha } i < s, \text{ akkor } \diamond c_{i,j} \subseteq \diamond c_{s,l}$$

Vegyük észre, hogy a kevert atomokat nem feltétlenül tudjuk minden esetben a fentihez hasonló mátrixba rendezni, azonban minden $m_i \in At_m$ felírható egy $m_i = o_{m_i} \sqcup c_{m_i}$ párra, ahol $o_{m_i} \subseteq Uf_p(\alpha)$ és $c_{m_i} \subseteq Uf^*(\alpha)$. Egy ilyen partíciót egyértelműen meghatároz az az e kiértékelés, melyre $\mathfrak{A} \models \varphi \neq \top[e]$.

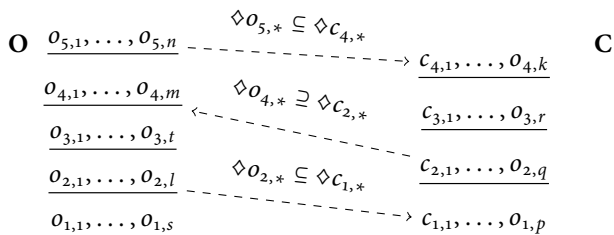
2. LÉPÉS. Legyen $\mathfrak{B} \leq \mathfrak{G}$ az alábbi halmazból generált Boole-algebra:

$$(At(\mathfrak{A}) - At_m) \cup \{o_{m_i}, c_{m_i} \in \mathfrak{G} : (\exists m_j \in At_m(\mathfrak{A})) o_{m_i} \sqcup c_{m_i} = m_j\} \quad (4.10)$$

Ekkor $\mathfrak{A} \leq \mathfrak{B} \leq \mathfrak{G}$, valamint \mathfrak{B} -nek csak rendszám és klaszter típusú atomjai vannak és $\mathfrak{B} \models \varphi \neq \top[e]$. Ekkor, ha a fentiek szerint rendezzük $At(\mathfrak{B})$ -t

az \mathbf{O} és \mathbf{C} mátrixokba, akkor az az e kiértékelés, melyre $\mathfrak{A} \models \varphi \neq \top[e]$ egyértelműen meghatároz egy rendezést a mátrixok között: van legkisebb olyan $c_{j,*}$ és legnagyobb olyan $o_{i,*}$ sorok, hogy $o \in o_{i,*}$ -ra és $c \in c_{j,*}$ -re $\diamond o \subseteq \diamond c$. Továbbá van legkisebb olyan $o_{k,*}$ és legnagyobb olyan $c_{l,*}$ sorok, hogy $c \in c_{l,*}$ -re és $o \in o_{k,*}$ -ra $\diamond c \subseteq \diamond o$. Ekkor a mátrixok rendezése miatt vagy $k < i$ és $l < j$ vagy $k > i$ és $l > j$ teljesülhet csak. A következőkben használni fogjuk a $\diamond o_{i,*} \subseteq \diamond c_{j,*}$ rövidítést, ha minden $o \in o_{i,*}$ -ra és $c \in c_{j,*}$ -re $\diamond o \subseteq \diamond c$.

4.4. Példa. A pontozott nyilak egy lehetséges rendezéseket jelölnek a rendszám és klaszter atomok sorai között.

2. Ábra

3. LÉPÉS. \mathbf{O}' és \mathbf{C}' mátrixok konstruálása $\mathfrak{F}_{\omega^2}^{\text{uc}}$ -en, hogy ha $\mathfrak{A}_\varphi := \mathfrak{Sg}^{\mathfrak{F}}(\mathbf{O}' \cup \mathbf{C}')$, akkor $\mathfrak{A}_\varphi \not\models \varphi = \top$. Legyen \mathbf{O} magassága n , \mathbf{C} magassága m és tegyük fel, hogy \mathbf{O}' és \mathbf{C}' mátrixokat már megkonstruáltuk egy b -edik, illetve d -edik sorig.

1. ESET. Legyen $b < i < n$ és $d < j < m$, hogy $c_{j,*}$ a legkisebb és $o_{i,*}$ a legnagyobb *első* olyan sorok $\diamond o_{i,*} \subseteq \diamond c_{j,*}$. Legyen $y = j - b$. Az \mathbf{O}' és \mathbf{C}' mátrixokat tovább konstruáljuk a i -edik, illetve a j -edik sorig. Mivel minden $k < j$ -re, $c \in c_{k,*}$ és $l \leq i$ -re $o \in o_{l,*}$ elemekre $\diamond o \not\subseteq \diamond c$, valamint $k \leq i$ -re, $o \in o_{k,*}$ és $c \in c_{j,*}$ esetén $\diamond o \subseteq \diamond c$, \mathbf{O}' illetve \mathbf{C}' sorait az i -edik és j -edik sorig a következőképpen konstruáljuk: minden $d < k < j$ -re, legyen ωt a legkisebb olyan rendszám, hogy $\mathcal{X}_{\omega t}$ elemeit még nem használtuk fel \mathbf{C}' konstruálásához. Ha $c_{k,*}$ sornak s eleme van, akkor $c'_{k,*}$ sor elemei legyenek $\mathcal{X}_{\omega t}$ valamely s számú partíciói.

Az \mathbf{O}' mátrix $o'_{r,*}$ sorait, ahol $b < r \leq i$ az alábbiak szerint folytatjuk. Legyen ωh a legkisebb olyan rendszám, hogy $\widetilde{\omega h}$ elemeit még nem használtuk fel \mathbf{O}' konstruálásához. Ha $o_{b+1,*}$ sornak s eleme van, akkor $o'_{b+1,*}$ elemei $\bigcup_{0 \leq r \leq y} \widetilde{\omega(h+r)}$ olyan s elemű partíciója, hogy a partíció minden eleme kofinális $\bigcup_{0 \leq r \leq y} \omega(h+r)$ -ben.

Legyen $\omega f = \bigcup_{0 \leq r \leq y} \omega(h+r)$. Minden $b+1 < r \leq i$ -re, ha $r = b+1+t$, és az $o_{r,*}$ sornak s eleme van, akkor $o'_{r,*}$ elemei $\widetilde{\omega(f+t)}$ olyan s elemű partíciója, ahol a partíció minden eleme kofinális $\omega(f+t)$ -ben. Végül $c'_{j,*}$ sort az alábbiak szerint választjuk. Legyen ωg a legnagyobb olyan, hogy $\widetilde{\omega g}$ -et már felhasználtuk \mathbf{O}' konstrukciójához és legyen ωt a legkisebb olyan elem, hogy $\mathcal{X}_{\omega t}$ -ét még nem használtuk fel \mathbf{C}' konstrukciójához. Ha $c_{j,*}$ -nek s eleme van, akkor $c'_{j,*}$ elemei legyenek a $[\mathcal{X}_{\omega t}, \mathcal{X}_{\omega g}]$ intervallum olyan s elemű partíciója, hogy minden elem kofinális $\mathcal{X}_{\omega g}$ -ben.

2. ESET. Legyen $b < i < n$ és $d < j < m$, hogy $o_{i,*}$ a legnagyobb $o_{i,*}$ és $c_{j,*}$ a legkisebb *első* olyan sorok, hogy $\diamond c_{j,*} \subseteq \diamond o_{i,*}$. Minden $b < k < i$ -re, legyen ωt a legkisebb olyan rendszám, hogy $\widetilde{\omega t}$ elemeit még nem használtuk fel \mathbf{O}' konstruálásához. Ha $o_{k,*}$ sornak s eleme van, akkor $o'_{k,*}$ sor elemei legyenek $\widetilde{\omega t}$ valamely s számú partíciója, hogy a partíció minden eleme kofinális ωt -én. A \mathbf{C}' mátrix $c'_{r,*}$ sorait, ahol $d < r \leq j$ az alábbiak szerint folytatjuk.

Legyen ωh a legkisebb olyan rendszám, hogy $\mathcal{X}_{\omega h}$ elemeit még nem használtuk fel \mathbf{C}' konstruálásához és ωg a legnagyobb olyan rendszám, hogy $\widetilde{\omega g}$ -t már felhasználtuk fel \mathbf{O}' konstrukciójához. Ha $c_{d+1,*}$ sornak s eleme van, akkor $c'_{d+1,*}$ elemei legyenek $[\mathcal{X}_{\omega h}, \mathcal{X}_{\omega g}]$ intervallum olyan s elemű partíciója, hogy a partíció minden eleme kofinális $\mathcal{X}_{\omega g}$ -ben.

Minden $d+1 < r \leq j$ -re, ha $r = b+1+t$, és az $c_{r,*}$ sornak s eleme van, akkor $c'_{r,*}$ elemei $\mathcal{X}_{\omega(g+t)}$ olyan s elemű partíciója, ahol a partíció minden eleme kofinális $\mathcal{X}_{\omega(g+t)}$ -ben. Végül $o'_{x,*}$ sort az alábbiak szerint választjuk. Legyen ωh a legkisebb olyan rendszám, hogy $\mathcal{X}_{\omega h}$ -t még nem használtuk fel \mathbf{C}' konstrukciójához és legyen ωt a legkisebb olyan rendszám, hogy $\widetilde{\omega t}$ elemeit sem használtuk még fel \mathbf{O}' konstruálásához. Ha $o_{i,*}$ -nek s eleme van, akkor $o'_{i,*}$ elemei legyenek $[\widetilde{\omega t}, \widetilde{\omega h}]$ intervallum olyan s elemű partíciója, hogy minden elem kofinális ωh -ban.

3. ESET. $i = n$ (vagy $j = m$). A konstrukció az 1. ESET mintáját követi, azzal a különbséggel, hogy ha ωh a legkisebb olyan rendszám, hogy $\widetilde{\omega h}$ elemét nem használtuk még fel \mathbf{O}' konstrukciójában és $o_{n,*}$ sor s elemű, akkor $o'_{n,*}$ elemei az $\bigcup_{k \leq \omega} \widetilde{\omega(h+k)}$ halmaz olyan s elemű partíciója, ahol minden eleme kofinális ω^2 -en. Ha $c_{m,*}$ sornak t eleme van és ωg a legkisebb olyan rendszám, hogy $\mathcal{X}_{\omega g}$ -t még nem használtuk fel \mathbf{C}' konstrukciójában, akkor $c'_{m,*}$ elemei $\bigcup_{k \leq \omega} \mathcal{X}_{\omega(g+k)}$ olyan t elemű partíciói, ahol minden elem kofinális \mathcal{X}_{ω^2} -en.

Ekkor pedig:

1. $o'_{i,j} \cap o'_{k,l} = \emptyset$ és $c'_{i,j} \cap c'_{k,l} = \emptyset$, ha $i \neq k$ vagy $j \neq l$,
2. az elemek uniója az egységelem.

Legyen $\mathfrak{A}_\varphi := \mathfrak{Sg}^{\mathfrak{F}}(\mathbf{O}' \cup \mathbf{C}')$ és $f : \mathfrak{B} \rightarrow \mathfrak{A}_\varphi$, ahol $b \in At(\mathfrak{B})$ -re

$$f(b) = \begin{cases} o'_{i,j}, & \text{ha } b = o_{i,j} \\ c'_{i,j}, & \text{ha } b = c_{i,j} \end{cases}$$

egy Boole-izomorfizmus. Azt kell megmutatunk, hogy $\diamond \tau_i \in \Sigma$, $f(\diamond \tau_i) = \diamond f(\tau_i)$, mivel ez biztosítja, hogy $\mathfrak{A}_\varphi \neq f(\varphi) = \top$. Ehhez egy ekvivalens megfogalmazást használunk, nevezetesen ha $\diamond \tau_i = \tau_j$, akkor $\diamond \tau'_i = \tau'_j$, ahol $\diamond \tau_i, \tau_j \in \Sigma$. Legyen $\diamond \tau_i = \tau_j$. Mivel $\tau_i = \bigcup o_{k,j} \cup \bigcup c_{m,l}$ és $\tau_j = \bigcup o_{p,q} \cup \bigcup c_{r,s}$ ezért:

$$\begin{aligned} \diamond \tau_i &= \diamond(\bigcup o_{k,j} \cup \bigcup c_{m,l}) = \diamond \bigcup o_{k,j} \cup \diamond \bigcup c_{m,l} = \\ &= \diamond o_{u,v} \cup \diamond c_{w,z} = \bigcup o_{p,q} \cup \bigcup c_{r,s} = \tau_j \quad (4.11) \end{aligned}$$

valamely $o_{u,v} \in \mathbf{O}$ és $c_{w,z} \in \mathbf{C}$ -re. Ekkor $\diamond \tau_i$ fel van osztva – mondjuk ℓ – diszjunkt halmazra $\bigcup o_{p,q} \cup \bigcup c_{r,s}$ szerint. Mivel tetszőleges $x \in \diamond o_{u,v} \cup \diamond c_{w,z}$ -re, ha $y \leq^{\text{uc}} x$ valamely $y \in Uf(\alpha)$ -ra, akkor $y \in \diamond o_{u,v} \cup \diamond c_{w,z}$, ezért minden $o_{i,j} \subset \bigcup o_{p,q}$ -re $i \leq u$ és minden $c_{i,j} \subset \bigcup c_{r,s}$ -re $i \leq w$. Másrészt pedig minden $i \leq u$ -re, $o_{i,t} \subset \bigcup o_{p,q}$ és minden $i \leq w$ -re, $c_{i,t} \subset \bigcup c_{r,s}$.

Továbbá:

$$\begin{aligned} f(\diamond \tau_i) &= f(\diamond o_{u,v} \cup \diamond c_{w,z}) = \\ &= f(\bigcup o_{p,q} \cup \bigcup c_{r,s}) = \bigcup o'_{p,q} \cup \bigcup c'_{r,s} = \tau'_j \end{aligned} \quad (4.12)$$

$$\begin{aligned} \diamond f(\tau_i) &= \diamond f(\bigcup o_{k,j} \cup \bigcup c_{m,l}) = \diamond(\bigcup o'_{k,j} \cup \bigcup c'_{m,l}) = \\ &= \diamond \tau'_i = \diamond \bigcup o'_{k,j} \cup \diamond \bigcup c'_{m,l} = \diamond o'_{u,v} \cup \diamond c'_{w,z} \end{aligned} \quad (4.13)$$

(4.12) miatt τ'_j fel van osztva ℓ diszjunkt halmazra $\bigcup o'_{p,q} \cup \bigcup c'_{r,s}$ szerint. (4.13) utolsó egyenlete fennáll a mátrixok konstrukciója miatt, valamint (4.11) – (4.13) és a konstrukcióból adódóan $\bigcup o'_{p,q} \cup \bigcup c'_{r,s} = \diamond o'_{u,v} \cup \diamond c'_{w,z}$, azaz $\diamond \tau'_i = \tau'_j$. De ekkor $\mathfrak{A}_\varphi \neq \varphi = \top$, így $\mathfrak{F}^+ \neq \varphi = \top$.

(\Leftarrow) Az $\alpha > \omega^2$ választásra a bizonyítás teljesen szimmetrikus. \square

2. Következmény. $\mathbf{UL} = \mathbf{UL}_{\omega^2} \not\subseteq \mathbf{UL}_{\omega m} \not\subseteq \mathbf{UL}_{\omega n}$ ($n < m$).

Tehát az F_α^{uc} frameosztályt ω^2 stabilizálja.

5. Iterált ultraszűrő-bővítések

A limesz rendszámok ultraszűrő-bővítésének vizsgálata során onnan tudtuk, hogy F_α^{uc} stabilizálható, hogy direkt megadtuk a stabilizációs értéket (4.1 Tétel). A szokásos módszerekkel azonban annyit tudtunk megmutatni, hogy csak megszámlálhatóan hosszú leszálló van (4.2 Lemma), tehát semmi sem garantálta, hogy a sorozat mégis stabilizálódna ω^2 -en. A következő konstrukció az ultraszűrő-bővítéseket és a stabilizációs problémát természetes módon kapcsolja össze. A motivációt a direkt limesz konstrukciójából vettük.

5.1. Definíció (Iterált ultraszűrő-bővítés). Legyen δ tetszőleges (limesz) rendszám és \mathfrak{F} egy rögzített frame. Ekkor $\langle \mathfrak{F}_\alpha, \eta_{\alpha,\beta} \rangle_{\alpha,\beta < \delta}$ a δ feletti direkt rendszer, ahol:

$$(i) \quad \mathfrak{F}_{\alpha+1} = (\mathfrak{F}_\alpha)^{\text{uc}}$$

(ii) Minden $\alpha \leq \beta \leq \delta$ -hoz van $\eta_{\alpha,\beta} : \mathfrak{F}_\alpha \hookrightarrow \mathfrak{F}_\beta$ kanonikus beágyazás

(iii) $\mathfrak{F}_\gamma = \biguplus_{\beta < \gamma} \mathfrak{F}_\beta / \sim$, ha γ limesz

ahol $x_\lambda \in \mathfrak{F}_\lambda$ és $x_\kappa \in \mathfrak{F}_\kappa$ -re fennáll az $x_\lambda \sim x_\kappa$ ekvivalenciareláció, pontosan akkor, ha van olyan $\lambda, \kappa \leq \delta$, hogy $\eta_{\lambda,\delta}(x_\lambda) = \eta_{\kappa,\delta}(x_\kappa)$. Limesz γ -ra

$\biguplus_{\beta < \gamma} \mathfrak{F}_\beta / \sim = \langle \biguplus_{\beta < \gamma} W_\beta / \sim, R_\alpha \rangle$, ahol:

(i) $\biguplus_{\beta < \gamma} W_\beta / \sim = \{[x] : x \in \biguplus_{\beta < \gamma} W_\beta\}$,

(ii) $R_\alpha[x_\lambda][y_\kappa]$ pontosan akkor, ha van olyan $x_\delta \in [x_\lambda]$, $y_\delta \in [y_\kappa]$, hogy $R_\delta x_\delta y_\delta$.

Ha γ limesz, akkor minden $\beta < \gamma$ -ra az $\eta_{\beta,\gamma} : \mathfrak{F}_\beta \rightarrow \mathfrak{F}_\gamma$ függvényt, ahol $\eta_{\beta,\gamma}(x) = [x]$ kanonikus beágyazásának hívjuk. Ekkor $\lim_{\rightarrow} \mathfrak{F}_\delta = \biguplus_{\alpha < \delta} \mathfrak{F}_\alpha / \sim$ az $(\mathfrak{F}_\alpha, \eta_{\alpha,\beta})_{\alpha,\beta < \delta}$ direkt rendszer direkt limesze az \mathfrak{F} struktúra δ -val iterált ultraszűrő-bővítése.

Megjegyzés. Limesz lépésben $\lim_{\rightarrow} \mathfrak{F}_\delta \cong \bigcup_{\alpha < \delta} \mathfrak{F}_\alpha$, mivel $\eta_{\lambda,\delta}$ beágyazások és a rendszer lineárisan rendezett.

5.2. Definíció (Iterált ultraszűrő-bővítés modell). Legyen $\lim_{\rightarrow} \mathfrak{F}_\alpha$ egy iterált ultraszűrő-bővítés és $\lim_{\rightarrow} \mathfrak{M}_\lambda = \langle \lim_{\rightarrow} \mathfrak{F}_\lambda, V \rangle$ egy modell ($\lambda < \alpha$). A $\lim_{\rightarrow} \mathfrak{M}_\alpha^{V,\lambda} = \langle \lim_{\rightarrow} \mathfrak{F}_\alpha, V_\lambda \rangle$ modellt a $\lim_{\rightarrow} \mathfrak{M}_\lambda$ modell feletti iterált ultraszűrő-bővítés modellszerűnek nevezzük, ahol $V_\lambda(p) = \{[x] : x \in \lim_{\rightarrow} \mathfrak{F}_\lambda, x \in V(p)\}$.

5.1. Állítás. Minden $\varphi \in \text{Fml}$ -re és $\lambda < \alpha$ -re, ha $\lim_{\rightarrow} \mathfrak{M}_\lambda, w \models \varphi$ akkor $\lim_{\rightarrow} \mathfrak{M}_\alpha^{V,\lambda}, [w] \models \varphi$.

Bizonyítás. Indukció α -án. Ha α rákövetkező, akkor $\pi_w \models \varphi$ akkor és csak akkor ha $w \models \varphi$. Legyen α limesz. Atomi φ vagy Boole-kombinációk esetére triviális. Legyen $\varphi := \diamond\psi$. Tegyük fel, hogy $\lim_{\rightarrow} \mathfrak{M}_\lambda, w \models \diamond\psi$. Ekkor van olyan v , hogy Rwv és $v \models \psi$. De ekkor definíció szerint $R^*[w][v]$ és az indukciós hipotézis miatt $[v] \models \psi$. \square

5.2. Állítás. *Limesz α -ra, ha $\lim_{\rightarrow} \mathfrak{M}_\alpha, [w] \Vdash \varphi$, akkor van olyan $\lambda < \alpha$, hogy $\lim_{\rightarrow} \mathfrak{M}_\lambda, w_\lambda \Vdash \varphi$.*

Bizonyítás. Indukció φ komplexitásán. Atomi φ vagy Boole-kombinációk esetére legyen $\lim_{\rightarrow} \mathfrak{M}_\lambda = \langle \lim_{\rightarrow} W_\lambda, V_\alpha \rangle$ olyan, hogy van $w_\lambda \in \lim_{\rightarrow} W_\lambda$, ami $w_\lambda \in [w]$, valamint $V_\alpha(p) = \{x \in \lim_{\rightarrow} W_\lambda : [x] \in \lim_{\rightarrow} W_\alpha, [x] \in V(p)\}$. Legyen $\varphi := \diamond\psi$ és $\lim_{\rightarrow} \mathfrak{M}_\alpha, [w] \Vdash \diamond\psi$. Ekkor valamilyen $[v]$ -re $R_\alpha[w][v]$ és $[v] \Vdash \psi$. Indukciós hipotézis szerint ekkor létezik $\lim_{\rightarrow} \mathfrak{M}_{\kappa, v_\kappa} \Vdash \psi$, és $v_\kappa \in [v]$. Mivel $R_\alpha[w][v]$ ezért van $\delta < \alpha$, hogy $w_\delta \in [w]$ és $v_\delta \in [v]$, valamint $R_\delta w_\delta v_\delta$. Legyen $\delta, \kappa < \lambda < \alpha$ -ra $\lim_{\rightarrow} \mathfrak{M}_\lambda^{V, \kappa}$. Ekkor 5.1 Állítás miatt $\lim_{\rightarrow} \mathfrak{M}_\lambda, [w_\kappa] \Vdash \diamond\psi$. \square

5.3. Állítás. *Legyen $\lim_{\rightarrow} \mathfrak{F}_\alpha$ tetszőleges iterált ultraszűrő-bővítés. Ekkor minden $\lambda < \alpha$ -ra, $\Lambda(\lim_{\rightarrow} \mathfrak{F}_\alpha) \subseteq \Lambda(\lim_{\rightarrow} \mathfrak{F}_\lambda)$.*

Bizonyítás. Ha $\lim_{\rightarrow} \mathfrak{F}_\lambda \nVdash \varphi$, akkor valamilyen V és w -re $\lim_{\rightarrow} \mathfrak{M}_\lambda, w \Vdash \neg\varphi$. Ekkor 5.1 Állítás miatt $\lim_{\rightarrow} \mathfrak{M}_\alpha^{V, \lambda}, [w] \Vdash \neg\varphi$, ennélfogva $\lim_{\rightarrow} \mathfrak{F}_\alpha \nVdash \varphi$. \square

Tehát adott \mathfrak{F} -re az $\{\lim_{\rightarrow} \mathfrak{F}_\alpha : \alpha \in \text{Ord}\}$ osztály mindig stabilizálható. Ekkor a következő kérdések merülnek fel:

5.1. Probléma. Létezik-e minden $n \in \omega$ -hez olyan \mathfrak{F} , hogy $\{\lim_{\rightarrow} \mathfrak{F}_\alpha : \alpha \in \text{Ord}\}$ az n -edik lépésben stabilizálódik?

5.2. Probléma. Legyen \mathfrak{F} olyan, hogy az $\{\lim_{\rightarrow} \mathfrak{F}_\alpha : \alpha \in \text{Ord}\}$ stabilizációs értéke $\alpha_o \geq \omega$. Ekkor minden esetben $\alpha_o = \omega$?

Köszönetnyilvánítás

Az Innovációs és Technológiai Minisztérium ÚNKP-20-3 kódszámú Új Nemzeti Kiválósági Programjának a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Alapból finanszírozott szakmai támogatásával készült.

Hivatkozások

- [1] BLACKBURN Patric, RIJKE, de Martin, VENEMA, Yde (2001), *Modal Logic*. Cambridge University Press.
- [2] BLACKBURN Patric, BENTHEM van Johann, WOLTER Frank (2006), *Handbook of Modal Logic. Studies in Logic and Practical Reasoning*. Elsevier.
- [3] BROWN William, GYENIS Zalán, RÉDEI Miklós (2019), The modal logic of Bayesian belief revision. *Journal of Philosophical Logic*, 48(5), 809-824.
- [4] CHAGROV Alexander, ZAKHARYASCHEV Michael (1997), *Modal Logic*. Clarendon Press, Oxford.
- [5] GYENIS Zalán, MOLNÁR Zalán (2020), On the stabilization problem of the modal logics of Medvedev frames. Handled for publication in *Logica Universalis*.
- [6] MEDVEDEV, Yuri (1966), On the interpretation of the logical formulas by means of finite problems. *Doklady Akademii Nauk SSSR*, 169, 20–24.
- [7] SHEHTMAN, Valentin (1990), Modal counterparts of Medvedev logic of finite problems are not finitely axiomatizable. *Studia Logica*, 49, 365–385.
- [8] SKVORTSOV, Dimitry (1979), The logic of infinite problems and the Kripke models on atomic semilattices of sets. *Doklady Akademii Nauk SSSR*, 245, 798–801.

Dél-amerikai jégárak felszíni sebességének vizsgálata objektumkövető algoritmus alkalmazásával¹

JÓ VIVIÁNA

1. Bevezetés

Földünk legjobb klímajelzői közé tartoznak a gleccserek. Jelenlétük, kiterjedésük, térfogatuk, mozgási sebességük és ezek megváltozásainak vizsgálatával egy terület környezeti átalakulásának mértékét tudjuk nyomon követni és előre jelezni.² A jégárak azonban kimagasló klímajelző szerepük mellett Földünk bizonyos területein társadalmi jelentőséggel is bírnak. Ilyen a Száraz-Andok térsége is, ahol a felszíni és felszín alatti jég olvadásából származó édesvíz létfontosságú az ott élők számára. Így a jégárak vizsgálata a globális klímaváltozás és a potenciális ivóvízkészletek felmérésének szempontjából is jelentős.^{3,4} A gleccserek kiterjedésének vizsgálatára számos adatbázist hoztak már létre a kutatók. Ma már a műholdfelvételek segítségével, automatizáltan lehet a gleccsereket felismerni.⁵ Ezen adatbázisok globális léptékben alkalmasak a gleccserek kiterjedésének vizsgálatára, de lokálisan sok hibát tartalmaznak, melyek a hó, törmelék, állóvíz és árnyékolt területek gleccserjégtől való nehézkes elkülönítéséből fakadnak.⁶ Ezen adatbázisok pontosításában a mozgás vizsgálata segíthetne,

¹ Szeretném megköszönni témavezetőim, Dr. Ignéczy Ádám, Dr. Mari László és Dr. Nagy Balázs segítségét, akik hozzásegítettek a kutatás elvégzéséhez, a kapott eredmények értelmezéséhez. Külön köszönöm Dr. Ignéczy Ádámnak, hogy a nagy gépkapacitást igénylő számításokat elvégezte a University Of Sheffield Intézetben és a kapott adatokat átadta részemre. Köszönöm a Permachile+ Programnak, ahol lehetőséget kaptam egy kutatócsoport munkájába való bekapcsolódásra és a kutatásaikhoz kapcsolódó téma feldolgozására, elemzésére. Végül, de nem utolsósorban köszönöm Dr. Telbisz Tamásnak, hogy a tanulmányt átolvasta és építő jellegű kritikáit megfogalmazta azzal kapcsolatban.

² VINCENT et al. (2009)

³ BRAVO et al. (2017)

⁴ IPCC (2019)

⁵ RAUP et al. (2007)

⁶ RACOVITEANU et al. (2009)

melynek megléte vagy éppen hiánya egyértelműen segít elkülöníteni a mozgásban lévő gleccsereket más nem mozgásban lévő formáktól.⁷ A gleccserek mozgásának vizsgálatával tehát a környezeti átalakuláson túl a későbbiekben a gleccseradatbázisok pontosítását is elvégezhetnénk. Kutatásom során objektumkövető algoritmussal vizsgáltam dél-amerikai jégárakat, mely képes azok felszíni sebességének detektálására. A módszer alkalmazásával lehetőségem nyílt annak működését elemezni, előnyeit és hátrányait megismerni.

2. Vizsgált területek bemutatása

Kutatásom vizsgálati területét a Dél-patagóniai-jégmező és az Andok déli vonulatában elhelyezkedő Universidad-gleccser és környéke képezte (1. ábra). A vizsgált területek kiválasztása egy dél-észak irányú szelvény mentén történt meg. Így lehetőségem nyílt délről, a nagy kiterjedésű, gyors mozgásban lévő gleccserektől elindulva haladni az északabbra fekvő, kisebb kiterjedésű, lassabban mozgó gleccserek irányába. A mintaterületek továbbá eltérő éghajlati és topográfiai adottságokkal bírnak, így az ezekből fakadó sajátosságok is vizsgálhatóvá váltak.

1. ábra: A vizsgált területek elhelyezkedése a Science Photo Library után módosítva.

⁷ LUCKMAN et al. (2003)

2.1. A Dél-patagóniai-jégmező

A patagóniai jégmező két területre különül el, az Észak- és Dél-patagóniai-jégmezőre. Ezen területek együttesen alkotják Földünk egyik legjelentősebb eljegesedett térségét. Kiterjedésük összesen 17000 km², mellyel az Antarktisz után a déli félteke második legnagyobb gleccserterületét képzik, 118 jégárral.⁸ Az itt található gleccserek megfigyelésének fontosságát a kutatók jó ideje felismerték, így a terület klímaváltozás következtében történő átalakulását már több, mint fél évszázada figyelik.^{9,10,11,12} A Dél-patagóniai-jégmező a d.sz. 48° és 58° között helyezkedik el, tehát nagyjából 350 kilométer hosszan nyúlik el észak-déli irányban. Kelet-nyugati irányban legszélesebb részén 60 kilométer, legkeskenyebb részén alig 10 kilométer széles. Területe meghaladja a 13000 km²-t, így a patagóniai jégmező jelentős részét, több mint 75 %-át teszi ki.^{13,14} A jégmező gleccsereinek kiterjedését számos kutató vizsgálta már. ANIYA és munkatársai¹⁵, továbbá RIVERA és munkatársai¹⁶ a legkorábbi elérhető feljegyzések, katonai térképek és a területről készült első légifotók segítségével végezték el a jégárak kiterjedésének rekonstruálását az elmúlt évszázadra. A Dél-patagóniai-jégmező gleccsereinek mozgásának tanulmányozásakor figyelembe kell venni, hogy azok a jégmező keleti oldalán proglaciális tavakba, míg nyugati oldalán a tengerbe torkollanak. Ez a jelenség nagyban befolyásolja mozgási sebességüket, melyet 2015-ig csak részleteiben vizsgáltak a kutatók. 2015-ben MOUGINOT és RIGNOT¹⁷ a jégmező teljes területére végeztek számításokat 1994 és 2014 közötti időszakra. Az általuk publikált eredmények lehetővé teszik, hogy az elmúlt öt év változásait megfigyeljük, és a 2019-es évre végzett új vizsgálatok során tapasztalt jelenségeket összehasonlítsuk korábbi megállapításaikkal. A Dél-patagóniai-jégmező vizsgálata két ütemben történt meg, melynek során először a jégmező egy szűkebb területére, a Jorge Montt-gleccser és környezetére helyeződött a fókusz. Erre a módszer tesztelése

⁸ RIVERA et al. (2012)

⁹ NICHOLS és MILLER (1952)

¹⁰ MERCER (1964)

¹¹ MERCER (1965)

¹² MERCER (1968)

¹³ ANIYA et al. (1992)

¹⁴ ANIYA et al. (2000)

¹⁵ ANIYA et al. (1992)

¹⁶ RIVERA et al. (2012)

¹⁷ MOUGINOT és RIGNOT (2015)

vége volt szükség, mivel a módszer eredetileg poláris területekre íródott és Dél-Amerika területén még nem tesztelték korábban. A szűkebb területen végzett első vizsgálathoz ideális választás volt a jégmező északi része, a Jorge Montt-gleccserrel a középpontban, mely jól reprezentálja a térséget. A módszer sikeres működését követően a vizsgálat második ütemében az algoritmus már a jégmező teljes területére lett lefuttatva.

2.2. Az Universidad-gleccser és környéke

Chilén keresztül húzódik az Andok hegyvonulatának déli szakasza, amely több helyen is meghaladja a 6000 méteres tengerszint feletti magasságot. A helyi lakosság számára a magashegységi területeken télen felhalmozódott hó nyári olvadásából származó édesvíz szolgáltatja az ivóvízkészletek jelentős százalékát. Ezek elolvadását követően a csapadékban szegény nyári időszak hátralévő részében a gleccserek olvadékvize látja el ugyanezt a feladatot. Az itt található gleccserek állapotának felmérése, változásuk nyomon követése a környezeti átalakulás mértékének felbecslése mellett tehát társadalmi fontossággal is bír.¹⁸ Az Universidad-gleccser és környéke az északi Száraz-Andok és a déli Nedves-Andok határán fekszik. Elhelyezkedése részben felelős a csapadékmennyiség nagy mértékű fluktuációjáért.¹⁹ A patagóniai jégmezőhöz hasonlóan a kutatók ezen terület gleccsereit is régóta vizsgálják. LE QUESNE és munkatársai²⁰ fa-évyűrű vizsgálatok segítségével az egykori csapadékmennyiséget, történelmi feljegyzések és korai felvételek felhasználásával pedig a gleccserek egykori kiterjedését rekonstruálták 1290-től 1999-ig. Kutatásuk kimutatta, hogy a gleccserek kiterjedése az évszázadok során szorosan követte a csapadékmennyiség változását, a megnövekedett csapadék hatására a gleccserek kiterjedése is nőtt, míg a csapadékmennyiség csökkenésével a gleccserek kiterjedése is csökkent. Az Universidad-gleccser a térség egyik legnagyobb jégára (32 km²), mely Chile fővárosától, Santiagótól 100 kilométerre délre található.²¹

3. Alkalmazott módszerek és adatok

3.1. Domborzat tanulmányozása

A gleccserek sebességét és mozgását alapjaiban meghatározza a vizsgálni kívánt terület domborzata, melyet érdemes minél részletesebb felbontású adatok

¹⁸ BRAVO et al. (2017)

¹⁹ BRAVO et al. (2017)

²⁰ LE QUESNE et al. (2009)

²¹ WILSON et al. (2016)

felhasználásával megvizsgálunk. Alapvetően négy fontos paramétert célszerű vizsgálni, melyek egy gleccser kiterjedésének, mozgásának és sebességének alakulásában nagy szerepet játszanak. Ezek a magassági-, lejtőszög-, lejtőkített-ség- és görbületi értékek.²² A magassági értékek vizsgálatával jól lehatárolható a gleccserek magasság szerinti előfordulása, továbbá az értékek segítségével kiszámolhatjuk egy gleccser területének legmagasabb és legalacsonyabb pontja közti különbséget, melyet reliefnek nevezünk. A relief értékek növekedésével feltételezhetjük a gleccser mozgásának gyorsulását, míg alacsony relief értékek esetén lassabb mozgást várhatunk. A lejtőszög értékek megmutatják a vizsgált terület lejtőinek meredekségét, melyet a vízszinteshez képest bezárt szög meghatározásával kapunk meg. A lejtőszög értékeknél a reliefhez hasonlóan azt várjuk, hogy azok növekedésével a gleccser sebességének növekedését fogjuk tapasztalni. A lejtőkítetttség az adott terület égtáji irányultságát adja meg, így értékei 0–360° között lehetnek, ahol 0° északi, 90° keleti, 180° déli és a 270° pontosan nyugati irányultságot jelent. Egy gleccser irányultsága szintén nagy hatással lehet annak mozgására és sebességére is. A Nap sugarai a déli féltekén a lejtők észak – észak-nyugati oldalát fogják tovább melegíteni, ahol így nagyobb mennyiségű olvadákvíz keletkezhet, mely a mozgás felgyorsulásához vezethet. A nullához közeli görbületi értékek kirajzolják az egyes gleccserek területét. A jégárak környező területeiről további információkkal szolgálhat a görbület, mivel a homorú területeken a hó becsapdázódhat és jobban táplálhatja a gleccser akkumulációs területét, ami a gleccser növekedéséhez és gyorsulásához vezethet.²³

Kutatásomban harminc méter felbontású SRTM (Shuttle Radar Topography Mission) adatok segítségével vizsgáltam a Dél-patagóniai-jégmező és az Universidad-gleccser és környékének magassági viszonyait, lejtőszög, kítetttség és görbületi értékeit, melyeket az ArcGIS 10 szoftver segítségével számoltam ki. Az SRTM adatbázis az Amerikai Egyesült Államok Geológiai Szolgálatának (USGS) honlapjáról ingyenesen letölthető bárki számára. Az adatbázist 2000. februárját követően hozták létre, miután a NASA Endeavour űrrepülőgéppel felmérték Földünk felszínét az északi szélesség 60. fokától a déli szélesség 57. fokáig.²⁴

3.2. GLIMS adatbázis

A gleccserek mozgásának és sebességének vizsgálatához szükségünk van az adott gleccser területének lehatárolására. A GLIMS (Global Land Ice Measurements

²² JANKE (2013)

²³ JANKE (2013)

²⁴ RODRIGUEZ et al. (2006)

from Space) adatbázis műholdfelvételek alapján készül, automatikus gleccserfelismerő programok segítségével. Az adatbázisból kiválaszthatjuk a vizsgálati területünket és hogy mely év gleccserkörvonalait szeretnénk letölteni. Az adatbázis (<http://glims.colorado.edu/glacierdata>) segítségével továbbá lehetőségünk nyílik globálisan nyomon követni a gleccserek kiterjedésének változását, de lokálisan sok hibával találkozhatunk.²⁵ Kutatásom során a vizsgált területekre elérhető legfrissebb gleccserkörvonalakat használtam fel, melyek 2016-os és 2018-as évek felvételei alapján készültek.

3.3. Feature és Speckle Tracking

A Feature és Speckle Tracking módszerek két kép keresztkorrelációján alapulnak. A módszer egy objektumkövető algoritmus alapján működik, mely képes két felvétel (pl. műholdfelvétel, radarfelvétel) közös pontjainak, radarfelvételek esetén közös jellemzőinek is (fizikai paraméterek, mint például nedvességtartalom) a megkeresésére és azok egymáshoz viszonyított elmozdulásának meghatározására. Ezt követően a felvételek elkészítésének ideje alapján az elmozduláshoz sebességet is rendel. A módszer segítségével tehát képesek vagyunk mozgásban lévő felszínformák elmozdulásának irányát és sebességét detektálni.²⁶ A Feature Tracking során felhasználhatunk légifelvételeket, műholdfelvételeket, de kamerával készített földi fényképeket is az általunk vizsgálni kívánt területről. Minden felvétel esetén az első és legfontosabb lépés a felvételek pontos egymáshoz illesztése. A műholdfelvételek például a műholdak eltérő pályájából adódóan sosem fednek át egymással teljes egészében.²⁷ A Speckle Tracking módszer a Feature Tracking módszerhez hasonlóan működik, azonban radarfelvételeket használ fel a számítások során. Glaciális területek esetén célszerű a két módszer együttes alkalmazása, melyek jól kiegészíthetik egymást. A Feature Tracking jól alkalmazható, ha a vizsgálni kívánt területeinken elegendő mennyiségű objektum (terep-tárgy) látható a teljes vizsgálati időszakban. Egy gleccser esetében a tereptárgyak lehetnek gleccserhasadékok, moréna anyagok, vagy valamilyen egyéb törmelék a jégár felszínén. A hó azonban időszakosan befedheti ezen látható objektumokat, míg a magasabban fekvő területeken akár állandóan eltakarhatja azokat. Ilyen esetben a Feature Tracking módszer nem lesz képes mozgást kimutatni. A nagyfelbontású radarfelmérésekből származó felvételek, mint a SAR (Synthetic aperture radar) felvételek is, segíthetnek abban, hogy hóval fedett területeket is

²⁵ RAUP et al. (2007)

²⁶ TUCKETT et al. (2019)

²⁷ LUCKMAN et al. (2003)

vizsgálni tudjunk. A radarfelvételek esetén fizikai tulajdonságok is képezhetik a követhető objektumokat, melyek így megfelelő azonosítási pontokat adhatnak a látható tereptárgyak hiányakor is. Ezek alapján a Feature Tracking módszert tehát érdemes hóval nem fedett területeken, vagy melegebb időszakokban alkalmazni, mikor a hótakarás minimális lesz. Míg a Speckle Tracking módszert célravezetőbb éppen a hidegebb időszakokban alkalmazni, mikor is a mérhető fizikai paraméterek állandóbbak, az olvadékvíz hiányában azok nem változnak meg túl gyorsan.²⁸ A kutatás során egy publikált keresztkorrelációs algoritmust alkalmaztunk, mely tartalmazza a radarfelvételek elő- illetve utószűrését (részelet: TUCKETT et al. 2019). A módszerrel kapott eredmények Sentinel 1 SAR felvételek felhasználásával lettek előállítva. A módszer algoritmusát a University of Sheffield és a University of St. Andrews intézetekben dolgozták ki, és elsőként az antarktisi jégtakaró peremi gleccserein alkalmazták.²⁹ A módszer első sorban antarktisi területek vizsgálatára készült, ezért az, hogy dél-amerikai gleccserterületeken alkalmazzuk, átdolgozást igényelt. Tracking módszereket a kutatók már több mint két évtizede alkalmaznak glaciális területek felméréseinek céljából.^{30, 31, 32, 33, 34, 35, 36} A módszer az évek során rengeteget fejlődött, minek köszönhetően egyre kisebb változásokat is vizsgálhatunk vele. A University of Sheffield és a University of St. Andrews intézetekben kidolgozott új algoritmus érdekessége – melynek egy része szabadon is hozzáférhető (<https://topex.ucsd.edu/gmtsar>) –, hogy a két módszert elsőként együttesen alkalmazza.

4. Eredmények

4.1. A vizsgált területek domborzata

4.1.1. A Dél-patagóniai-jégmező domborzata

A Dél-patagóniai-jégmező észak-dél irányban megnyúlt alakja és középső fennsíki területe jól kirajzolódik magassági értékei alapján. A terület jelentős szintkülönbséggel rendelkezik, legmagasabb és legalacsonyabb pontja között

²⁸ SHORT és GRAY (2004)

²⁹ TUCKETT et al. (2019)

³⁰ ROLSTAD et al. (1997)

³¹ MOHR et al. (1998)

³² FREZZOTTI et al. (1998)

³³ CSATHÓ et al. (1999)

³⁴ BAMBER et al. (2000)

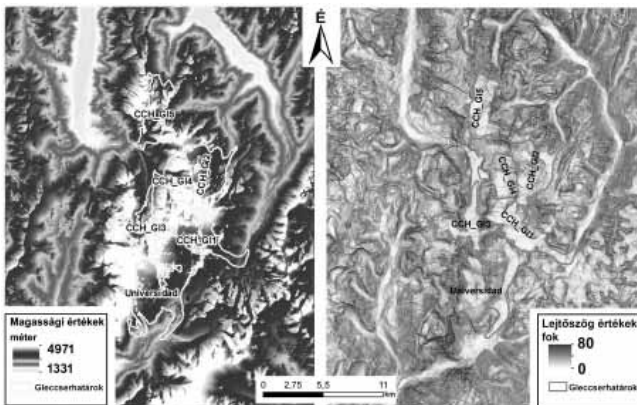
³⁵ JOUGHIN et al. (2004)

³⁶ LIU et al. (2007)

3475 méter különbség van. A gleccserek területén az átlagos lejtőszög értékek $5-10^\circ$ körül alakulnak, a legnagyobb lejtőszög értékek a gleccserek területéből kibukkanó kárgerincek területén voltak mérhetőek. A jégmező lejtőkíttetésének térképe jól mutatja az észak-dél irányban, a teljes területen végig húzódó gerinc helyzetét, mely alapvetően két részre különíti el a jégmezőt. A gerinctől keletre a gleccserek irányultsága alapvetően északkelet, kelet és délkelet, míg a gerinctől nyugatra északnyugat, nyugat és délnyugat irányok dominálnak. A Jorge Montt- gleccser egyik oldalhoz sem sorolható, irányultsága erősen északi. A görbületi értékek jól megmutatják az egyes gleccserek területének határát és a környező völgyek és gerincek elhelyezkedését.

4.1.2. Universidad-gleccser és környékének domborzata

Az Universidad-gleccser és környékének domborzata (2. ábra) teljesen eltér a Dél-patagóniai-jégmező területétől. A gleccserek 4971 méteres magasságot is elérnek, és 2444 méteres magasságig nyúlnak le. A legnagyobb lejtőszög értékek az előző mintaterülethez hasonlóan 70° körül alakulnak, az átlagos lejtőszög értékek már jóval magasabbak, mint a jégmezőn mért értékek, $15-22^\circ$ között mozognak. Ennek oka, hogy itt a Dél-patagóniai-jégmezőnél jóval több kárgerinc és kárfülke tarkítja a gleccserek területét. A lejtőkíttetés alapján nem csoportosíthatók a gleccserek, azok nagyon változatos irányultságot mutatnak. Az Universidad-gleccser területét határozza meg egyedül a kelet, délkeleti kitétség. A görbületi térkép a Dél-patagóniai-jégmezőhöz hasonlóan jól kirajzolja az egyes gleccserek határát. A domborzat összességében sokkal összetettebbnek bizonyult a Dél-patagóniai-jégmezőhöz képest.

2. ábra: Az Universidad-gleccser és környékének magassági- és lejtőszög viszonyai.

4.2. Feature és Speckle Tracking

4.2.1. A Dél-patagóniai-jégmező sebessége

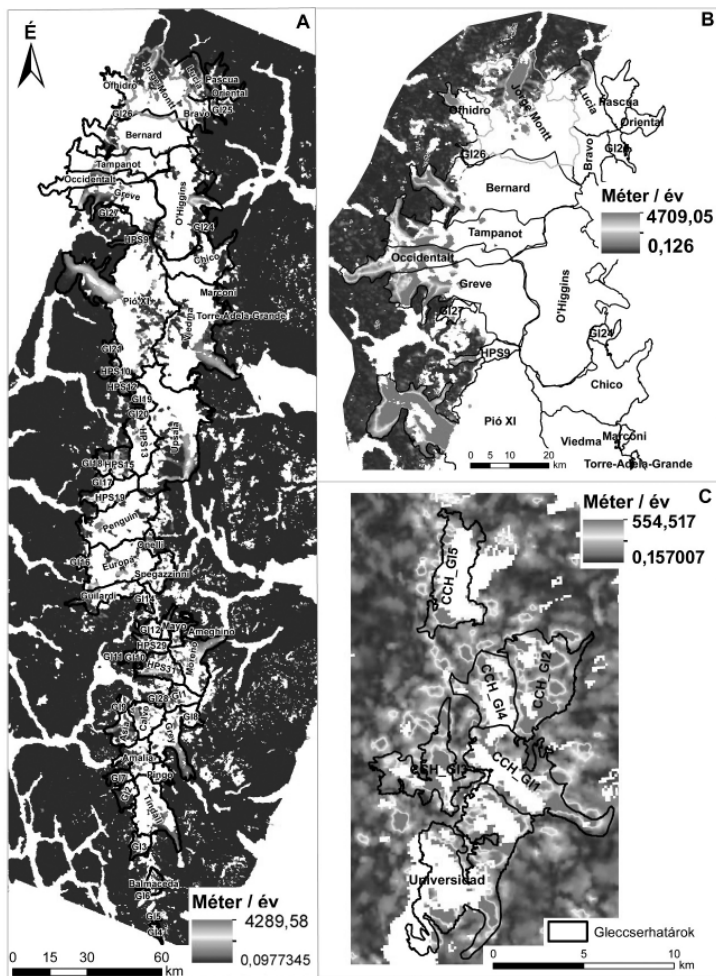
Kutatásom során a Dél-patagóniai-jégmező 2019. februártól – májusig tartó (3. ábra, A kép) és 2019. novemberi (3. ábra, B kép) időszakaira vonatkozóan sikerült eredményes számításokat végezni. Utóbbi időszakra vonatkozó mérés történt időben korábban, melynek során a jégmezőn belül a fókuszs a Jorge Montt-gleccseren volt. Az adatok összehasonlítása előtt fontos megemlíteni, hogy a déli félteke évszakai az északi féltekéhez képest éppen ellenkezőleg alakulnak. A nyár decembertől februárig, az ősz márciustól májusig, a tél júniustól augusztusig és a tavasz szeptembertől novemberig tart. Összesen hét mérés kiértékelését végeztem el a Dél-patagóniai-jégmezővel kapcsolatban. Az őszi időszakban februártól-májusig minden hónapban egy-egy mérés, novemberben, a tavaszi időszakban pedig három mérés történt, a hónap elején, közepén és végén. A mérések során kapott sebességi értékek minden esetben egy 12 napos időszakot reprezentálnak számunkra, mértékegységüket azonban egy teljes évre vetítjük. Ennek legfőbb oka, hogy a Tracking módszerek során kapott sebességi értékek a szakirodalomban is méter/év mértékegységgel vannak kifejezve. Így a kapott eredményeink korábbi eredményekkel való összehasonlításához célszerű azokat méter/év mértékegységre konvertálni. A területen a leggyorsabb felszíni mozgás a tavaszi időszakban a Jorge Montt-gleccseren volt mérhető. November elején 4709,1 méter/év, november közepén 4464,8 méter/év és november végén 3320 méter/év sebességi értékeket produkált a gleccser. A második leggyorsabb mozgású gleccser a tavaszi időszakban a HPS13 lett, mely a november közepi mérés során kapott 3934,8 méter/éves sebességével megközelíti a Jorge Montt-gleccser sebességi értékeit. Az őszi időszakban a Jorge Montt-gleccser sebességi értékei ennél valamelyest alacsonyabban, a november végi sebességi értékekhez hasonlóan alakultak, 3018,2 és 3515,5 méter/éves sebességi értékek között. Az őszi időszakban a HPS29 gleccser felszíni mozgása bizonyult a leggyorsabbnak az egyes hónapokban, februárban 3688 méter/év, márciusban 3840,5 méter/év, áprilisban 3319,5 méter/év és májusban 4289,6 méter/év értékekkel. A HPS29-gleccser kimagasló értékei igen különösek a gleccser méretéhez viszonyítva, mely mindösszesen 49 km², szemben a Jorge Montt-gleccser 531 km²-es kiterjedésével. A jégmező legnagyobb gleccsere a Pió XI, 1246 km²-es területével, mely sebessége szintén kimagasló volt, de jóval alacsonyabb a Jorge Montt- és a HPS29-gleccserkéhez képest. A Pió XI sebessége az őszi és tavaszi időszakokban egyaránt 2000 méter/éves sebességi értékek körül alakult, sebessége tehát a Jorge Montt-gleccseréhez képest sokkal kiegyenlítettebb értékeket mutatott. Tavasszal (novemberben) 2000 méter/év fölötti érték mindösszesen kettő, a Jorge Montt- és

Pió XI-gleccseren volt mérhető. További nyolc gleccser mozgott 1000-2000 méter/év közötti értékekkel: a Greve-, Lucia-, Oriental-, G19-, G124-, HPS9-, HPS10-, HPS12-gleccserek. Az őszi időszakban (február – május) nyolc gleccser felszíni sebessége haladta meg a 2000 méter/éves értéket: a Calvo-, O’Higgins-, G12-, G18-, HPS13-, HPS15-, HPS19-, HPS31-gleccserek és további négy gleccser csak a májusi hónapban haladta meg a 2000 méter/éves felszíni sebességet: az Amalia-, Europa-, Penguin- és HPS10-gleccserek. További 27 gleccser felszíni mozgása alakult 1000-2000 méter/éves értékek között összesen: az Amalia-, Ameghino-, Asia-, Bravo-, Grey-, Greve-, Guilardi-, Lucia-, Moreno-, Onelli-, Oriental-, Spegazzinni-, Upsala-, Viedma-, G11-, G12-, G17-, G18-, G19-, G21-, G124-, G128-, HPS9-, HPS10-, HPS12-, HPS13-, HPS15-gleccsereké. A Jorge Montt-gleccser átlagos sebességi értékei alapján kimagasló volt mindkét időszakban. A tavaszi időszakban 600 méter/év körüli átlagos sebességi értékeket mutatott és mindösszesen egy esetben, november elején előzte azt meg a Pió XI 658,2 méter/éves értékkel. Összesen a Jorge Montt-gleccser valamelyest alacsonyabb, 500-550 méter/év körüli átlagos felszíni sebességet produkált, mellyel a leggyorsabb gleccserek közé sorolhatjuk. Mindösszesen öt gleccser előzte meg tavasszal: a G12-, HPS13-, HPS19-, HPS29- és a Calvo-gleccser, melyek közül utóbbi bizonyult a leggyorsabbnak az őszi időszakban, 871 méter/éves átlagos sebességi értékkel.

4.2.2. Az Universidad-gleccser és környékének sebessége

Az Universidad-gleccser és környékére vonatkozó számítások 2019. július és november (3. ábra, C kép) hónapok kapcsán történtek. Így a téli és tavaszi időszakról egyaránt születtek használható eredmények. A területen vizsgált hat gleccser közül az Universidad-gleccser a legnagyobb kiterjedésű, 32 km²-rel. A gleccser felszíni sebessége kimagasló volt, a háromból két időpont bizonyult a terület leggyorsabban mozgó jégárának. Továbbá sebességi értékeinek növekedése volt megfigyelhető a nyár felé, vagyis december felé közeledve. Július elején 312,7 méter/év, július végén 383,8 méter/év és november végén 554,5 méter/év maximális sebesség volt mérhető területén. A Jorge Montt-gleccsernél tapasztalt legnagyobb sebességi értékek esetén azok csökkenése volt megfigyelhető december felé közeledve, így elmondható, hogy a két gleccser sebessége teljesen ellentétes mozgást mutatott. Ennek egyik oka lehet a szubglaciális hidrológiai hálózat, mely a két területen eltérően fejlődik az olvadási időszak beálltával. Az Universidad-gleccser és környékén az átlagos sebességi értékek a Dél-patagóniai-jégmezőnél jóval alacsonyabbak voltak, 47-148 méter/éves értékek között mozogtak. Ez nem is meglepő ezen a szélességen, ahol a gleccserek kiterjedésének csökkenésével sebességük csökkenése is együtt jár. A legmagasabb

átlagos sebességet az Universidad-gleccser mutatta: július elején 112,9 méter/év, július végén 136,4 méter/év és november végén 148 méter/év értékekkel.

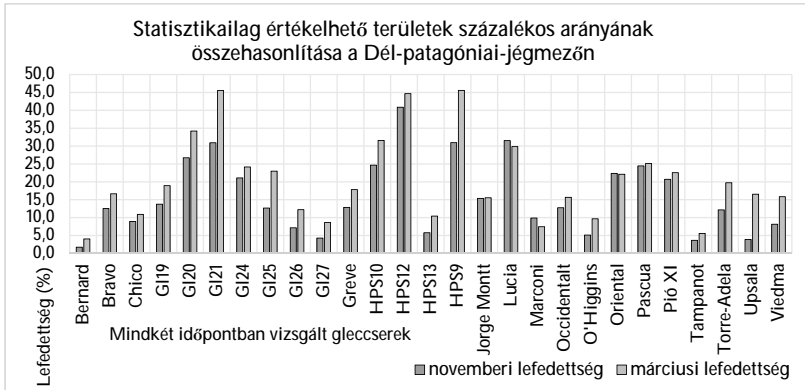

3. ábra: Felszíni sebességmérések eredményei a vizsgálati helyszínekről.
 A= Dél-patagóniai-jégmező 2019.05.02. – 2019.05.14. közötti időszakra számított sebesség; B= Dél-patagóniai-jégmező (fókusz a Jorge Montt-gleccseren) 2019.11.03. – 2019.11.15. közötti időszakra számított sebesség; C= Universidad-gleccser és környéke 2019.11.14. – 2019.11.26. közötti időszakra számított sebesség.

5. *Diszkusszió és következtetések*

5.1. Megfigyelések a sebességtérképek alapján

A Dél-patagóniai-jégmező esetében a módszer nagyon jó lefedettséggel tudott sikeresen sebességet mérni (3. ábra, A és B kép). A gleccserek frontjánál sok esetben nagy területet lefedő, összefüggő eredményeket kaptunk. Azonban a térképeken szembetűnő jelenség az is, hogy a magasabban fekvő területeken az algoritmus nem tudott sebességet mérni. Ez a jelenség a két mérési időszak között eltérő mértékben jelentkezik. A februártól-májusig tartó (őszi) időszakban a magasabban fekvő területekről mozaikosan rendelkezésre állnak sebességi értékek, ezzel szemben a novemberi (tavaszi – nyári) időszakban egyáltalán nem sikerült a módszernek ezen területeken sebességet mérnie. A jelenség mögött a magasabban fekvő területek állandó hóborítotttsága állhat, továbbá a tavasz beálltával jelentkező hőmérsékletemelkedés okozta olvadás. Utóbbi a fizikai paraméterek segítségével detektált követhető objektumokat nagy mértékben átalakítja és számos új objektum megjelenését okozza, mely erős dekorrelációt (nem áll rendelkezésre elegendő közös pont az elmozdulás detektálásához) okoz a két felvételen. A két mérési időszak között tapasztalt különbség a statisztikailag értékelhető területek nagyságában is megmutatkozik. Statisztikailag értékelhetőnek azon területeket tekinthetjük, melyeken a mért sebességi értékekből kivonva az algoritmus által az adott pixelre számított hiba mértékét pozitív számot kapunk. Tehát a számított hiba nagysága nem haladja meg a mért sebességi értéket. A 4. ábrán egy márciusi (őszi) és egy novemberi (tavaszi) mérés statisztikailag értékelhető területeinek arányának összehasonlítása látható lebontva az egyes gleccserek területére. Szembetűnő, hogy a márciusban tapasztalt értékelhető területek lefedettsége a gleccserek teljes területéhez viszonyítva majdnem minden esetben nagyobb, mint a novemberi mérésnél. Ez alól csak a Lucia-, Marconi- és az Oriental-gleccserek képeznek kivételt.

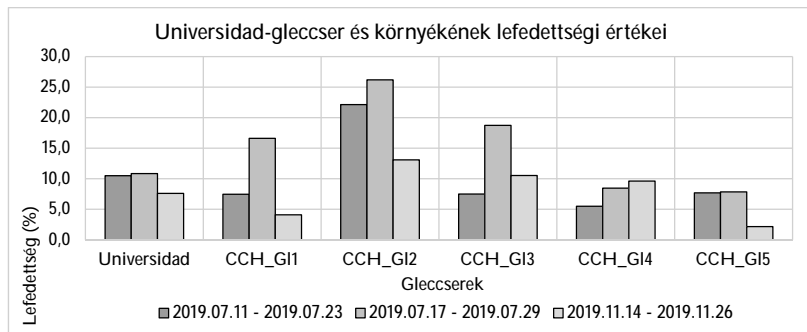

4. ábra: A Dél-patagóniai-jégmező statistikailag értékelhető területeinek összehasonlítása.

A statistikailag értékelhető területek aránya mellett a sebességi értékek eltérően alakultak a két időszakban. A leggyorsabban mozgó területek a mérési időszaktól függetlenül a gleccserek frontjánál találhatóak, és csak néhány esetben fordult elő, hogy egyes gleccserek akkumulációs területén is gyorsan mozgó területeket detektált a módszer. Ilyen gleccserek a Pio XI és a HPS13, amelyeken 2000-3000 méter/éves sebesség azok frontjától távol, akkumulációs területükön is mérhető volt. A legnagyobb sebességi értékek a tavaszi időszakban voltak mérhetőek a Jorge Montt-gleccser területén, mely maximális 4709,1 méter/éves sebességet is produkált. Az őszi időszakban ennél valamivel alacsonyabb, de szintén magas értékek is megfigyelhetők voltak, a nagyobb gleccserek területén 2000-4000 méter/év közötti sebesség volt mérhető.

Az Universidad-gleccser és környéke statistikailag értékelhető területeinek aránya jóval alacsonyabban alakult (5. ábra), mint a tőle délebbre fekvő jégmező területén. Ez az eredmény a várakozásoknak megfelel, mivel a módszer érzékenysége a déli, csapadéokban gazdag területektől észak felé haladva a bizonytalanabb területek felé növekszik. Az értékelhető területek eloszlása azonban jobbnak mondható a jégmezőn tapasztaltakhoz képest, mivel ezek a területek itt nem csak a gleccserek frontjára korlátozódnak, hanem egyenletesebb eloszlást mutatnak. Ennek egyik oka lehet, hogy ezen a szélességen a módszernek már nem kell az állandó hóborítottággal megküzdenie, mivel az csak időszakos, így nem takarja a követhető objektumokat. A statistikailag értékelhető területek arányának csökkenése mellett a gleccserek sebességének csökkenése is

megfigyelhető volt. Az Universidad-gleccser és környékén az éghajlat hegyvidéki mediterrán, mely a kevesebb csapadék és magasabb hőmérséklet formájában is megmutatkozik.³⁷ Ebből következik, hogy az itt található gleccserek kiterjedése és vastagsága csak töredéke, mint délebbi testvéreiké. Ezen tulajdonságok azonban fontos szerepet játszanak sebességük alakulásában.

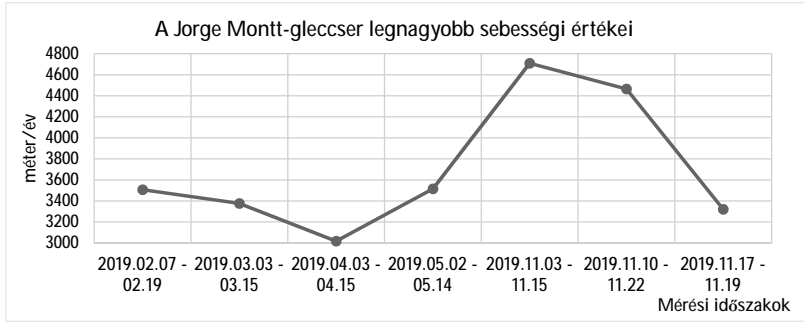

5. ábra: Az Universidad-gleccser és környéke statisztikailag értékelhető területeinek összehasonlítása.

Az Universidad-gleccser és környékének sebességtérképein egy további érdekes jelenség is megfigyelhető volt. Kisebb, kerekded foltokban megjelenő, rendkívül gyors mozgású területeket detektált a módszer a vizsgálati helyszínen mozaikosan szétszórva (3. ábra, C kép). Ezek feltételezhetően hibás értékek, amit a kárfülkékben összegyűlt hó olvadása és visszahúzódása idézett elő. Ezeknek a hibás sebességi értékeknek a kiszűrésében a sebesség eredő vektorának meghatározása segíthetne, mely megmutatná a mért mozgás irányultságát. Amennyiben a hó visszahúzódását mérte hibásan felszíni sebességnek a módszer, úgy a mozgás iránya lejtővel ellentétesen alakulna. Azon sebességi értékek, melyeket a módszer a gleccserek mozgásának detektálásával mért, a lejtőkkel megegyező irányultságot kell, hogy mutassanak.

³⁷ BRAVO et al. (2017)

5.2. Eredmények a korábbi megállapításokhoz viszonyítva

6. ábra: A Jorge Montt-gleccser sebességi értékeiben tapasztalt ciklikusság.

Mindkét terület jégárainak felszíni mozgását korábban már vizsgálták a kutatók, így lehetőségem nyílt a korábbi eredményekkel összevetni az új, 2019-es évben tapasztalt sebességeket. Mivel azonban a korábbi mérések teljesen más módszertanon alapultak, így fontos megemlíteni, hogy az összehasonlítás sok hibával terhelt, de mégis érdekes eredményekkel szolgált. MOUGINOT és RIGNOT³⁸ a patagóniai jégmezők gleccsereinek sebességét 1984 és 2014 közötti időszakban vizsgálták Speckle Tracking módszer alkalmazásával. Az általuk tapasztalt jelenségek közül kiemelném a Jorge Montt-gleccsernél felfedezett sebesség szezonálisitását. Megfigyeléseik alapján kimutatható volt a gleccser erőteljes éves ciklikussága, mely minden év november közepén érte el maximumát. Ez a jelenség az eddig meglévő 2019-es méréseknél is tapasztalható, ha a Jorge Montt-gleccser maximális sebességi értékeit időben egymást követően ábrázoljuk (6. ábra). A jégmező teljes éves vizsgálatával a jövőben a hiányzó hónapok értékei feltételezhetően beleilleneének az eddigi hónapok során tapasztalt folyamatba.

MOUGINOT és RIGNOT fontos megállapítása volt az is, hogy a jégmező gleccsereinek felszíni sebessége évről évre növekedést mutatott. A nagyobb kiterjedésű gleccsereken mért 2014-es sebességekhez képest még nagyobb maximális sebességi értékek figyelhetők meg a 2019-es mérés során a Jorge Montt-, Pió XI-, O'Higgins és Upsala-gleccsereken. A sebesség folyamatos növekedése mögött több ok is állhat, melyeket első sorban a klímaváltozás válthat ki. A hőmérséklet növekedésével a gleccser felszínén keletkező olvadékvíz mennyisége is növekszik, mely a gleccsermalmokon keresztül leszivárog a gleccser aljához.

³⁸ MOUGINOT és RIGNOT (2015)

A leszivárgó olvadékvíz a gleccser alján szubglaciális hidrológiai hálózatot képez, melynek tulajdonságai nagyban befolyásolják egy gleccser sebességét. Azonban a pontos okok és folyamatok felderítéséhez a terület teljes éves vizsgálata és a gleccserek jégvastagsági adatainak figyelembe vétele elengedhetetlen a jövőben.

WILSON és munkatársai³⁹ 1967 és 2015 között az Universidad-gleccser ablációs területének felszíni sebességét vizsgálták Feature Tracking módszer alkalmazásával. A gleccser frontjától kiindulva annak sodorvonala mentén felfelé haladva vizsgálták a felszíni sebességet, melynek folytonos növekedése volt megfigyelhető a magasabban fekvő területek irányába. Megfigyeléseik alapján tudjuk, hogy a gleccser ablációs területének sebessége 1986 és 1987 között volt a leggyorsabb, a gleccser frontjánál 40 méter/év, a magasabban fekvő területeken 256 méter/év maximális sebességet elérve. Ezt követően drasztikus csökkenés volt kimutatható, 2015-ben a gleccser frontjánál már csak mindösszesen 5 méter/év és a magasabban fekvő területeken 79 méter/év maximális sebességi értékkel. A 2019-es új mérések a 2015-ös méréshez képest a sebesség felgyorsulását mutatják, a gleccser frontjánál 40 méter/év, a magasabban fekvő területeken 150 méter/év felszíni sebességi értékeket is elérve.

5.3. A módszer alkalmazhatósága

A Tracking módszerek alkalmazásánál az egyik legalapvetőbb probléma, ha nem áll rendelkezésre elegendő követhető objektum, melyek alapján sebességet tudna mérni az algoritmus. A Dél-patagóniai-jégmezőn ez a probléma a látható objektumok hiányában és a fizikai paraméterek gyors megváltozásában is megmutatkozott. A magasabban fekvő, állandóan hóval fedett területek esetében a látható objektumok hiánya jelentkezett. Ha összevetjük a sebesség és magassági értékek térképet, akkor elmondható, hogy ez a probléma az 1300 méternél magasabban fekvő területekre volt jellemző. Az alacsonyabban fekvő területeken az objektumok láthatósága kevésbé okozott gondot, de a tavaszi-nyári olvadási időszakban a fizikai paraméterek gyors megváltozásával kellett számoljunk. MOUGINOT és RIGNOT⁴⁰ a Speckle Tracking módszer alkalmazásával a magasabban fekvő területek esetében megfigyelték a jelek alacsony koherenciáját. Így nem meglepő, hogy ezen területeken csak igen kevés esetben sikerült felszíni sebességet mérni, azt is inkább az őszi időszakban. Mindezen hátrányokat a gleccserek nagy kiterjedése és rendkívül gyors

³⁹ WILSON et al. (2016)

⁴⁰ MOUGINOT és RIGNOT (2015)

mozgása valamelyest ellensúlyozta, mely azonban a minél északabbra eső területeken már nem mondható el. Az Universidad-gleccser és környékén a gleccserek kiterjedése jóval elmarad a déli, óceáni éghajlatú területekhez képest. Az Universidad-gleccser így is kimagaslónak számít saját szélességén, a maga 32 km²-es kiterjedésével, mely azonban a Jorge Montt-gleccser 509 km²-es vagy a Pió XI-gleccser 1246 km²-es kiterjedéséhez képest mégis nagyon kevésnek tűnik. Egy gleccser felületének csökkenésével pedig a követhető objektumok száma és mérete is csökken, mely a Tracking módszerek elé újabb kihívást állított. Továbbá a felület csökkenésével a gleccserek vastagságának csökkenését is feltételezhetjük, ami pedig a gleccserek mozgásának csökkenésében fog megmutatkozni. Az Universidad-gleccser és környékén a domborzati adottságok is tovább nehezítették a sikeres mérés elvégzését, mely megmutatkozott a kárfülkékben hibásan sebességként mért hóvisszahúzódás jelenségében is. A két mintaterületen jelentkező problémákra, a követhető objektumok számának növelésére egy jó megoldás lehetne, ha időben egymáshoz közelebb eső képpárokat vizsgálnánk, de ez a műholdpályák nem azonos átfedése miatt nehéz feladat. A Sentinel 1 műholdak 12 naponta térnek vissza ugyanazon terület fölé egymáshoz képest 6 napos eltolásban. Szerencsés esetben tehát találhatunk 6 napos átfedéssel készült képpárokat is. Erre a sarkok közelében van a legnagyobb esélyünk, onnan távolodva pedig egyre kisebb szerencsével találhatunk időben egymáshoz közelebb eső képpárokat, de mégis érdemes időt szánni ezek felkutatására.⁴¹

6. Összegzés

A gleccserek Földünkön kimagasló klímajelző szerepet töltenek be, melynek oka, hogy éghajlatunk átalakulására szinte azonnal reagálnak.⁴² A klímakutatásban betöltött fontos szerepük mellett Földünk bizonyos térségeiben társadalmi fontossággal is bírnak, ahol az édesvízkészletek jelentős részét szolgáltatják olvadásukkal.^{43, 44} A jégárak kiterjedésének változása mellett mozgásuk is alkalmas a környezeti átalakulás mértékének megbecslésére. Felszíni sebességük vizsgálata és a vizsgálatra alkalmas módszerek elemzése tehát rendkívül fontos feladat. Kutatásom során dél-amerikai jégárak mozgását vizsgáltam egy olyan módszer segítségével, mely a Feature és Speckle Tracking-et egyidőben képes

⁴¹ MOUGINOT et al. (2012)

⁴² VINCENT et al. (2009)

⁴³ BRAVO et al. (2017)

⁴⁴ IPCC (2019)

alkalmazni és mellyel korábban csak poláris területeket vizsgáltak. A kutatásom vizsgálati helyszínét a Dél-patagóniai-jégmező és az Universidad-gleccser és környéke képezte. A Dél-patagóniai-jégmező Földünk egyik legjobban eljegesedett térsége, ahol a rengeteg csapadéknak köszönhetően a gleccserek kiterjedése igen jelentős. A mérések alapján a jégmező gleccsereinek gyors mozgása volt kimutatható, mely a tavaszi és őszi vizsgálati időszakban, rövid időszakra vonatkozóan a 3000 méter/éves sebességi értékeket is meghaladta számos gleccser esetében. MOUGINOT és RIGNOT⁴⁵ korábbi mérései alapján bizonyos gleccserek felszíni sebességének megnövekedése volt megfigyelhető, és az általuk felfedezett éves ciklikus sebességváltozást a Jorge Montt-gleccser területén az új mérések is valószínűsítették. A terület magasabban fekvő részein azonban az állandó hóborítás megakadályozta a felszíni sebesség mérését, a követhető objektumok eltakarása miatt. Az Universidad-gleccser és környékén a jégárak kiterjedése az alacsonyabb csapadék és magasabb hőmérséklet következtében jóval elmarad a Dél-patagóniai-jégmezőhöz képest. Ennek ellenére a gleccserek felszíni mozgása mérhető volt a módszer segítségével, de a statisztikailag értékelhető területek aránya alacsonyabban alakult. A legnagyobb mért felszíni mozgás nem haladta meg az 555 méter/éves sebességet. A gleccserek átlagos sebességi értékei 100 méter/év körüli értékeket mutattak, és – nem meglepően – lassabbnak bizonyultak a jégmező gleccsereihez képest. WILSON és munkatársainak⁴⁶ korábbi, 2015-ös sebességi értékeihez képest a terület jégárainak felszíni sebessége megnövekedett. A térség legnagyobb gleccsere, az Universidad-gleccser sebességi értékeinek összehasonlítása a Jorge Montt-gleccserével érdekes eredményt mutatott. Míg előbbi sebessége a nyár felé közeledve növekedést, utóbbié csökkenést mutatott, melyet a szubglaciális hidrológiai hálózat eltérő fejlődése is okozhat. A módszer alkalmazása ígéretesnek bizonyult és a jövőben a vizsgálati időszak és vizsgálati helyszínének kiterjesztésével további információkkal szolgálhat Földünk klímaváltozás következtében fellépő átalakulásáról.

⁴⁵ MOUGINOT és RIGNOT (2015)

⁴⁶ WILSON et al. (2016)

Bibliográfia

- ANIYA, M., DHAKAL, A.S., PARK, S. és NARUSE, R. (2000), Variations of Patagonian Glaciers, South America, Using RADARSAT and Landsat Images. *Canadian Journal of Remote Sensing*. 26(6):501-511.
- ANIYA, M., NARUSE, R., SHIZUKUISHI, M., SKVARCA, P. és CASASSA, G. (1992), Monitoring recent glacier variations in the Southern Patagonia Icefield, utilizing remote sensing data. *The International Archives of the Photogrammetry, Remote Sensing and Spatial Information Sciences*. 29(B7):87-94.
- BAMBER, J.L., VAUGHAN, D.G. és JOUGHIN, I. (2000), Widespread Complex Flow in the Interior of the Antarctic Ice Sheet. *Science*. 287:1248-1250.
- BRAVO, C., LORIAUX, T., RIVERA, A. és BROCK, B.W. (2017), Assessing glacier melt contribution to streamflow at Universidad Glacier, central Andes of Chile. *Hidrology and Earth System Sciences*. 21:3249-3266.
- CSATHÓ, B.M., BOLZAN, J.F., VAN DER VEEN, C.J., SCHENK, A.F. és LEE, D.C. (1999), Surface velocities of a Greenland outlet glacier from high-resolution visible satellite imagery. *Polar Geography*. 23(1):71-82.
- FREZZOTTI, M., CAPRA, A. és VITTUARI, L. (1998), Comparison between glacier ice velocities inferred from GPS and sequential satellite images. *Annals of Glaciology*. 27:54-60.
- IPCC (2019), PÖRTNER, H.O., ROBERTS, D.C., MASSON-DELMOTTE, V., ZHAI, P., TIGNOR, M., POLOCZANSKA, E., MINTENBECK, K., NICOLAI, M., OKEM, A., PETZOLD, J., RAMA, B., WEYER, N. :Summary for Policymakers. In: *IPCC Special Report on the Ocean and Cryosphere in a Changing Climate*
- JANKE, J. R. (2013), Using airborne LiDAR and USGS DEM data for assessing rock glaciers and glaciers, *Geomorphology*. 195(2013):118-130.
- JOUGHIN, I., ABDALATI, W. és FAHNESTOCK, M. (2004), Large fluctuations in speed on Greenland's Jakobshavn Isbræ glacier. *Nature*. 432:608-610.
- LE QUESNE, C., ACUNA, C., BONINSEGNA, J.A., RIVERA, A. és BARICHIVICH, J. (2009), Long-term glacier variations in the Central Andes of Argentina and Chile, inferred from historical records and tree-ring reconstructed precipitation. *Palaeogeography, Palaeoclimatology, Palaeoecology*. 281:334-344.
- LIU, H., ZHAO, Z. és JEZEK, K.C. (2007), Synergistic Fusion of Interferometric and Speckle-Tracking Methods for Deriving Surface Velocity From Interferometric SAR Data. *IEEE Geoscience and Remote Sensing Letters*. 4(1):102-106.
- LUCKMAN, A., MURRAY, T., JISKOOT, H., PRITCHARD, H. és STROZZI, T. (2003), ERS SAR feature-tracking measurement of outlet glaciers velocities on a regional scale in East Greenland. *Annals of Glaciology*. 36:129-134.

- MERCER, J. H. (1964), Advance of a Patagonian glacier. *Journal of Glaciology*. 5(38):267-268.
- MERCER, J. H. (1965), Glacier variations in southern Patagonia. *The Geographical Review*. 55:390-413.
- MERCER, J. H. (1968), Variations of some Patagonian glaciers since the late-glacial. *American Journal of Science*. 266:91-109.
- MOHR, J.J., REEH, N. és MADSEN, S.N. (1998), Three-dimensional glacial flow and surface elevation measured with radar interferometry. *Nature*. 391:273-276.
- MOUGINOT, J. és RIGNOT, E. (2015), Ice motion of the Patagonian Icefields of South America: 1984-2014. *Geophysical Research Letters*. 42:1441-1449.
- MOUGINOT, J., SCHEUCHL, B. és RIGNOT, E. (2012), Mapping of Ice Motion in Antarctica Using Synthetic-Aperture Radar Data. *Remote Sensing*. 4:2753-2767.
- NICHOLS, R.L. és MILLER, M.M. (1952), The Moreno Glacier, Lago Argentino, Patagonia: advancing glaciers and nearby simultaneously retreating glaciers. *Journal of Glaciology*. 2(11):41-46.
- RACOVITEANU, A.E., PAUL, F., RAUB, B., KHALSA, S.J.S. és ARMSTRONG, R. (2009), Challenges and recommendations in mapping of glacier parameters from space: results of the 2008 Global Land Ice Measurements from Space (GLIMS) workshop, Boulder, Colorado, USA. *Annals of Glaciology*. 50(53):53-69.
- RAUB, B.H., RACOVITEANU, A., KHALSA S.J.S., HELM, C., ARMSTRONG, R. és ARNAUD, Y. (2007), The GLIMS Geospatial Glacier Database: a New Tool for Studying Glacier Change. *Global and Planetary Change*. 56:101-110.
- RIVERA, A., KOPPES, M., BRAVO, C., és ARAVENA, J.C. (2012), Little Ice Age advance and retreat of Glacier Jorge Montt, Chilean Patagonia. *Climate of the Past*. 8:403-414.
- RODRÍGUEZ, E., MORRIS, C.S. és BELZ, J.E. (2006), A Global Assessment of the SRTM Performance. *Photogrammetric Engineering & Remote Sensing*. 72(3):249-260.
- ROLSTAD, C., AMLIEN, J., HAGEN, J.-O. és LUNDÉN, B. (1997), Visible and near-infrared digital images for determination of ice velocities and surface elevation during a surge on Osbornbreen, a tidewater glacier in Svalbard. *Annals of Glaciology*. 24:255-261.
- SHORT, N.H. és GRAY, A.L. (2004), Potential for RADARSAT-2 interferometry: glacier monitoring using speckle tracking. *Canadian Journal of Remote Sensing*. 30(3):504-509.
- TUCKETT, P.A., ELY, J.C., SOLE, A.J., LIVINGSTONE, S.J., DAVISON, B.J., WESSEM, J.M. és HOWARD, J. (2019), Rapid accelerations of Antarctic Peninsula outlet glaciers driven by surface melt. *Nature Communications*. 10(4311):1-8.

- VINCENT, C., SORUCO, A., SIX, D. és LE MEUR, E. (2009), Glacier thickening and decay analysis from 50 years of glaciological observations performed on Glacier d'Argentie`re, Mont Blanc area, France. *Annals of Glaciology*. 50(50):73-79.
- WILSON, R., MERNILD, S.H., MALMROS, J.K., BRAVO, C. és CARRIÓN, D. (2016), Surface velocity fluctuations for Glaciar Universidad, central Chile, between 1967 and 2015. *Journal of Glaciology*. 62(235):847-860.

Társadalmi kérdések

Mind meghalunk?

– Politikai attitűdök a klímaszorongás tükrében

ZELENA DORINA LILLA, BARTA BOGLÁRKA NÓRA, ZÁCH BOGLÁRKA¹

Kulcsszavak: klímagyász; klímaszorongás; politikai nézet; politikai attitűd, kollektív cselekvések

Absztrakt

Kutatásunkban körüljárjuk a klímaszorongás és a politikai attitűdök egymáshoz való viszonyulását, és ennek lehetséges kimeneteleit a magyar társadalom klímaváltozáshoz való hozzáállását illetően. A kutatáshoz különféle változókat vizsgáltunk a klímaszorongáshoz és a politikai spektrum bal-jobb skálájához kapcsolódóan, ezen felül pedig kollektív cselekvéshez kapcsolható kérdéseket is ellenőriztünk.

Az eredmények azt mutatták, hogy hipotézisünk több esetben is megállta a helyét a vizsgált kérdéseket tekintve. Eszerint a jobb oldali politikai orientációjú személyek válaszadásaik tükrében a fennálló környezeti válságok hatására bizonyos, a problémakör köré szerveződő kérdésekkel kapcsolatosan a bal oldali politikai orientációjú személyek felé közelítenek, tehát megállapításaink szerint a klímaszorongás felülírhatja az ideológia és a hozzá kötődő motivációk szerepét. Ezt baloldali eltolódásnak nevezzük, ami azt bizonyíthatja, hogy a klímaváltozással kapcsolatban ugyanazokkal a hívószavakkal lehet elérni a különböző politikai orientációjú személyeket.

Az elemzést az SPSS-t használva végeztük el, ahol korrelációt és interakciót mértünk a kollektív cselekvéssel kapcsolatos kérdések és a politikai orientáció között.

1. Elméleti bevezető

Mi lehet a megoldás a már-már megfékezhetetlenné váló globális, ember által okozott, ám természetben lezajló folyamatokra? Mit tehet a gazdaság, az egyén, és a politika a folyamat lassítása érdekében? Milyen társadalmi szintű

¹ Témavezető: Dr. Hadarics Márton, ELTE PPK Szociálpszichológia Tanszék

változások életbe lépése tenné lehetővé a probléma tudatosítását és fókuszba helyezését? Ezek a kérdések férkőztek gondolatainkba a kutatás kezdetén.

A klímaszorongás napjaink egyik legégetőbb problémájává nőtte ki magát, így a vele való foglalkozásnak és a megoldási lehetőségeknek a politikai döntéshozatal vált az egyik legfőbb színterévé², hiszen míg a civil szervezetek és lokális tényezők segíthetik a problémafókuszú gondolkodás elterjesztését, a társadalom egészére a törvénykezés szintjén kiható intézkedések eszközölése a politikusok és gazdasági vezetők kezében van.

Kutatásunk célja, hogy monitorozzuk a politikai orientációk és a klímaváltozással kapcsolatos aggodalmak viszonyát, amely hosszútávon segíthet felmérni, hogy milyen módon lehetséges az emberek figyelmét felhívni a már meglévő globális problémára. A folyamat kiindulási pontjaként a European Social Survey 2016-os adatbázisát használtuk, amelynek segítségével felmértük, hogy a klímaszorongás hatására létrejöhetnek-e a politikai attitűdöket illető változások.

2. Szakirodalmi áttekintés

A klímaváltozáshoz köthető problémák újfajta célok teljesítésére sarkallták az Európai Unió tagállamait, így Magyarországot is. Az ENSZ 2015-ben elfogadott programjában 2030-ig megvalósítandó feladatok között többek között a szárazföldi ökoszisztémák védelme, a megfizethető és tiszta energia, valamint a fenntartható városok és közösségek is szerepeltek³. Kutatásunk során vizsgáltuk a válaszadók klímaszorongás iránti attitűdjét, politikai orientációját, és egyes konkrét klímaszorongást érintő törvényi szabályozás lehetőségét. A továbbiakban az ezekhez köthető fogalmakat, a szakirodalomban már feltárt összefüggéseket fejtjük ki.

2.1. Kollektív cselekvés

Az ezekhez köthető folyamatok pedig a közösség együtt dolgozásának és összefogásának jegyében történnek meg, azaz egy társadalmi helyzeten való javításért való fellépésben⁴. Ez függ az emberekből meglévő motivációtól,

² DUNLAP, R. E., MCCRIGHT, A. M., & YAROSH, J. H. (2016). The political divide on climate change: Partisan polarization widens in the US. *Environment: Science and Policy for Sustainable Development*, 58(5), 4-23.

³ ZILINSZKY, J., BALOGH D. (2016). Világunk átalakítása. A fenntartható fejlődés 2030-ig megvalósítandó programja. Pázmány Press

⁴ WRIGHT, S. C., TAYLOR, D. M., & MOGHADDAM, F.M. (1990). Responding to membership in

a közösségi érdekektől, és a szerveződésre való képességtől is (Boda, 2013), ami egyben számos esetben altruizmussal is társul⁵. A kollektív cselekvés problematikájának kutatása közelebb vihet minket ahhoz, hogy egy-egy mozgalmi szerveződés vagy politikai, civil társadalmi megmozdulás miért lehet sikeres, vagy miért bukik el. A megvalósulás hátterében egy kevésbé tiszta modell állhat, amellyel összefüggően az emberek kevésbé gondolkodhatnak racionálisan, és cselekedhetnek az önérdék szerint. A közösség rájuk is hatással van, ami pszichológiai, érzelmi szinten is kifejeződik, ráadásul morális okokat is felvethet⁶. Az állampolgárok elköteleződnek, és motiváltak lesznek a közös cél megvalósítására, és az erőforrások befektetésére. Szövetséges kollektív cselekvés esetén pedig egy külső csoport melletti kiállás érdekében fognak össze az emberek⁷. A kollektív cselekvés és az egyes társadalmi problémák iránti attitűd között összefüggést feltételezhetünk⁸.

2.2. Kontroll

Mindez implikálja, hogy egy olyan globális jelenség ügyében is történjenek megmozdulások, mint a klímaváltozás. Ezeket az alapvető emberi igények megváltozása is erősítheti. Az alapvető emberi szükségletek közé sorolható a kontrollra való törekvés, ami mind egyéni, mind társadalmi-környezeti szinten is megnyilvánulhat⁹.

Annak a mértéke viszont, hogy a szavazók mennyire vélik úgy, hogy befolyásuk van a történésekre, eltérő lehet. A kontrollhely fogalma¹⁰ szerint az emberek két végpont között mozognak a kontrollérzet tekintetében: változás a belső vagy külső kontroll szintjén történik. Az előbbi kontrollérzettel bíró egyének

a disadvantaged group: From acceptance to collective protest. *Journal of Personality and Social Psychology*, 58, 994-1003.

⁵ OLSON, M. (2009). *The Logic of Collective Action: Public Goods and the Theory of Groups*, Second Printing with a New Preface and Appendix (Vol. 124). Harvard University Press.

⁶ BODA, Z. (2013). Legitimitás, bizalom, együttműködés: kollektív cselekvés a politikában. *Argumentum: MTA TK PTI*.

⁷ BECKER, J. (2012). Virtual special issue on theory and research on collective action in the European Journal of Social Psychology. *European Journal of Social Psychology*, 42, 19-23.o. doi: 10.1002/ejsp.1839

⁸ SCHOLZ, J. T., & LUBELL, M. (1998). Trust and taxpaying: Testing the heuristic approach to collective action. *American Journal of Political Science*, 398-417.

⁹ WHITE, R. W. (1959): Motivation reconsidered: The concept of competence. *Psychological Review*, 66, 297-333.

¹⁰ ROTTER, J. (1966): Generalized expectancies for internal versus external control of reinforcement. *Psychological Monographs*, 80(1), 1-28.

hajlamosabbak nagyobb jelentőséget tulajdonítani saját befolyásuknak, utóbbiak pedig valamilyen náluk nagyobb hatalommal rendelkező személyre, jelenségre támaszkodnak. Ugyanakkor a külső kontrollos személyek hajlamosabbak a szorongásra, gyanakvóbbak, és gyakrabban élnek át rossz hangulatot, míg a belső kontrollal rendelkezők ellenállóbbak, dominánsabbak, függetlenebbek, valamint jobb a teljesítőképességük is¹¹. Tehát a kiszámítható és kiismerhető világ iránti igény a változások bekövetkeztével borul fel. A jövőtől való félelem és a bizonytalanság nagymértékű szorongást válthat ki az emberekből.

Néhány Egyesült Államokban végzett kutatás felhívja a figyelmet arra, hogy a klímaváltozás miatti aggodalom a Demokraták körében az edukációval magasabb lett, míg a Republikánusok körében csökkenő tendenciákat mutatott¹². Egy michigani válaszadókkal történő kutatás során fény derült arra, hogy a feltételezhető kapcsolat az iskolázottság és a politikai orientáció között a klímaváltozás szempontjából is releváns lehet, amely akár a különböző médiumok klímaváltozással kapcsolatos anyagaival is összefüggésben lehet¹³. Mindezek hozzájárulnak ahhoz, hogy egy összetettebb képet kapjunk a társadalmi együttműködések történéseinek.

2.3. Politikai aktivitás

Mind a kollektív cselekvés, mind a klímaváltozás következtében történő intézkedések megfigyelhetők politikai szinten is, hiszen a döntéshozók által adott rendelkezések vannak hatással az oktatási, gazdasági folyamatokra, valamint a rendelkezésre álló erőforrások elosztására. Az emberek involválódásra való motivációja eltérő lehet: többek között a fenyegetettség érzete is ösztökélő tényező¹⁴. Ezek alapján az emberek akkor hajlamosabbak kiállni egy-egy ügyért, ha veszélyesnek érzik a jelenlegi vagy a bevezetésre váró helyzetet. Bynner és Ashford (1994) szavazati joggal még nem rendelkező fiatalok körében vizsgálta a politikai aktivitást, melyből kiderült, hogy az elégedetlenség, és az érdeklődés hiánya is hozzájárult a szavazás lehetséges mellőzéséhez, és mindez növekvő cinizmussal és alacsonyabb képzettséggel, valamint rosszabb családi háttér társult.

¹¹ PECK, D., & WHITLOW, D. (1983): Személyiségelméletek. Gondolat, Budapest.

¹² HAMILTON, L. C. (2011). Education, politics and opinions about climate change evidence for interaction effects. *Climatic Change*, 104(2), 231-242.

¹³ BOYKOFF, M. T. (2011). Who speaks for the climate?: Making sense of media reporting on climate change. Cambridge University Press.

¹⁴ MILLER, J. M., & KROSNICK, J. A. (2004). Threat as a motivator of political activism: A field experiment. *Political Psychology*, 25(4), 507-523.

2.4. Politikai orientáció

A politikai orientáció egyik legtöbbek által vallott, viszonylag egyszerűen behatárolható része a politikai spektrum bal-jobb skálája, amely az állampolgárokat a liberális, illetve a konzervatív politikai nézetek közé sorolja be. Mind a szélsőséges nézetek képviselői, mind a mérsékeltőbbek elhelyezhetőek a skálán, és a szociális dominancia orientáció, valamint a jobb oldali autoritarizmus megnevezést viselik. Előbbi egy olyan személyiségjegy, ami képes a szociális, valamint a politikai attitűdök bejósolására és az emberek közötti csoportközi viszonyok feltárására¹⁵, utóbbi pedig egy politikai, személyiség- és szociálpszichológiában vizsgált változó, ami az emberek tekintélyszemélyek utasításainak való engedelmeskedés mértékére való hajlamát vizsgálja¹⁶. Ezek ugyan konkrét okai nem, de összetevői lehetnek a kialakult előítéleteknek, amelyeknél a politikai konzervativizmus is szerepet játszhat¹⁷.

Politikai preferenciákhoz köthető mérések igazolták, hogy kétdimenziós, liberális-konzervatív faktor és az a menti mozgások írhatják le legjobban a politikai orientációt¹⁸, amelynek kialakulásában az egyenlőtlenségekhez és a változásokhoz való hozzáállás is szerepet játszik. Choma és munkatársai tanulmánya (2012) szerint a liberalizmushoz a kreativitás, míg a dogmatizmus jegyeihez a konzervativizmus társulhat. Carney és munkatársai (2008), valamint Jost és munkatársai (2003) vizsgálataiból kiderült, hogy a jobb oldali értékeket képviselő személyekre kevésbé jellemző a tapasztalatokra való nyitottság, ellentétben a hagyományok tiszteletével¹⁹, míg Tomkins tanulmányában (1963) az olvasható, hogy a liberális oldalhoz közelítő állampolgárok az újdonság és

¹⁵ SIDANIUS, J., DEVEREUX, E., & PRATTO, F. (1992). A comparison of symbolic racism theory and social dominance theory as explanations for racial policy attitudes. *The Journal of Social Psychology*, 132(3), 377-395.

¹⁶ ADORNO, T., FRENKEL-BRENSWIK, E., LEVINSON, D. J., & SANFORD, R. N. (2019). *The authoritarian personality*. Verso Books. és ALTEMAYER, B. (1988). *Enemies of freedom: Understanding right-wing authoritarianism*. Jossey-Bass.

¹⁷ WILSON, M. S., & SIBLEY, C. G. (2013). Social dominance orientation and right-wing authoritarianism: Additive and interactive effects on political conservatism. *Political Psychology*, 34(2), 277-284.

¹⁸ KROH, M. (2007). Measuring left–right political orientation: The choice of response format. *Public Opinion Quarterly*, 71(2), 204-220.

¹⁹ CARNEY, D. R., JOST, J. T., GOSLING, S. D., & POTTER, J. (2008). The secret lives of liberals and conservatives: Personality profiles, interaction styles, and the things they leave behind. *Political Psychology*, 29(6), 807-840. és JOST, J. T., GLASER, J., KRUGLANSKI A. W., & SULLOWAY, F. J. (2003). Political conservatism as motivated social cognition. *Psychological Bulletin*, 129(3), 339.

a változások mellett állnak. Ahogy a klímaszorongás és a klímaváltozás kapcsolatán is megkülönböztethetünk a válság jegyében intézkedéseket szorgalmazó, és a változások súlyosságát kevésbé valló személyeket.

2.5. Hipotézis

A társadalmi összefogásból, annak működéséből, az állampolgárokra jellemző politikai orientációk jellemzőiből született gondolatok alapján feltételeztük hipotézisünkben, hogy azok a személyek, akiknek a politikai orientációja a jobb oldal felé húz, a klímaszorongás hatására hajlamosak lesznek a baloldali politikai orientációjú emberekre jellemző válaszokat adni a természeti változások megoldását illetően. Ez a gondolat a társadalmi összefogásból, annak működéséből, az állampolgárokra jellemző politikai orientációk jellemzőiből született. Tehát egyfajta baloldali eltolódás jöhet létre a klímaváltozással kapcsolatos aggodalmak következtében.

3. Módszertan

A kutatásban a European Social Survey magyar adatait használtuk fel. Az ESS keresztmetszeti, valószínűségi mintákat használ, amelyek reprezentatívak az összes ország 15 éves vagy annál idősebb lakosaira. A szükséges lefedettség érdekében az ESS állandó és változó modulokat alkalmaz. Az állandó modulok elősegítik a változások és a folytonosságok megfigyelését különböző társadalmi változóknál. A változó modulok beépítése pedig növeli a felmérés hatáskörét, mivel specifikus témákra fókuszálnak. A kutatás során a 2016-os adatbázist elemeztük, mivel ebben az évben jelent meg a klímaváltozás változó modulként.

Az ESS adatbázis B (szociálpolitikai orientáció) és D (klímaváltozással kapcsolatos kérdések) blokkját használtuk fel. A szociálpolitikai orientáció blokkból (B) a B26 kérdést használtuk fel: „A politikában az emberek gyakran beszélnek „bal-” és „jobboldalról”. Hol helyezné el önmagát ezen a skálán, ahol a „0” a baloldalt, a „10” a jobboldalt jelenti?”

A klímaváltozással kapcsolatos kérdés blokkból (D) a D20, D24, D30, D31, és a D32 kérdéseket használtuk fel, a D30, D31 és a D32-es tábla ugyanis kollektív cselekvésre irányuló kérdések (Lásd: 2.1. *Kollektív cselekvés*). „D20 A mai napot megelőzően mennyit gondolt Ön a klímaváltozásra?” „D24 Ön mennyire tart a klímaváltozástól?”

„Ön milyen mértékben támogatná vagy ellenezné, ha a következő intézkedéseket hoznák Magyarországon a klímaváltozás csökkentése érdekében?” „D30

A fosszilis energiahordozók (kőolaj, földgáz, szén) adójának emelését.” „D31 A megújuló energia (pl. Nap-, szélenergia) állami támogatását.” „D32 Törvénnyel betiltani a legkevesbé energiatakarékos háztartási berendezések forgalmazását.” „Az adatok feldolgozásához SPSS-t használtunk. Két kategóriaváltozót készítettünk a kérdéseket felhasználva. Ezek a bal-jobb skála (felső és alsó 25%-ából [B26]) és klímaszorongási index (D20 és D24) (Cronbach alfa: ,64). A skálát és az indexet is centráltuk, így eltűnt az erős korreláció az interakciós tag és a másik két bejósoló változó között. Kontroll változóként az életkort, a nemet, és az iskolázottságot használtuk fel. Ezután az elemzést lineáris regresszió felhasználásával (univariate) végeztük, ahol a függő változó az éppen elemzett kérdés; fixed változók a szorongási index, a bal-jobb skála, és a kontroll változók voltak. A kérdések pontos szövegezését 7.1. *Mellékletként* a tanulmányhoz csatoltuk.

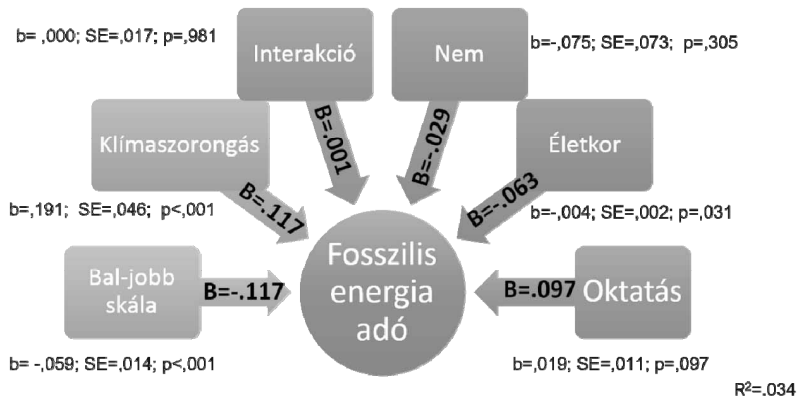
4. Elemzés

Mint a Szakirodalmi áttekintésben (2.1. *Kollektív Cselekvés*) és a Módszertan részben kifejtettük, a kutatásunkban használt három kérdést a kollektív cselekvésre irányultság miatt választottuk. Az elemzésnél a hipotézisünk helytállóságát a szignifikancia szinten túl a β -érték jellemezte.

A β -érték a regressziós együtthatók sztenderdizált alakja. Célja a sztenderd szórás egységében megadni a függő változó adott független változó(k)hoz viszonyított változását. Abszolút értéke jelzi, mennyire magyarázza egy-egy független változó a függő változót, valamint ezek egymáshoz mért fontosságát. Ebben a kutatásban a konkrét klímátörvényekre utaló kérdéseink (D30-D32) voltak a függő változóink, melyeket külön-külön elemeztünk.

A továbbiakban az elemzés szöveges része mellett eredményeinket ábrákon is bemutatjuk, az átláthatóság végett. Az ábrákon középen látható az elemzett kérdés (lásd: Módszertan) címszavakban, melyet körbeölelnek szintén címszavas elemek. Mellettük a nem és életkor az ezekről asszociálható demográfiai adatokat jelöli, az oktatás pedig az oktatásban eltöltött évek számát jelöli.

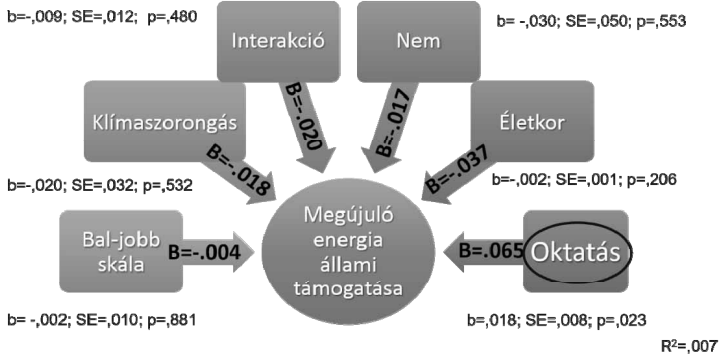
4.1. A fosszilis energiahordozók (kőolaj, földgáz, szén) adójának emelése

1. ábra A D30-as item

A fosszilis energiahordozók adóemelésével kapcsolatos kérdésnél mind a klímaszorongás, mind a bal-jobb skála esetén látunk szignifikáns eredményeket ($p < .001$). A bal-jobb skála esetében a B-érték mínusza a bal oldaliakat jelenti, míg a klímaszorongás item esetén a pozitív szám a klímaszorongókat takarja. Ezek ugyanolyan erősséggel jelennek meg. Ezzel tehát létrejön egyfajta baloldali eltolódás, hiszen a klímaszorongás pontosan ugyanolyan erősséggel befolyásolja a választást, mint a politikai vélemény. Érdekes megfigyelni, bár ugyan nem szignifikánsak, de a nemnél a mínusz, azaz a nők, az életkornál szintén a mínusz, azaz a fiatalok, az iskolázottságnál pedig a pozitív szám jelenik meg, azaz a magasabb végzettségűek támogatják a fosszilis energiahordozók adóemelését.

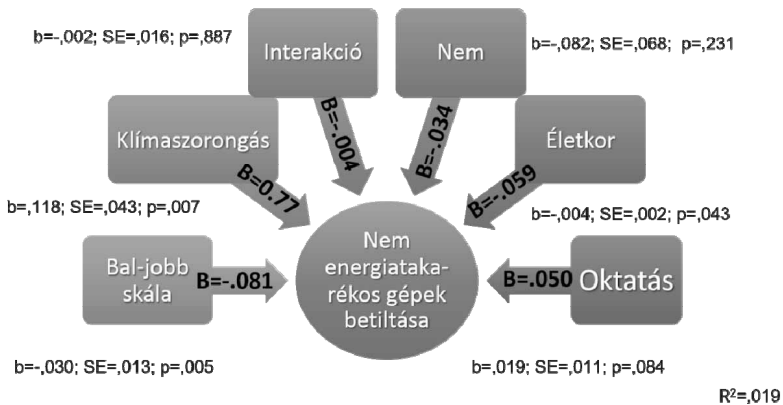
4.2 A megújuló energia (pl. Nap-, szélenergia) állami támogatása

2. ábra A D31-es item elemzése

A megújuló energia támogatásával kapcsolatos kérdésnél nem kaptunk szignifikáns eredményeket, viszont a klímazorongás dominanciája így is megfigyelhető. Hogy a tendenciát észrevegyük, érdemes vetni egy pillantást a demográfiai adatokra ismét, melyek az előzőekkel hasonlóságot mutatnak, továbbá itt is megjelenik az iskolázottság befolyása.

4.3. Törvénnyel betiltani a legkevésbé energiatakarékos háztartási berendezések forgalmazását.

3. ábra A D32-es item elemzése

A kevésbé energiatakarékos gépek betiltásával kapcsolatos kérdésnél mind a klímaszorongás, mind a bal-jobb skála esetén látunk szignifikáns eredményeket. A bal-jobb skála esetében a B-érték mínusza a bal oldaliakat jelenti, míg a klímaszorongás item esetén a pozitív szám a klímaszorongókat takarja.

Ezzel tehát ismét létrejön egyfajta baloldali eltolódás, hiszen a klímaszorongás hasonló erősséggel befolyásolja a válaszadást, mint a politikai vélemény. Mint azonban láthatjuk, pár század különbséggel a bal-jobb skála erősebb befolyással bír. Demográfiai adatok tekintetében az életkor dominált, itt szignifikánsan a fiatalok pártolták jobban ezt a döntést.

5. Konklúzió

Az eredmények azt mutatták több ízben, hogy hipotézisünk – mely szerint a jobb oldali politikai orientációjú személyek a fennálló környezeti válságok hatására bizonyos, a problémakör köré szerveződő kérdésekkel kapcsolatosan a bal oldali politikai orientációjú személyek felé közelítenek a válaszadásaik tükrében, a klímaszorongás felülírhatja az ideológia és a hozzá kötődő motivációk szerepét – több vizsgált kérdés esetében is megállta a helyét. Ezt baloldali eltolódásnak hívjuk, ami azt bizonyíthatja, hogy ugyanazokkal a hívószavakkal lehet elérni a különböző politikai orientációjú személyeket a klímaváltozással kapcsolatban.

A hipotézisünk megerősítése mellett még az is megállapítható vizsgálatunk alapján a demográfiai adatok tekintetében, hogy a nők, a fiatalabbak és a magasabban iskolázottak hajlamosabbak támogatni a klímaváltozás csökkentésére irányuló javaslatokat.

6. Limitációk, kitekintés

Úgy véljük, kutatásunk kezdetleges és meglehetősen vegyes eredményeit nem csupán a vizsgált minta (2016-os magyar felnőtt lakosság) kiforrotlan véleményének tudható be, de akár a kérdésfeltevés – mind a European Survey eredeti, angol verziója, mind annak magyar fordítása – és az általunk követett kérdésválasztás is befolyásolhatta. Szignifikáns eredmények segítségével akár aktívabb cselekvési jóslásokat is tehetünk a klímaszorongás tekintetében.

Úgy gondoljuk azonban, hogy egy 2020-as adatfelvétel vizsgálatával már jóval árnyaltabb és komplexebb képet mutathatnánk be, tekintettel a klímátájékoztató növekvő hatékonyságára és arra, hogy a klímavédelem az érdeklődés fókuszpontjába került és ezen az úton haladva több opción is van a további kutatásokra: egyrészt

- a) a már meglévő ESS adatbázis több kérdését is elemeznénk,
- b) saját adatbázist gyűjtve és azt feldolgozva a magyar mintát összevetnénk a fent látható eredményekkel,
- c) egy kísérleti manipulációs kutatás keretein belül a kísérleti mintán, manipulált feltételekkel (különböző politikai orientáltságú médiák és hatásuk, különös tekintettel az írott sajtóorgánumokra), továbbá
- d) a klímavész helyzet kihirdetését követő cselekvések feltételezett megjelenésének és hatásának vizsgálata.

Kutatócsoportunk számára a b) opció tűnt leginkább érdekesebbnek és reálisnak, melynek lépéseként létrehoztuk a 7.2. *Mellékletben* olvasható kérdőívet.

Jelen eredményeink azon túl, hogy újszerű információkkal szolgálnak a 2016-os magyar állapotról, véleményünk szerint további érdeklődést generálhatnak a klímaszorongás és általánosságban a klímaváltozás és a politika összefonódására, a klímapolitikával kapcsolatos kollektív cselekvésekre és egy olyan lappangó vitára, mely mindannyiunk életét és jövőjét befolyásolja. Hiszen a drámai kérdés nem más, mint hogy “Mind meghalunk?!”

7. Mellékletek

7.1 Melléklet: 2019-es kutatás elemzett kérdései:

<https://www.europeansocialsurvey.org/>

European Social Survey 2016

Első kérdés-pool: Jobb-bal skálán elhelyezkedés:

- B26.A politikában az emberek gyakran beszélnek „bal-” és „jobbaldalról”. Hol helyezné el önmagát ezen a skálán, ahol a „0” a baloldalt, a „10” a jobboldalt jelenti? Kérem, használja a 10. kártyalapot.

Második kérdés-pool: Klímaszorongás:

- D20 38. KÁRTYALAP A mai napot megelőzően mennyit gondolt Ön a klímaváltozásra?
- D24 41. KÁRTYALAP Ön mennyire tart a klímaváltozástól?

Harmadik kérdés-pool: Klímaváltozással kapcsolatos:

- 44. kártyalap Ön milyen mértékben támogatná vagy ellenezné, ha a következő intézkedéseket hoznák Magyarországon a klímaváltozás csökkentése érdekében?
- D30 A fosszilis energiahordozók (kőolaj, földgáz, szén) adójának emelését.
- D31 A megújuló energia (pl. Nap-, szélenergia) állami támogatását.
- D32 Törvénnyel betiltani a legkevésbé energiatakarékos háztartási berendezések forgalmazását.

7.2 Melléklet: Tervezett adatfelvételre készült kérdőív elemei:

Első oldal: (első és második kérdéspoolnak felel meg)

- A politikában az emberek gyakran beszélnek „bal-” és „jobboldalról”. Hol helyezné el önmagát ezen a skálán, ahol a „0” a baloldalt, a „10” a jobboldalt jelenti?
- A mai napot megelőzően mennyit gondolt Ön a klímaváltozásra?
- Ön mennyire tart a klímaváltozástól?

Második oldal: (harmadik kérdéspoolnak felel meg +1)

- Ön milyen mértékben támogatná vagy ellenezné, ha a következő intézkedéseket hoznák Magyarországon a klímaváltozás csökkentése érdekében?
- A fosszilis energiahordozók (kőolaj, földgáz, szén) adójának emelését.
- A megújuló energia (pl. Nap-, szélenergia) állami támogatását.
- Törvénnyel betiltani a legkevésbé energiatakarékos háztartási berendezések forgalmazását.
- Mi jut eszébe a klímaváltozásról? (Maximum három szó)
- harmadik oldal: (demográfiai adatok)
- Nem
- Életkor
- Mi a legmagasabb iskolai végzettsége?
- Melyik kifejezés illik leginkább arra a környékre, ahol lakik?

Felhasznált irodalom

- ADORNO, T., FRENKEL-BRENSWIK, E., LEVINSON, D. J., & SANFORD, R. N. (2019). *The authoritarian personality*. Verso Books.
- Agenda 2030: a Világunk átalakítása. Fenntartható Fejlődési Keretrendszer 2030 az alábbi linken érhető el: <https://ensz.kormany.hu/agenda-2030>
- ALTEMEYER, B. (1988). *Enemies of freedom: Understanding right-wing authoritarianism*. Jossey-Bass.
- BECKER, J. (2012). Virtual special issue on theory and research on collective action in the European *Journal of Social Psychology*. *European Journal of Social Psychology*, 42, 19-23.o. doi: 10.1002/ejsp.1839
- BODA, Z. (2013). Legitimitás, bizalom, együttműködés: kollektív cselekvés a politikában. Argumentum: MTA TK PTL.
- BOYKOFF, M. T. (2011). *Who speaks for the climate?: Making sense of media reporting on climate change*. Cambridge University Press.
- BYNNER, J., & ASHFORD, S. (1994). Politics and participation: Some antecedents of young people's attitudes to the political system and political activity. *European Journal of Social Psychology*, 24(2), 223-236.
- CARNEY, D. R., JOST, J. T., GOSLING, S. D., & POTTER, J. (2008). The secret lives of liberals and conservatives: Personality profiles, interaction styles, and the things they leave behind. *Political Psychology*, 29(6), 807-840.
- CHOMA, B. L., HAFFER, C. L., DYWAN, J., SEGALOWITZ, S. J., & BUSSERI, M. A. (2012). Political liberalism and political conservatism: Functionally independent?. *Personality and Individual Differences*, 53(4), 431-436.
- DUNLAP, R. E., MCCRIGHT, A. M., & YAROSH, J. H. (2016). The political divide on climate change: Partisan polarization widens in the US. *Environment: Science and Policy for Sustainable Development*, 58(5), 4-23.
- HAMILTON, L. C. (2011). Education, politics and opinions about climate change evidence for interaction effects. *Climatic Change*, 104(2), 231-242.
- JOST, J. T., GLASER, J., KRUGLANSKI, A. W., & SULLOWAY, F. J. (2003). Political conservatism as motivated social cognition. *Psychological bulletin*, 129(3), 339.
- KROH, M. (2007). Measuring left-right political orientation: The choice of response format. *Public Opinion Quarterly*, 71(2), 204-220.
- MILLER, J. M., & KROSNIK, J. A. (2004). Threat as a motivator of political activism: A field experiment. *Political Psychology*, 25(4), 507-523.
- OLSON, M. (2009). *The Logic of Collective Action: Public Goods and the Theory of Groups*, Second Printing with a New Preface and Appendix (Vol. 124). Harvard University Press.

- PECK, D., & WHITLOW, D. (1983): Személyiségelméletek. Gondolat, Budapest.
- ROTTER, J. (1966): Generalized expectancies for internal versus external control of reinforce - ments. *Psychological Monographs*, 80(1), 1–28.
- SCHOLZ, J. T., & LUBELL, M. (1998). Trust and taxpaying: Testing the heuristic approach to collective action. *American Journal of Political Science*, 398-417.
- SIDANIUS, J., DEVEREUX, E., & PRATTO, F. (1992). A comparison of symbolic racism theory and social dominance theory as explanations for racial policy attitudes. *The Journal of Social Psychology*, 132(3), 377-395.
- TOMKINS, S. (1963). Left and right: A basic dimension of ideology and personality.
- WHITE, R. W. (1959): Motivation reconsidered: The concept of competence. *Psychological Review*, 66, 297–333.
- WILSON, M. S., & SIBLEY, C. G. (2013). Social dominance orientation and right-wing authoritarianism: Additive and interactive effects on political conservatism. *Political Psychology*, 34(2), 277-284.
- WRIGHT, S. C., TAYLOR, D. M., & MOGHADDAAM, F.M. (1990). Responding to membership in a disadvantaged group: From acceptance to collective protest. *Journal of Personality and Social Psychology*, 58, 994-1003.
- ZILINSZKY, J., BALOGH D (2016). Világunk átalakítása. A fenntartható fejlődés 2030-ig megvalósítandó programja. Pázmány Press

Diskurzusok a klímaváltozásról: a YouTube és a nemsztenderd nyelvváltozatok a francia nyelvben

FILYÓ FANNI

Bevezetés

A mai társadalom kommunikációját átszövi a világháló. Az internet alapvető és nélkülözhetetlen kommunikációs szintérré vált, amely nemcsak a társas közeg bizonyos leképeződésének nyújt állandóan megújuló modalitásokat, hanem ezek az új modalitások a társas világban is gyökeres változást eredményeznek. Ennek egyik megnyilvánulási formája a YouTube videómegosztó csatorna, amelyet nevével ellentétben szintén multimodalitás jellemez. A multimodalitás megjelenik egyrészt a felhasználók által elvégezhető diskurzustevékenységekben, másrészt az ezek által létrejövő interakció(k) összetettségében. A felhasználói tevékenység alapvetően lehet videófeltöltés (saját videó közzététele), videómegosztás (már létező tartalom közzététele) vagy videók megtekintése.¹ Mindehhez társul még az interakciónak egy újabb szintje: a hozzászólások révén kialakuló szóváltások. Ezek a felhasználói tevékenységek meghatározzák a diskurzus célját és szándékoltóságát. Ez utóbbi a nyelvi kód megválasztásával áll szoros összefüggésben; jelen tanulmány a regiszter elemzésére koncentrál, ugyanis a YouTube-on történő nyelvi megnyilatkozást jelentős bizalmasság jellemzi. A nemsztenderd nyelvváltozat mint nyelvi kód megválasztásának funkcióit kívánja körüljárni az elemzés a klímaváltozást tárgyaló videók kapcsán. A klímaváltozás olyan téma, amely nagy visszhangot kelt társadalmunkban, ezáltal a YouTube-diskurzusok is gyakorta foglalkoznak a kérdéskörrel. Megfigyelhető, hogy a téma alapvetően két nagy táborra osztja a megszólalókat: környezetvédőkre és klímaszkeptikusokra (nem érintve most a tartózkodók táborát). Fontos hangsúlyozni, hogy a nemsztenderd jegyek nem érhetők tetten az összes videóban, sőt pont ellenkezőleg, ritkábbak az ilyen videók. Ezért a kvalitatív elemzés során arra keressük a választ, hogy a beszédhelyzet

¹ COMBE CELIK Christelle (2014), „Vlogues sur YouTube : un nouveau genre d'interactions multimodales”, *Premier Colloque IMPEC : Interactions Multimodales Par Ecran*, 267-268.

mely tényezői játszanak szerepet a nemsztenderd nyelvváltozat használatában. Az elméleti bevezető után (nemsztenderd nyelvváltozat, beszédhelyzet, verbális erőszak) a videók beszédhelyzetfüggő vizsgálata következik, amelyet az összegzés követ az elemzésből levonható általános következtetésekkel.

Korpusz

A kulcsszavas keresés alapján („*changement climatique*”: „klímaváltozás”) összeállított korpusz a klímaváltozás témáját dolgozza fel, és csak olyan francia nyelvű videókból áll, amelyekben nemsztenderd nyelvváltozatot is használnak. Ezért az elemzés nem releváns a YouTube-videók összességében tetten érhető nemsztenderd nyelvváltozatok tekintetében. Megjegyzendő továbbá, hogy a nemsztenderd nyelvhasználat inkább jelen van a klímaszkeptikusok megnyilatkozásaiban, mint a környezetvédőkében, így egy másodlagos keresést is végrehajtottunk a „*climatosceptique*” („klímaszkeptikus”) kulcsszó segítségével. A korpuszt így nyolc videó alkotja, amelyeket két alcsoportra lehet osztani: négy (V1, V2, V3, V4) tartozik az egyszeres beszédhelyzetnek elnevezett csoportba, négy másik (V5, V6, V7, V8) pedig a bennfoglalt beszédhelyzethez. Az első csoport a YouTube-rek „szemtől szemben” videóit foglalja magában, a második az interjúkat.

Nemsztenderd nyelvváltozatok

A nemsztenderd terminológiája kapcsán a különböző nyelvű szakirodalmak eltérő tendenciát mutatnak.² A magyar szakirodalmak megkülönböztetik a stílus fogalmát a regiszterétől, ez utóbbit gyakorta a társadalmi csoportok nyelvével és a szakmai zsargonnal azonosítva: „a regiszter olyan nyelvváltozat, amelyet sajátos helyzetekben használnak, és amelyhez konkrét társadalmi szerepek és státuszok kötődnek”.³ Mivel ezeknek a társadalmi elhelyezkedéshez kötött nyelvhasználatoknak a határai összemósódhatnak, egyes szakirodalmak a „nyelvi szintek” (*niveaux de langue*) terminust vezetik be választékos, bizalmas, vulgáris stb. alszintekkel, amely az adott beszédhelyzetben való hozzáállást jeleníti meg.⁴ Gadet⁵ viszont nagyrészt egyként kezel stílust, szintet és regisztert, amelyek

² WARDHAUGH Ronald (2002), *Szociolingvisztika [An Introduction to Sociolinguistics]*, (ford. Mária Pap), Osiris, Budapest, 47.

³ BARTHA Csilla (1998), „A szociolingvisztika alapjai”, in: *Magyar Nyelvészeti Továbbképzési Füzetek 2* (szerk. Antalné Szabó Á.), Budapest, ELTE, 39.

⁴ DUBOIS Jean, et al. (2002), *Dictionnaire de Linguistique*, Larousse-Bordas, <https://archive.org/details/DictionnaireDeLinguistiqueDubois/mode/2up> (15/04/2020).

⁵ GADET Françoise (2003), *La variation sociale en français*. Français l'essentiel, Ophrys, 15.

nála a diafázikus variációba tartoznak. Ez a beszédhelyzettől, s az abban betöltött különböző tevékenységektől függő nyelvváltozat. Kovács⁶ érvelését követve a nemsztenderd nyelvváltozatot (*variétés de langue non standard*) használjuk minden nemkonvencionális nyelvváltozat jelölésére. A francia a regiszter terminust arra használja, amikor a választott nyelvváltozat az adott beszédhelyzettől függ. Ezalatt olyan kifejezésmódot értünk, amely egy adott beszédhelyzethez adaptálódik, és amely meghatároz többek között egyes lexikai, szintaktikai, valamint tonalitásbeli választásokat.⁷ Ez a definíció a magyar terminológiában inkább megfeleltethető a stílus fogalmának, így a félreértés elkerülése végett a tágabb magyar (ill. angol) definíciót alkalmazzuk, „stílusnak tekintve a nyelv használatának módját, mely a társas jelentés létrehozásában szerepet kap” (Coupland 2007a, Eckert–Rickford 2004: 1, Selting 2008: 1039), „a nyelv különböző lehetőségei közti viszonyításhoz és alternativitáshoz kapcsolódik” (Verschueren 1999), és a nyelvhasználat minden „szintjén” vagy „tartományában” megjelenik.⁸

Mindenesetre legyen szó stílusról, szintről vagy regiszterről, amiben a szerzők egyetérteni látszanak, az a kontextusfüggő elemzés. Ugyanis a változatok közötti választást társadalmi és nyelvészeti tényezők együttese befolyásolja; minden egyén azok szerint az extralingvális paraméterek szerint változtatja beszédmódját, amelyek a beszédhelyzetet meghatározzák, vagyis a beszélgetőpartner, a közönség, a társalgás témája, a hely stb.⁹ Ehhez társulnak még olyan tényezők, mint az alkalom jellege, a társadalmi különbségek, az életkor, a feladat (szóbeli vagy írott) vagy az érzelmi bevonódás.¹⁰ Mindamellett fontos hangsúlyozni, hogy nem csupán egyirányú folyamatról van szó, tehát nemcsak beszédhelyzethez való alkalmazkodásról, hanem fordítva, a beszédhelyzet meghatározásáról is, például bizonyos nyelvi kódok megválasztásával. A nyelvi kód lehet egy nyelv, egy regiszter, egy nyelvváltozat vagy akármilyen beszédstílus, amely állandósult és reprodukálható.¹¹ Vagyis a stílus nyelvi kódként való funkcionális elemzésénél figyelembe kell venni, hogy „a beszélők nem (csak) környezetükre adott válasz-

⁶ KOVÁCS Máté (2020), „Vers une redéfinition du registre littéraire : les variétés de langue non standard comme langue de la narration littéraire”, in: *Diversité et variations de la langue française au XXIe siècle* (szerk. Mudrochová R., Courbon B.), Plzeň, NAVA, 261-274.

⁷ FALKNER Louella Maria (2017), *Les vidéos des Youtubeurs/Youtubeuses francophones dans l'enseignement du FLE – analyse linguistique et emploi didactique*, MA diplomamunka, Bécs, 35.

⁸ BARTHA Csilla, HÁMORI Ágnes (2010), „Stílus a szociolingvisztikában, stílus à diskurzusban”, in: *Magyar Nyelvőr*, n°3, vol. 134, 305-306.

⁹ MOREAU Marie-Louise (1997), *Sociolinguistique. Concepts de base*, Mardaga, Sprimont, 277.

¹⁰ WARDHAUGH, 47.

¹¹ MOREAU, 72.

ként alakíthatják beszéd módjukat, hanem kezdeményező módon is, az aktuális situáció újradefiniálásának vagy megváltoztatásának céljából”.¹²

Beszédhelyzet

A YouTube mint kommunikációs csatorna közvetett kommunikációt eredményez abban az értelemben, hogy a társalkodó felek nem tartózkodnak egy és ugyanazon fizikai közegben, ill. a kódolás és a dekódolás folyamata eltolódik nemcsak térben, hanem időben is. A közvetettség viszont semmi esetre sem jelenti a kommunikáció egyoldalúságát: ellenkezőleg, a YouTube mint beszédhelyzet interakción alapuló információcserét feltételez. Ebből a szempontból a korpusz fent említett két csoportja különbséget mutat a befogadóval kialakított interperszonális kapcsolat minőségét illetően.

Az első, egyszeres beszédhelyzethez tartozó videókban megszólaló YouTuberek a kamerájukba nézve *közvetlenül* a nézőhöz szólnak, adott esetben megszólítják őt, míg a második, bennfoglalt beszédhelyzetnél kétszintű kommunikációval állunk szemben: első szinten jelen van ugyanaz a beszédhelyzet, mint az első csoport esetében, azzal a különbséggel, hogy a videó nem szól közvetlenül a nézőhöz; a második szinten találkozzunk a bennfoglalt beszédhelyzettel, amely egy-egy lefilmezett diskurzusnak az átadása, egyfajta felidézése – ezek a diskurzusok interjúk.

A videók effajta kategorizálásán túl elengedhetetlen őket jellemezni a felhasználói tevékenység szerint is. Két alapvető diszkurzív színteret különböztethetünk meg: diskurzusalkotó (*espace de production discursive*) és diskurzusmegjelenítő (*espace d'exposition discursive*) színteret.¹³ Előbbi tevékenységen az értendő, hogy a videót közlétező személye azonos a videóban átadott üzenet létrehozójával. Ebben található két alcsoport a korpusz alapján: egyrészt az egyszeres beszédhelyzet vloggerei (V1, 2, 3, 4), akik közvetlen kapcsolatot alakítanak ki a nézővel, s céljuk a saját véleményük átadása egy adott téma kapcsán – ezáltal a nyelvi stílus megválasztása az interperszonális kapcsolatokra jelentős hatást fog gyakorolni. Másrészt a V5 és V6 bennfoglalt beszédhelyzetű videók közlétezője saját maga készíti a videóban látható interjút, így egyúttal nem csak mások diskurzusait idézi, hanem a sajátját is. Diskurzustevékenységük célja, hogy megosszanak egy üzenetet és kifejezzék saját véleményüket egy téma kapcsán.

Ami a második színteret illeti, videót megjeleníteni vagy megosztani azt jelenti, hogy a közlétező személye nem azonos az üzenet létrehozójával. Ebben

¹² Bell 1984: 185 in: BARTHA, HÁMORI, 301.

¹³ COMBE CELIK, 267.

az esetben a nézővel létrejövő kapcsolat közvetett, a felhasználó szándéka nem az, hogy saját véleményének adjon hangot, hanem hogy terjesszen egy üzenetet, amellyel feltételezhetőleg egyetért. Ez a V7 és V8 esete.

Megjegyzendő, hogy más típusú megnyilatkozásokkal is találkozunk a YouTube-felhasználó: idetartozik az összes paraverbális és vizuális kommunikáció, mint a mimika, a gesztus, a videó közben beillesztett képek, feliratok vagy a hiperhivatkozás, lájk, diszlájk stb., amelyeket a jelen tanulmány csak érintőlegesen tárgyal, a problematikából kifolyólag. Érdekes ugyanakkor figyelembe venni a videós profilját, amelynek ismeretében feltételezhető az adott diskurzus szándékoltsága és a kommunikáció célja. Ez utóbbi nem csupán a videó tartalmával van összefüggésben, hanem az érzelmek mértékével is¹⁴, amely pedig a nyelvi kód megválasztásához kötődik. A választáshoz kötött funkciók extralingvális jellegűek, a társadalmi rendszer szabályozásának funkciói; a választott kód az állandósult funkcionális társítások által különböző társadalmi csoportokat és célszerűségeket juttat érvényre¹⁵. Ami a kódváltást vagy kódkeverést illeti, a kérdéskör különböző érzelmekkel, árnyaltokkal hozható összefüggésbe, amelynek kiváltó oka lehet egy-egy információ hangsúlyosabbá tétele, a téma jellege vagy az identitás megjelölése.¹⁶

Mindebből adódóan a diskurzus szándékoltsága elengedhetetlen vizsgálati szempont jelen elemzés nézőpontjából. A szándékoltság egyike a szövegszerűség hét kritériumának, amely „a szöveg létrehozójának arra az igyekezetére vonatkozik, hogy a létrehozott közlés kohézióval rendelkező és koherens szöveget alkosson, amely teljesíteni képes a létrehozójának szándékait”.¹⁷ Ezen kívül a kód megválasztása kulcsszerepet játszik a dekódolás folyamatában, vagyis amikor a dekódoló birtokában van ennek a nyelvi kódnak¹⁸, és azt el is fogadja adott esetben, ami érinti mind a szöveg elfogadhatóságát, mind helyzetszerűségét – ezek újabb kulcsfogalmak a szövegszerűség hét kritériuma közül. Előbbi „a szöveg befogadójának hozzáállására vonatkozik, s [ennek] révén a befogadott közlés kohézióval rendelkező koherens szöveget alkot, amely a befogadó számára valamilyen használhatóságot vagy relevanciát mutat”.¹⁹

¹⁴ MOREAU, 38.

¹⁵ Ibid. 72.

¹⁶ CSERESNYÉSI László (2004), „Nyelvek és stratégiák. Avagy a nyelv antropológiája”, Tinta KK., Budapest, 53.

¹⁷ DE BEAUGRANDE Robert, DRESSLER Wolfgang (2000), *Bevezetés a szövegnyelvészetbe*, Budapest, Corvina, 29.

¹⁸ MOREAU, 71.

¹⁹ DE BEAUGRANDE, DRESSLER, 30.

Ami a helyzetszerűséget illeti, „azokat a tényezőket érinti, amelyek egy szöveget relevánssá tesznek az adott helyzethez képest”.²⁰ Látjuk tehát, hogy „a beszélők stílusa, beszédmódja nemcsak a beszélőhöz kötődő tényezőktől, hanem a beszédpartnertől ill. hallgatótól is, sőt elsősorban tőlük függ: a beszélők hallgatóikra tervezik, hozzájuk igazítják megszólalásuk módját, a hallgatósággal kialakítani kívánt viszony függvényében”.²¹

Egyes kategorizálások szerint a videós és a néző közötti különleges viszony és a hozzászólások szempontjából²² a YouTube valójában úgy működik, mint egy közösségi háló. Ugyanakkor, pont ebből a kapcsolatból kifolyólag különbségeket is fel lehet fedezni a Youtube és a közösségi oldalak között. Számunkra legfontosabb tényezőnek az bizonyul, hogy míg a közösségi oldalak esetében inkább beszélhetünk azonos pozícióban elhelyezkedő nem anonim felekről, addig a YouTube-on a videó mint elsődleges kommunikációs mód egyfajta hierarchiát eredményez, ugyanis a videós mindenható szerepbe kerül, akár másokat hátba is támadhat, mindeközben pedig legtöbbször anonim hallgatóságának percepciója az ő célközönség-konceptióján alapszik, azaz prototipikus közönséggé válik.²³ Ellenben a kommentárókban kialakuló mini-interakciók inkább hasonlíthatók a közösségi oldalak kommunikációjához.

Fontos tehát, hogy mindaz, amit a megnyilatkozó létrehoz, amit szándékoltságával elér, összefüggésben van a helyzetszerűséggel és az elfogadhatósággal, vagyis az interperszonális kapcsolatok tekintetében bír jelentős hatással. Ebből kifolyólag a kódválasztás, azon belül is a nemsztenderd nyelvváltozat használata meghatározza ezen kapcsolatok milyenségét. Adott esetben a befogadó perlókúciós aktusnak²⁴ vagy verbális agresszióknak is értelmezheti a megnyilatkozóknak ezt a beszédaktusát, habár ezek az aktusok már sokszor a diskurzus szándékoltságában is kódolva lehetnek.

Verbális erőszak

A verbális agresszió „olyan verbális viselkedésforma, olyan verbális aktus, melynek során a beszélő szándéka az, hogy direkt vagy indirekt módon (de mindenképp szándékosan), az elhangzott megnyilatkozás tartalma és/vagy

²⁰ Ibid., 33.

²¹ Bell „hallgatóságra-tervezés” modellje in: BARTHA, HÁMORI, 300-301.

²² COMBE CELIK, 2014 : 268

²³ MOREAU, 1997 : 278

²⁴ Olyan beszédaktus, amelynek végrehajtása hatást gyakorol a befogadóra (KERBRAT-ORECCHIONI Catherine, 2016, *Les actes de langage dans le discours*, Párizs, Armand Colin.

minősége folytán egy másik személyt bántalmazzon, szidalmazzon, sértessen”.²⁵

A verbális erőszak szintén kontextusfüggő elemzést igényel. Jelentését egyfelől a beszédhelyzet, vagyis a szövegvilág és a tágabb, társadalmi, etnikai és szimbolikus kontextus határozza meg, másfelől ez a verbális aktus jelöli a társadalmi kapcsolatokat, önmagában társadalmi aktus, amely megkonstruálja, fenntartja és felrúgja a már érvényben lévő rend által felállított szerkezetet.²⁶

A verbális agresszió egyik megjelenési formája a sértés, amely „domináns helyzetet kölcsönözhet a sértőnek, és/vagy megjelenítheti a már meglévő vagy feltételezett domináns hatalmi helyzetét”.²⁷ A sértésnek megkülönböztethetjük két formáját: amikor az egyén személyét szidalmazza, ez az „esszencialista sértés” (*insulte essentialiste*) vagy amikor a sértett lénye egy adott szituációs tényezőre világít rá, ez a „szituációs sértés” (*insulte situationnelle*).²⁸ Példaként említhetjük a korpuszban megtalálható *con* (hülye) jelzőt, amely mindkét értelemben megjelenik. *Esszencialista* sértésként, amikor a célpontot fiatal életkora miatt titulálják *hülyének*, és *szituációs* sértésként, amikor a tüntetés mint szituáció, cselekvés a megnyilatkozó szemszögéből nem helyénvaló, ennél fogva az azt véghez vivő célpont is *hülye*. Látható tehát, hogy minden lexéma egyik vagy másik típusú jelentést nyerhet a kontextusban, ezentúl pedig pragmatikai jellemzők is társulnak hozzá, ez utóbbi alapvető attribútum a verbális erőszak tekintetében.²⁹ A sértés nem csupán egy szó vagy szókapcsolat, hanem diszkurzív konfigurációt feltételez, amely többek között a beszédhelyzetben résztvevők interakciójától függ³⁰: „a funkcionális különbség okozza azt, hogy a verbális agresszió a mindenkori kommunikatív szituációtól és kontextustól módálisan függő jelenség, azaz ugyanazt a kijelentést nem mindenki értékeli verbális agresszióként”.³¹ A YouTuberek esetében a befogadói interpretáció

²⁵ KEGYESNÉ SZEKERES Erika (2008) „Verbális agresszió és nemi sztereotípiák”, in: *Az Eszterházy Károly Főiskola tudományos közleményei. Acta Academiae Paedagogicae Agriensis. Sectio Linguistica Hungarica.* n°35, 61.

²⁶ AUGER Nathalie, FRACCHIOLLA Béatrice, MOÏSE Claudine, SCHULTZ-ROMAIN Christina (2008), „De la violence verbale, pour une sociolinguistique des discours et des interactions”, in: *Congrès Mondial de Linguistique Française - CMLF08*, Párizs, Institut de Linguistique Française, 634.

²⁷ VESZELSZKI Ágnes (2017), „Verbális és vizuális agresszió online: az internetes trollok”, 19.

²⁸ ERNOTTE Philippe, ROSIER Laurence (2004), „L’ontotype : une sous-catégorie pertinente pour classer les insultes ?”, in: *Langue française*, n°144., 36.

²⁹ MOÏSE Claudine (2006), „Analyse de la violence verbale : quelques principes méthodologiques”, in: *26e Journées d’étude sur la parole*, 646.

³⁰ ERNOTTE, ROSIER, 2004 : 36

³¹ KEGYESNÉ SZEKERES, 63.

egyedi formát ölt, ugyanis vagy rejtve marad, vagy egyes nézők hozzászólnak, akik között adott esetben megbántott fél is reagálhat a verbális aktusra.

Beszédhelyzet alapú megközelítés

Az elemzést a korpuszban fellelhető nemsztenderd nyelvváltozatok kigyűjtésével és csoportosításával kezdtük lexikai- és morfoszintaktikai szinten, majd ezeket a szemantikai értelmezés szempontjából a verbális agresszió kérdésköréhez kötöttük. Ezt az elemzési szintet nem fejt ki jelen tanulmány, hanem annak egyes részletei előkerülnek a beszédhelyzettől függő elemzés során, amely példákön keresztül illusztrálja a legfőbb verbális mechanizmusokat. Az eseteket a fent bemutatott beszédhelyzetek kategorizálása alapján elemezzük.

Egyszeres beszédhelyzet

Prototipikus közönség felé irányuló egyszeres beszédhelyzet esetében egy harmadik kívülálló entitással szemben történő önkifejezéssel van dolgunk: a YouTuber nem szól közvetlenül a célpontjához, hanem „hátra támadja” őt. Ennél fogva a befogadói prototipikusság a cinkosságon alapul. Ettől függetlenül sok esetben nem feltétlenül ezt tapasztalhatjuk: a nézők gyakorta negatív, adott esetben erőszakos tartalmú hozzászólást fűznek a videós diskurzusához. Látjuk tehát, hogy a videós beszédaktusa egyben perlokúciós beszédaktus, amely hatással van a befogadóra és cselekvésre készíti őt, miközben két csoportja osztja a nézőket.

A továbbiakban egyénenként elemezzük a videósok diskurzustevékenységét. Rövid kitekintést teszünk a profiljuk által felállítható előfeltételezett szándékolt-ság felé. Ugyanígy a videók címe is előremutató lehet, ugyanis figyelemfelkeltő funkciójuk szintén az interperszonális kapcsolatokat befolyásolja, csakúgy, mint a videókban jelen lévő avagy jelen nem lévő üdvözlési és elköszönési rituálék.³² Ezek tanulmányozása a nemsztenderd funkciójának megértését és pontosabb körülhatárolását segíti elő.

Megjegyzendő, hogy minden megnyilatkozó rendelkezik egy „spontán normával”³³, amelyet a különböző nyelvváltozatok kontextusfüggő használatával szemben állít fel, amelyről viszont jelen esetben nem tudunk említést tenni.

³² COMBE CELIK, 272, 275.

³³ CALVET, Jean-Louis (2013), *La sociolinguistique*, Párizs, PUF.

V1, 2

Az első két videót egy Bruno Le Salé felhasználónévvel rendelkező videós készítette. Célja, hogy saját, sokszor érzelmekkel fűtött véleményét (leginkább elégedetlenségét, idegességét) kifejezze, miközben célpontját, Greta Thunberget vagy a klímátüntetésen részt vevő fiatalokat megbélyegző megnyilatkozásokkal illeti. Már csak a felhasználóneve is erre a szándékoltságra utal: a „Le Salé” az angol „to be salty”³⁴ fordítása, amely *idegest, frusztráltat* jelent. Ami az üdvözlő és elköszönő rituáléját illeti, azonosnak bizonyul minden videójában, ezáltal egy közvetlenebb kapcsolatot alakít ki a közönséggel, ráadásul azt be is kategorizálja visszatérő kezdő és befejező mondatával:

„ <i>Bonjour à tous les chômeurs, bonsoir à tous les travailleurs</i> ”	Jó napot minden munkanélkülinek, jó estét minden dolgozónak
„ <i>Bonne journée à tous les chômeurs, bonne soirée à tous les travailleurs, salut mes potes</i> ”	Szép napot minden munkanélkülinek, szép estét minden dolgozónak, sziasztok haverok

Ezáltal cinkosságot alakít ki a munkanélküliekkel, akik ugyanabban a helyzetben találják magukat, mint a megnyilatkozó (profiljában feltünteteti, hogy munkanélküli), így egyfajta csoporthoz való tartozást is kifejez. Az elköszönésnél viszont egyesíti ezt a két csoportot a „haverjaim” bizalmas megszólítással, amely érzelmi köteléket hoz létre. Ez az érzelmekre gyakorolt hatás perlokúciós aktusként is értelmezhető, ugyanis a videó befejezése előtt a YouTuber arra ösztönzi a nézőket, hogy osszák meg videóját, ill. iratkozzanak fel a csatornájára; az érzelmekre ható érv meggyőzheti tehát a nézőt.

Visszatérve a diskurzus szándékoltságára, a videók címe egyértelműsíti egyet nem értését:

<i>L'arnaque de la marche pour le climat : Greta Thunberg</i>	A klímátüntetés átverés: Greta Thunberg
<i>La jeunesse pour le climat me casse les couilles</i>	Tele van a tököm a klíma miatt tüntető fiatalokkal

³⁴ A „salé” szó jelentése meglehetősen összetett. A videójáték közegében született többjelentésű kifejezés, amelyet akkor használnak, ha szomorúságot, dühöt kívánnak kifejezni, vagy ha elvesztettek egy menetet. (<http://www.jeuxvideo.com/forums/42-51-60954714-1-0-1-0-coupe-de-gueule-l-expression-etre-sale-n-est-pas-francaise.htm>, <https://khanapay.com/2016/06/29/le-sel-et-les-jeux-video/> 2020/05/15).

A második címben fokozza elégedetlenségét a bizalmas nyelvhasználattal, amely előzetesen felállít egyfajta kapcsolatot a nézővel, ugyanakkor egyszerre szolgál önkifejezésként és szándékoltságának meghatározásaként. A bizalmas nyelvhasználat tehát egy másfajta érzelmi töltöttséggel rendelkezik, mint ami a *haver* esetében megfigyelhető: ez már a verbális agresszió felé hajlik.

Mindennek megfelelően Bruno Le Salé gyakorta használ pejoratív jelzőket a fiatalok produktumaira (*pancartes de merde* = szar plakátok), ill. Greta kapcsán, legtöbbször a nevét és életkorát célozva meg:

„*je sais pas comment ça se prononce,* nem tudom, hogyan kell kiejteni,
je m'en bats les couilles” de le is szarom

„*cette sale gosse de 16 ans*” ez a kis 16 éves hülye gyerek

Ezen megnyilvánulásaiival hozzáállását közvetett módon fejezi ki abban az értelemben, hogy nem célzottan Greta tevékenységét minősíti, hanem *esszencialista* sértések által a személyét, amely viszont nem értelmezhető helytálló érvként. Ez ellenben a megnyilatkozó érzelmi állapotát reprezentálja, ill. ezt az állapotot igyekszik közvetíteni a nézőnek: mivel a célpont személye *a priori* „romlott”, így a tevékenysége is csak az lehet. Ezzel szemben a fiatalok tevékenységét a következőképpen minősíti:

„*ça risque d'enculer la planète*” sanszos, hogy szétbassza a bolygót

„*c'est tellement la galère*” ez akkora nagy szívás

„*c'est de la merde emballée*” csomagolt szar

Az ő esetükben a tevékenység rossz voltából következik, hogy a célpont személye szükségszerűen rossz: „*tous ces connards*” (ez a sok hülye), vagyis ebben az esetben *situációs* sértésről van szó.

Meg kell azonban jegyezni, hogy saját magát is minősíti nemsztenderd nyelvváltozattal:

„*mais ça marche pas avec moi car je suis un enculé*” de ez velem nem működik, mivel én egy fasz vagyok

„*il faut pas nous prendre pour des cons*” nem lehet minket hülyének nézni

Ezek az önmegnevezések valójában a célpont nézőpontját reprezentálják, miatt a saját hozzáállását fejezik ki, ezáltal válhatnak gúnyolódássá, ill. indirekt verbális agresszióvá. Továbbá ürügyként szolgálhatnak, hogy a felé intézett – kreált – verbális agresszióra szintén verbális agresszióval válaszolhasson.

Összességében megfigyelhető, hogy Bruno Le Salé, szándékoltóságának megfelelően, jelentős mértékben használ vulgáris stílust, amely gyakran jelző formájában vagy megnevezésként fordul elő. Ezen kívül több bizalmas kifejezést is használ. Megfigyelhetünk továbbá visszatérő nyelvi formákat nemsztenderd szinten, mint például *casser les couilles à qn* (tele van a töke vele), *péter les cours* (ellőgni az órákat), ill. a *szart* tartalmazó kifejezések, csakúgy, mint a célpont életkorához fűződő ítélezéseket. A nemsztenderd nyelvváltozat alkalmazásának egyik lényeges funkciója tehát a célpont kritizálása, sokszor vulgaritásba torkollva, ezáltal ezek a megnyilatkozások sértésként értelmezhetőek. Másik alapvető funkciója az interperszonális kapcsolatok determinálása mind a célponttal szembeni elhelyezkedés és érzelmi cinkosság szempontjából, mind a nézővel kialakított bizalmas légkör szempontjából. Ezekhez olyan kifejezéseket használ, mint *potes* (haver) vagy *meuf* (csaj), amelyek semmi esetre sem értelmezendők verbális agresszióknak.

Végezetül, habár nem ez a tanulmány fókuszpontja, érdekes lehet megjegyezni, hogy a nemsztenderd bizalmassága, ill. agressziója a megnyilatkozó nemverbális kommunikációjában ugyanúgy megjelenik a képi illusztrálás szintjén, (amely gyakran intertextualitásra épülő gúnyolódás) vagy otthonias megjelenésében és hanyag testtartásában. Ez szintén a nézővel és a célponttal szemben elfoglalni kívánt pozícióját determinálja.

V3

Egy látszólag semleges profil, Valek, informatív címet ad videójának: *Étudiant et climat* (Egyetemista és klíma), ezáltal nem alakít ki közvetlen viszonyt a nézővel. Ezzel hozható összefüggésbe a profil leírásának hiánya, ill. diskurzusának szándékoltósága, éppúgy, mint a megszólító rituálék mellőzése. Érdekes továbbá megjegyezni, hogy a videóban egyszer sem tűnik fel a megnyilatkozó, csupán a hangját lehet hallani, így a diskurzus jelentéséhez erőteljesen hozzájárul a képi üzenet, amely mindvégig szarkasztikus. Ilyen például a cenzúra használata furulyahang és kép formájában az általa sértőnek vélt megnyilatkozásnál: *pute, fils de pute* (kurva, kurafi). Látható tehát, hogy a profil semlegessége mégis „kegyetlenségbe” megy át, egyfajta szarkazmusként is értelmezhetjük, ugyanis a francia furulya, *flute* rímel a kicenzúrázott *pute*-tel, s a gyakorta felbukkanó

kép valójában hangsúlyossá teszi a sértés verbális aktusát. Mindenesetre a vulgaritás cenzúrázása a nézővel kialakítandó kapcsolatot determinálja, mégpedig a megnyilatkozóról felállítandó képét.

A YouTuber egyébként vulgáris szókincset is használ a *merde* (szar) szó formájában, amelyet viszont nem cenzúráz ki. Arra következtethetünk, hogy ezt a közlését nem vagy kevésbé minősíti verbális erőszaknak, mint a *kurvát*. A példákából kiderül (*leur TP de merde* = a szar gyakorlatuk), hogy a *szar* jelző esetében a célpont produktumáról ítélik, míg a *kurva* alany vagy tárgyesetben a célpont megnevezése. Az előző videós esetében látott *hülye gyerekek* ellentétben a *kurva* viszont nem *esszencialista* sértés, hanem *sztituációs*, vagyis a célpont viselkedése, cselekedete alapján használ egy sértő megnevezést az alanyra, nem a személyi jegyei alapján. Bizalmas stílusban is megjelenik a *sztituációs* sértés: „*bouffeur de soja*” (szójazabáló), amely kontextuson kívül nem szükségszerűen pejoratív. Viszont Valek alábbi mondata alapján egyértelműen pejoratív jelleget nyer:

„ <i>l'étudiant moyen est une [pute]</i>	az átlag tanuló egy [kurva],
<i>sûrement à cause de sa consommation</i>	biztosan a húshiányból adódó
<i>excessive de soja à défaut de viande</i> ”	túlzott szójafogyasztás miatt

Ez a példa jól érzékelteti a kontextus fontosságát, ill. azt, hogy a nyelvvaltozat önmagában nem hordozza feltétlenül a verbális agresszió jelenlétét.

Ezen kívül a videó készítője használ még bizalmas stílust, amely elsősorban nem sértésként értelmezendő. Kijelenthetjük, hogy a bizalmas nyelvhasználat az interperszonális kapcsolat bizalmasságának beállítását, a vulgáris pedig egy kívülálló célponttal szembeni verbális erőszakot szolgálja.

Ami pedig a mondatban betöltött szerepet illeti, főként jelző és főnévi csoport alakjában jelenik meg a nemsztenderd nyelvvaltozat. A megnyilatkozó lényegében nem használ igei szerkezetet, ezáltal a közlése statikussá válik a verbális erőszak szintjén.

V4

A negyedik videó alkotója szintén beszédes nevet választott: *Lettres it be*. Az intertextualitáson keresztül (a Beatles *Let it be* című száma, amelynek feldolgozása a videó bevezetésében fel is hangzik) egy szójátékot hoz létre. A kreativitás meggyőző erővel is hathat³⁵, ezáltal perlokúciós aktussá válik.

³⁵ WOCH Agnieszka (2018), *La persuasion au service des grandes causes. Une étude comparative*

Ezen kívül a diskurzus szándékoltságát is sejteti, miszerint helyre kívánja igazítani az információkat, és ez a profilleírásban egyértelművé is válik. De nemcsak a diskurzusa típusát határozza meg, hanem a nézőnek egy újabb perlokúciós aktussal szolgál azáltal, hogy biztosítja őt a szórakozásról, ill. explicit formában fel is szólítja őt a csatlakozásra. Az interperszonális kapcsolat jellege tehát előre kiformalódik a bizalmasság explicitté tételével. S habár a bevezetésben nem szólítja meg a nézőt, a „mi” többes szám első személy használatával egy csoportba sorolja azt saját személyével, vagyis cinkosságot állít fel. Később viszont megjelenik „te” alakban is:

„*je te dis tout de suite, je sais que je vais pas me faire des copains*” rögtön megmondom neked, tudom, hogy nem fogok most spanokat szerezni

A megnyilatkozó tehát megvallja bizalmát a nézőnek, erről tanúskodik a *copain* bizalmas regiszterhez tartozó szó is. Ezen kívül a róla felállított pozitív képet is próbálja megmenteni a nézők előtt, miközben a nézőről is rendelkezik egy elképzeléssel. Ehhez a technikához sorolható a következő közlés is:

„*même si t'es climatosceptique je t'accepte*” még ha klímaszkeptikus is vagy, elfogadlak

Megtudjuk tehát a megnyilatkozó állásfoglalását (miszerint nem klímaszkeptikus, hanem azzal szemben kritikus, hogy egyesek anyagi profitot termelnek Greta akciójából), másrészt pedig a másik csoporthoz való viszonyulását. Fontos lehet az, hogy a fent említett megnyilatkozása a videó végén szerepel, amikor is a nézőt arra buzdítja, hogy szóljon hozzá a videóhoz. Ennél fogva ismét perlokúciós aktussal van dolgunk, amely tehát az interperszonális kapcsolatok pozitív jellegén alapul. Látható tehát, hogy a videósoknak nagyon fontos a nézővel való kapcsolat minősége. Ezen kívül a videó leírásában plusz információt, ill. hivatkozást linkel be, amely arra enged következtetni, hogy a megnyilatkozóknak fontos diskurzusa hitelessége, ezzel is a szándékoltságára utal, miszerint releváns vitát szeretne kialakítani. Mindez azért fontos a nemsztenderd vizsgálata szempontjából, mert ez szabályozza a kódválasztás funkcióját is.

Ennek megfelelően a nemsztenderd nyelvhasználat az elejétől kezdve (*copain*) az interperszonális kapcsolat bizalmasságára utal. Ugyanígy a *meuf*

(csaj), a *pognon* (dohány, lóvé) vagy a *bordel* (gázos szitu; kupi), amelyek az előző videókkal ellentétben nem a verbális agresszióhoz tartoznak, vagy kevésbé fogják akként értelmezni, hiszen legfeljebb indirekt módon tartalmaznak negatív ítéletet a célpontot illetően: nem az ő tevékenységét nevezi meg ezekkel a kifejezésekkel, hanem általánosságban az aktuális helyzetet, amely a szöveg tartalma alapján nem hozható egyértelmű összefüggésbe a célponttal. Ez a példa szintén jól demonstrálja a kontextus fontosságát egy szó, s annak beszédaktusban megjelenő funkciója értelmezésének érdekében.

A videós nem használ főnévi csoportot a célpont megnevezésére, ami az előző megnyilatkozókkal ellentétben a célpont személyének tiszteletben tartásáról árulkodik. Ebben az esetben a kritikát nem szükségszerűen a nemsztenderd nyelvváltozaton keresztül közvetíti, ami a fent tárgyalt szándékoltsággal és perlokúciós aktusokkal mutat korrelációt. Míg itt az érveket sztenderd nyelvváltozatban prezentálta a megnyilatkozó, addig az eddigi példákban az „érvek” a vulgarításban merültek ki.

A nyelvváltozat és a stílus megválasztása, ill. azok funkciója tehát elsősorban a nézővel kialakított kapcsolat meghatározására szolgál annak érdekében, hogy elérje a diskurzus szándékoltságát, azaz a „komoly” vita megteremtését. Ehhez a helyénvalóság kritériumát is teljesítenie kell azért, hogy a néző is elfogadhatónak találja az általa használt diskurzust. Így a megnyilatkozó egyszerre alakít ki komoly és bizalmas légkört, amely olyan vitához vezet, amely először érzelmeken, majd logikai érveken alapszik.

Bennfoglalt beszédhelyzet

Ezen a fejezeten belül a felhasználói tevékenység szerinti két csoportot külön tárgyaljuk. Először azokat a videósokat érintjük, akik a videónak egyszerre készítői és közé tevői is, majd pedig azokat, akik a videónak nem készítői, hanem egy más felhasználó által készített videót osztottak meg a YouTube-platformon. A bennfoglalt beszédhelyzet tanulmányozásakor elsősorban a stílus mint nyelvi kód megválasztása vagy annak megváltoztatása által elért funkció kerül központba. A legfőbb befolyásoló tényezők a következők: környezet vagy közeg, társadalmi jellemzők, a társalgás célja. Az interjúk esetében a cél a megkérdezett véleményének kiderítése annak érdekében, hogy ezt közvetítsék a nézőnek. Az első csoport esetében az interjú készítőjének beszédaktusa provokációra, míg a másodikban cinkosságra alapoz a megkérdezettel kialakított kapcsolatot illetően. A közeg az első esetben tüntetés, a másodikban stúdió, ebből adódik, hogy az első inkább spontán beszédhelyzet, míg a második legfeljebb

félszpontán. Lényeges különbség még az, hogy a tüntetések esetében több megkérdezettel alakul ki rövid szóváltás, a stúdiófelvételek esetében pedig csak egy beszélgetés zajlik, s ebben főként az interjúalany diskurzusa hallható, a riporter személye nem jelenik meg, ellentétben a tüntetésekkel, ahol ő fog betölteni egyfajta katalizátor-szerepet. Ebben a tekintetben fontos tényezőnek bizonyul az életkor és az ideológiai hovatartozás. Ez utóbbi a stúdióinterjúkra is ugyanúgy vonatkozik. Ezen kívül meg kell még említeni, hogy a megválasztott nyelvi kód az adott beszédhelyzetet jellemzi. Ez egy bizonyos közegeként fogható föl, ahol olyan társadalmi helyzetek reprezentatív attribútumai nyilvánulnak meg, amelyek a beszélgető partnerek által az adott beszédhelyzetben elfoglalt pozícióihoz köthetőek.³⁶ Az interjúk esetében a beszédhelyzetben betöltött szerep egyfajta formalitást és bizonyos normákat ír elő a résztvevőknek, amelyeknek áthágása megváltoztatja az interperszonális kapcsolatot. Ebből a szempontból kerül nagy hangsúly a nyelvi kód megválasztásának elemzésére.

A közzétevő és a létrehozó azonos személy: V5, 6

A két videó beszédhelyzete hasonló abból a szempontból, hogy mindkét riporter a menetben vonulókat véletlenszerűen megszólítja, nyelvileg is provokatív viselkedéssel. Diskurzusuk a helyzetszerűség sértésén alapul, amely egyes esetekben provokatív verbális agresszióként értelmezendő.³⁷

A félig formális beszédhelyzet miatt a beszélgetőpartnerek megtartják a formalitást egyes jellemzőit (magázás, nemsztenderd nyelvváltozat mellőzése) annak érdekében, hogy diskurzusuk helyzetszerűsége, s elfogadhatósága érvényesüljön a majdani közönség számára, amely tehát harmadik „résztvevője” lesz a kommunikációnak. Ellenben a riporter nem helyénvaló módon nyilvánul meg, ami tehát az interperszonális kapcsolatokat is sértheti, ezáltal a beszélgetőtárs is megváltoztatja a diskurzushoz való viszonyulását, azaz Bell „hallgatóságra-tervezés” modellje szerint hasonulni, avagy távolodni fog.³⁸

Ebből a szempontból külön kell megvizsgálni a két videót, ugyanis a beszédaktusok minősége és a szándékoltság eltér a két esetben.

A V5 videó riporterének hozzáállása hanyagnak tűnhet, beszédstílusa nem kifinomult, főleg fonetikai és morfoszintaktikai szinten. Viselkedése a beszélgetőtárs hozzáállásában is változást eredményez. Ez a reakció még nyilvánvalóbb azokban az esetekben, amikor a riporter a megkérdezett szavába vág:

³⁶ MOREAU, 72.

³⁷ VESZELSZKI, 20.

³⁸ BARTHA, HÁMORI, 301.

a mikrofon domináns és szinte mindenható helyzetet kölcsönöz neki. Ez indirekt verbális erőszakként értelmezhető.³⁹ A domináns pozícióra játszik, amellyel determinálni kívánja az interszónális kapcsolatokat. A riporter láthatólag eléri célját, ugyanis a megkérdezettek nem folyamodnak verbális agresszióhoz, nemsztenderd nyelvváltozatot meg semmiképp sem használnak. Ezzel vagy a beállított hatalmi helyzethez alkalmazkodnak, azaz nyelvileg alávetettnak érzik magukat a riporterrel szemben, vagy pedig a riporter viselkedése nem kelt bennük annyi indulatot, hogy a saját pozíciójukat kompenzálniuk kellene például a vulgaritás által elérhető dominanciával, mint Bruno Le Salé esetében. Az első lehetőségről tanúskodik egy érdekes szituáció: amikor a riporter egy időős hölgygel folytat beszélgetést, hátrébb egy úr közbevágs és a riporter ideológiai konnotációval ellátott kitérőjén felháborodva a következő módon szólítja őt meg: „*casse-toi*” (húzz innen).

Vélhetően a kitérőt valóban provokatív céllal viseli a riporter, s látható, hogy ebben az esetben nem verbálisan sérti meg a helyzetszerűséget, hanem a társadalmi kapcsolatok szimbolikus szintjén. A közbeszóló tehát nem érzi magát alávetettnak ebben a dominancia viszonyban, hanem érzelmi töltöttség vezet, reaktív verbális erőszakhoz⁴⁰ folyamodik nemsztenderd nyelvváltozatban. Ez utóbbi az eddigi példákkal ellentétben akkor jelenik meg, amikor nem feltétlen állunk szemben provokációval. Például a riporter egy fiatal férfit kérdez, aki a kormányt kritizálja – ezzel politikai cinkosságot ér el a riporterrel.

„*On sait que c'est de la merde*”

Tudjuk, hogy ez szar

„*c'est pas un truc de gamins*”

Nem gyerekeknek⁴¹ való

Másik példa, amikor fiatalok egy olyan kreatív plakátot tartanak, amely egy vulgáris verbális erőszak kiforgatását tartalmazza: *Nique pas ta mère*.⁴² A riporter arra kéri a tüntetőket, hogy magyarázzák el a szójátékot, ill. hogy mit várnak a kormánytól. Ekkor egy fiú a lány fülebe suttogja: „*on encule notre gouvernement*” (felőlünk a kormány megbaszódhat). Mindeközben a riporter nem avatkozik közbe, helybenhagyja a diskurzust, egyben indirekt véleményátadására is válik ez a részéről.

³⁹ VESZELSZKI, 18.

⁴⁰ VESZELSZKI, 20.

⁴¹ A francia megfelelő bizalmas nyelvhasználatot használ.

⁴² Az eredeti kifejezés, *nique ta mère*, „baszd meg az anyád” jelentése teljesen új jelentést kap a tagadószó beillesztésével, ill. a *mère* utolsó „e” betűjének kitérőléssel: ne baszd meg a tengered.

Látható tehát, hogy a nemsztenderd nyelvváltozat használata gyakoribb az egy generációba tartozó és hasonló véleményt osztó beszélgetőpartnerek között, ebből kifolyólag a bizalmas nyelvi megnyilvánulás jeleníti ezt meg. Ugyanakkor egy külső entitás kritizálása is hozzájárul ehhez a bizalmassághoz a cinkosság élménye által, ez pedig akár verbális erőszakként is értelmezhető. Máskülönbén a riporter udvariasságával mint indirekt verbális erőszakkal sérti meg a helyzetszerűséget a többi résztvevővel szemben, ami domináns helyzetet kíván felállítani. Direkt verbális erőszakhoz pedig megkérdés nélkül nyúl a tüntető, amely beszédaktus szintén lehet provokatív. Az interjúkban tetten érhető interakciók reprezentatív példái annak, hogy a beszélgető felek mindig alkalmazkodnak társaikhoz.

A V6 videó riportere nem olyan beszédaktushoz fordul, amelynek szándékoltsága elsősorban a verbális agresszió, ellenben provokatív jellege világosabb formát ölt:

„–*Toi t'es d'accord ? [...] Je suis pas sûr que l'écologie soit l'avenir.*

- *Si vous êtes pas sûr c'est que vous êtes con.*”

- Te egyetértesz ezzel? [...] Nem vagyok benne biztos, hogy az környezetvédelemnek jöjjön-e.

- Ha nem biztos benne, akkor maga hülye.

A riporter módszere valójában az, hogy a tüntetők felfogását kompromittáló diskurzusokat sorakoztat föl, ezzel együtt nyíltan klímaszkeptikusnak vallja magát. (Ez egyébként sokszor nevetségesbe torkoll, már megjelenésében is, ugyanis kabátot és sapkát visel, miközben a többiek pólót.) A közlése mint beszédaktus nem sérti a helyzetszerűséget, annak tartalma viszont igen. Megzavarja a helyzetet, mint az előző riporter is tette, ebben az esetben viszont nyelvileg kevésbé érezhetik magukat alávetettnek, mint az előző esetben. Ugyanis a mondandóbeli egyet nem értés úgy tűnik, több érzelmet vált ki a megkérdettekből, mint az indirekt verbális sértés, így a megnyilatkozók elengedik a beszédhelyzet által előírt normákat, s reaktív verbális erőszakhoz folyamodnak. Ezen kívül a példában megfigyelt tegezésre magázással való válaszolás a két fél közötti érzelmi eltávolodást és egyet nem értést reprezentálja, ill. kívánja ezzel újra definiálni az interperszonális kapcsolatokat, és elutasítja a beszélgetőtárhoz való alkalmazkodást. Azok, akik a másik jóváhagyását kívánják, jellemzően többször alkalmazkodnak, mint azok, akiknek erre nincs szükségük, ez utóbbi lehet az az elnyomott fél, aki elismerést igényel vagy

alárendeltségét nyilvánítja ki.⁴³ Ez a magatartás valójában mégis egyfajta alkalmazkodást mutat a beszédhelyzethez. Ehhez hozzátársul a *hülye* bizalmas nyelvi regiszterhez tartozó szó, viszont ebben az esetben épp ellenkező a nemsz tenderd funkciója, mint az előző videóban: kódváltással a hatalmi viszonyokat is megváltoztatni kívánja. A kód megválasztása nem csupán a társadalmi szerveződésen és szerepeken vagy a beszédhelyzethez való alkalmazkodáson alapul, hanem ez egyben egy módszer, amely lehetővé teszi az interperszonális kapcsolatok szervezését az interakción belül.⁴⁴ Látható tehát, hogy a nyelvvaltozat funkciója mindig beszédhelyzetfüggő, amely túllép a nyelvi megnyilvánulásokon: társas és társadalmi közegbe ágyazódik be.

Ami a videós és a néző között létrejövő kapcsolatot illeti, először a V6-ot vizsgáljuk meg, ugyanis sokkal összetettebb hordozott beszédaktussal és beszédhelyzettel állunk szemben. Valójában egy klímaszkepticismus-paródiáról van szó, amelyben a riporter klímaszkeptikusnak adja ki magát, mindez megmagyarázza beszédaktusainak humoros jellegét, néha nevetésségitésé tételét. Ezt a beszédaktust mint olyat viszont verbális erőszakként lehet értelmezni⁴⁵, nem a megkérdezettekkel, hanem a klímaszkeptikusokkal szemben. Annál is inkább, mert a tüntetők által közvetített üzenet explicit verbális agresszióvá fajulhat, azzal, hogy többször is „szarnak” titulálják a szkeptikusok felfogását.

A létrehozó felfedi a néző előtt a videó szándékoltóságát mind a videó leírásában, mind a címben. Ez utóbbi:

„Troll – *un climatosceptique dans la marche pour le climat !!!*”

Troll – egy klímaszkeptikus a klímatüntetésen!!!

Nemcsak beszédaktusát, hanem hamis identitását is definiálja (ez utóbbit idézi a videó elején). Ez a nézőnek nélkülözhetetlen információ ahhoz, hogy az interjúban látott diskurzus az ő szemszögéből teljesítse az elfogadhatóság kritériumát. A troll valójában tudatosan megkísérel létrehozni egy fiktív identitást, amely szerint őszintén a kérdéses csoport tagjává szeretne válni, és ezt a valójában hamis szándékát közli is (Hardaker 2010: 237). A trollok nyelvi tevékenysége tehát megtévesztésen alapuló identitásmanipuláció (Donath 1999: 43; Hancock 2007: 291)⁴⁶. Az információ hiányában a megkérdezettek

⁴³ MOREAU, 13.

⁴⁴ Ibid., 73

⁴⁵ VESZELSZKI, 18.

⁴⁶ Petykó, 2013: 274

nem fogják a diskurzust elfogadhatónak tekinteni. Ez a videó reprezentatív példa a kettős beszédhelyzet fontosságára.

Meg kell jegyezni, hogy „egy adott identitás akkor jön létre az aktuális diskurzusban, amikor legalább egy résztvevő a szóban forgó identitású személyként azonosít legalább egy másik résztvevőt”.⁴⁷ Ebben a pillanatban a diskurzus-bomlasztó tevékenység megszűnik⁴⁸:

„– <i>Est-ce que c'est un troll ou pas ?</i>	- Ez egy troll vagy nem?
<i>T : Exact</i>	T: Így van
- <i>Oh merde</i>	- Ó baszki
<i>T : Je fais ça justement pour se foutre la gueule des climato-sceptiques.”</i>	T: Pont azért csinálom, hogy a klímaszkeptikusokat kiröhögjem.

Érzelmeiktől vezérelve, az interjúalany a *merde* („baszki”) felkiáltást használja, ami egyben helyreállított cinkosságról is árulkodik a beszélgetőtársak között. Látható tehát, hogy a cinkosság lehetővé teszi a troll számára, hogy felfedje valódi identitását és szándékoltóságát, szintén bizalmas nyelvhasználatot alkalmazva utána, amely a helyreállított interperszonális kapcsolatokat erősíti.

Ami a V5 videót illeti, a létrehozó Média Pour Tous alternatív média, ahogyan azt a riport végén is feltűntetik, egy ellen-média. Kifejezésmódjuk és önérvényesítő módszerük legtöbbször provokatív és kategorikus. Ennek megfelelően bevezetőjükben vulgáris stílushoz nyúlnak, amely Emmanuel Macron kritizálására szolgál. Tehát már a videó tényleges megtekintése előtt kifejtenek verbális erőszakot, amely egyben a szándékoltásról és hozzáállásukról is képet ad, így megelőlegezve a nézőben kiváltott „sokkot”, vagyis az ezt követő diskurzus elfogadhatóság-kritériumát igyekszik helyére billenteni. Ezzel együtt a nézőről is prototipikus képet alakít ki.

A közzétevő és a létrehozó nem azonos személy: V7, 8

Abból adódóan, hogy nem a videót közzé tevő személy hozza azt létre, a nyelvi kód megválasztása nem határozza meg igazán a nézővel létrejövő kapcsolatot. Valójában idézésről van szó, amelynek elbeszélői attitűdjét nem ismeri a néző, hacsak az elbeszélő által adott cím erről nem árul el valamit. Míg az előző két videónál az volt a cél, hogy a megnyilatkozó önmagát idézze,

⁴⁷ Ibid., 279

⁴⁸ VESZELSZKI, 19.

s mivel ő szerkesztette üzenetét, így az koherens, egész lesz, addig az utolsó két videónál egy a kontextusából kiragadott üzenettel van dolgunk. A „megnyilatkozó” választása tehát nem a nyelvváltozatokra mint nyelvi koncentráló-dik, hanem az interjú megvágására. Ezáltal tud egyes aspektusokra hangsúlyt helyezni, mást pedig elhallgattatni. Maga a videó megosztása is már választás eredménye, egyben perlokúciós aktusként hat azokra, akik megnézik, netán valamilyen módon reagálnak rá.

A V7-et az Association skyADAP osztotta meg, amely komoly szándékolt-ságot mutat be a profilján. A videó címe szintén idézet az interjúból, viszont mégis izgatott várakozást ébreszthet, ami felkelti a néző figyelmét, vagyis perlokúciós aktus:

CLIMATO sceptique parce que, Klímaszkeptikus, mert

Ez jóformán az egyetlen mód arra, hogy a nézővel bármiféle kapcsolatba kerüljön. Érdekes megjegyezni, hogy ez a videó váltotta ki a legkevesebb hozzászólást, vélhetően a nézővel való kapcsolat közvetettségéből adódóan, ill. a verbális erőszak provokatív hatása híján. Ennélfogva kijelenthetjük, hogy a verbális erőszak mint beszédaktus hatékony perlokúciós aktusnak bizonyul a YouTube felhasználók körében.

A V8 esetében a megosztó személy felhasználóneve Jeune & Rigolo (Fiatl & Vicces) magában foglalja a diskurzus célját: megnevetetni a fiatalokat őket érintő témák kapcsán. A videó címe:

Alain Soral DETRUIT Greta Alain Soral 1 perc alatt MEGSEMISÍTI
Thunberg en 1 minute Greta Thunberget

leírja és értelmezi az interjúalany beszédaktusát, mindeközben felkelti a néző figyelmét a nagybetűvel kihangsúlyozott aktussal. Mindezt egyébként a videó-leírásban is kifejti. Ezek alapján számíthatunk verbális erőszakra, s akár már a nagybetűt is lehet agresszióként értelmezni.

A megosztott videó típusa mindazonáltal meghatározza közvetett módon a nézővel kialakított kapcsolatot. Erről tanúskodik a hozzászólások magas száma, amelyek vagy cinkosságot, vagy szembe helyezkedést mutatnak.

A nemsztenderd nyelvváltozat szempontjából relevánsabb elemzést a bennfoglalt beszédhelyzet tanulmányozásával kaphatunk. A V7-ben ThinkerView Aurélien Barrau-val készített interjút láthatjuk, aki saját maga is rendelkezik YouTube-csatornával. Ott olvashatunk szándékolt-ságukról, amely komoly és

releváns diskurzus arculatát mutatja. Ezt megerősíti az interjúalany személye is, akinek tudósként ehhez a szerephez kell alkalmazkodnia az interjú folyamán. Az ő diskurzusának szándékoltága elsősorban a feltett kérdésekre való válaszadás annak érdekében, hogy a saját üzenetét átadhassa egy akkor még virtuális nézőközönségnek, és adott esetben meg is győzze azt. Ennélfogva figyelnie kell a beszédhelyzet minden tényezőjével kapcsolatban releváns diskurzus megalkotására. Mindebből következik az, hogy az interjúalany elkerüli a verbális erőszakot. A nemsztenderd nyelvváltozat használata elsősorban az interperszonális kapcsolatok bizalmassá tételét szolgálja, miközben a megnyilatkozó szabadon kifejtheti saját véleményét. Még ha diskurzusa objektív is a tudományos megközelítésből adódóan, tartalmaz egyfajta szubjektivitást a bizalmas nyelvhasználaton keresztül, annál is inkább, mert érzelmi töltöttséggel is találkozunk:

<p>„<i>quand on regarde le XXe siècle dont on sort, merde, c'était pas exemplaire</i>”</p>	<p>ha a 20. századot nézzük, amiből jövőnk kifele, basszus, nem volt példaértékű</p>
---	--

A felkiáltás vulgáris jellege a megnyilatkozó nemtetszését fejezi ki, de nem egy célszeméllyel szemben, így nem verbális agresszió, hanem csak érzelmi állapotát tükrözi.

Ami a V8-at illeti, az interjút Karl Svensson, a Nordfront TV egy tagja készítette, amely egy magát nácinak tartó média. Hozzáállásuk nem objektív, nem is formális, beszédmódjukat „inflammatory language”-ként⁴⁹ jellemzik, egyesek szerint irreleváns alternatív média. Cinkosság érhető tetten az interjúalannal, Alain Sorallal, akit, többek között, elítéltek a holokauszt tagadásáért. Soral a kegyetlen beszédmódjáról ismert, amellyel témákat tud támadni, de nem szükségszerűen nyúl vulgaritáshoz.

A Nordfront TV-nek alternatív médiaként, csakúgy mint a Média Pour Tous-nak, szándékában áll a tömegmédiák által terjesztett információtól eltérő üzenetet létrehozni, akár provokatív stílusban is. Ebből adódóan nem meglepő, hogy Soral, aki alkalmazkodik ehhez a szándékoltáshoz, gyakorta verbális agresszióhoz folyamodik. Annál is inkább, mert a cinkosság katalizátor is lehet az ő beszédaktusához, ugyanis nem törekszik a vulgaritás mellőzésére. Több *essencialista* sértés is tetten érhető diskurzusában, például:

⁴⁹ https://books.google.hu/books?id=32CIDwAAQBAJ&pg=PT86&lpg=PT86&dq=Nordfront+TV&source=bl&ots=ebru4xPj_s&sig=ACfU3U3Kk7wR0PVwV6MDY8q_Z63ODZKOLw&hl=hu&sa=X&ved=2ahUKEwio15yslK_pAhXPD5oKHYTBcAEQ6AEwAAnoECAGQAQ#v=onepage&q=Nordfront%20TV&f=false (12/05/2020).

„*aujourd’hui on avait une petite conne qui vient chez vous là une gamine de 15 ans*” ma itt volt egy kis hülye, aki hozzánk jött, egy 15 éves kiscsaj

amely ugyanazt a mechanizmust mutatja, mint a YouTubereknél tetten érhető életkorhoz kötött megbélyegzés. Ezen kívül olyan közléseket is találunk, mint:

„*qu’est-ce qu’elle fout là ?*” mi a szart csinál itt?
 „*un enfant est là pour apprendre, fermer sa gueule*” „egy gyerek azért van, hogy tanuljon, hogy fogja be a pofáját”

Habár ezek a közlések a fennálló helyzetre vonatkoznak, a kritika mégis a célpont „esszenciájához” vezethető vissza, ebben az esetben is az életkorához. Ez az, ami a megnyilatkozó szemében nem helyénvaló viselkedést eredményez.

Lényegében különböző szándékoltságú diskurzust láthatunk tehát a V7 és a V8 esetében, amely az ideológiai különbségben találja legfőbb forrását. Mindez nyilvánvalóan az interperszonális kapcsolatokat is determinálja, s ez fog megjelenni nyelvi szinten is. Fontos továbbá megjegyezni, hogy az érintett téma is szerves részét képezi a nyelvi kód megválasztási folyamatának, beleértve az aktuális megnyilatkozó témához kötött érzelmi viszonyulását.

Összegzés

Összefoglalva, a YouTuberek esetében a megnyilatkozó közvetett beszédhelyzetben találja magát a befogadójával szemben, ami pedig nagyobb biztonságérzetet tesz lehetővé számára, azonnali interakció hiányában. A csatorna által biztosított helyzetszerűség szélesebb palettát kínál a beszédaktus terén. Ennélfogva a megnyilatkozó mindenható helyzetbe kerül az interjú beszédhelyzetével ellentétben, amely korlátoltabb helyzetszerűséget, s ezáltal elfogadhatóságot enged meg. Ebben az esetben a beszédhelyzetben betöltött szerepnek nagyobb jelentősége van a nyelvi kód megválasztásában, ezáltal a nyelvi kód is sokat elmond az interperszonális kapcsolatok milyenségéről.

Általánosságban konstatálhatjuk, hogy a megnyilatkozó el szeretne különülni valamilyen módon: klímaszkeptikusként a környezetvédőkkel szembe helyezkedik. A társadalmi csoportba való tartozás ebben az esetben nem függőleges társadalmi hierarchiára épül, de még csak nem is horizontális,

földrajzi tagolódásra. A függőlegesség csak a dominancia kérdéskörénél jelenik meg, amely dominancia nem az alapvető társadalmi hierarchiához kötött, hanem az adott beszédhelyzet határozza meg. Az első és legfontosabb tényező az állásfoglalás, ugyanis megfigyelhető, hogy a klímaszkeptikusok gyakrabban használnak vulgáris stílust, mint a környezetvédők. Ez arra enged következtetni, hogy a klímaszkeptikusok talán kisebbségben érzik magukat, saját elgondolásait sérti a környezetvédők diskurzusa, ezáltal érzelmi állapotukat és a dominancia visszanyerését a vulgáris stílussal próbálják kifejezni. A vulgáris stílus, mint ahogy a példák mutatták, legtöbb esetben verbális erőszakként értelmezhető, s a verbális erőszak mint beszédaktus is a dominancia-viszonyokkal játszik. Ez a beszédaktus alapvetően két egymással ellentétes érdekeket képviselő csoportba sorolja a nézőket, így erősítve mindkét csoport hovatartozási érzését. Másrészről, a velük egy csoportba tartozókkal így létrejövő cinkosságot a bizalmas nyelvhasználattal igyekeztek erősíteni. A környezetvédők részéről pedig nem válaszreakcióként kevesebb vulgáris stílus érhető tetten, ők elsősorban a racionális érvekkel próbálnak hatást gyakorolni, s nem megütközést kelteni. Az ő részükről nem érzékelhető a törekvés a dominancia minden áron való megszerzésére, ugyanis vélhetőleg már eleve ők foglalják el ezt a pozíciót. A kommentárokból már más is tetten érhető az érzelmi reakciókkal összefüggésben, de ezt a jelen tanulmány nem tárgyalja. Fontos azonban megjegyezni, hogy nem minden vulgarizmus értelmezendő verbális erőszakként, s nem minden bizalmas nyelvhasználat az affektivitás elsődleges megnyilvánulása, hanem ezek a funkciók az adott beszédhelyzetben nyerik el jelentésüket, legfőképp a diskurzus szándékoltóságától, a kommunikáció céljától és a befogadótól függően. A bemutatott megnyilatkozási képek és a nyelvi kód megválasztása kölcsönösnek bizonyult. A nyelvi kód megválasztása jelzi, hogyan kíván a megnyilatkozó feltűnni a befogadó szemében, így az identitásának megvalósításaként is szolgál. A választás egyben szimbolikus jogokat is maga után von: a megnyilatkozók érvényesítik, szabályozzák vagy radikálisan megváltoztatják a beszédhelyzetben meglévő kötelező jogokat, a kód szociális konnotációinak megfelelően az adott közösség kultúrájában, ill. ez a választás pozíciófoglalást is tükröz az interakció tényezőihez képest.⁵⁰

⁵⁰ MOREAU, 73-74.

Bibliográfia

- AUGER Nathalie, FRACCHIOLLA Béatrice, MOÏSE Claudine, SCHULTZ-ROMAIN Christina (2008), „De la violence verbale, pour une sociolinguistique des discours et des interactions”, in: *Congrès Mondial de Linguistique Française - CMLF'08*, Párizs, Institut de Linguistique Française, <https://www.linguistiquefrancaise.org/articles/cmlf/pdf/2008/01/cmlf08140.pdf> (15/04/2020).
- BARTHA Csilla (1998), „A szociolingvisztika alapjai”, in: *Magyar Nyelvészeti Továbbképzési Füzetek 2* (szerk. Antalné Szabó Á.), Budapest, ELTE.
- BARTHA Csilla, HÁMORI Ágnes (2010), „Stílus a szociolingvisztikában, stílus à diskurzusban”, in: *Magyar Nyelvőr*, n°3, vol. 134, 298-321.
- DE BEAUGRANDE Robert, DRESSLER Wolfgang (2000), *Bevezetés a szövegnyelvésetbe*, Budapest, Corvina.
- CALVET, Jean-Louis (2013), *La sociolinguistique*, Párizs, PUF.
- COMBE CELIK Christelle (2014), „Vlogues sur YouTube : un nouveau genre d'interactions multimodales”, *Premier Colloque IMPEC : Interactions Multimodales Par Ecran*, https://impec.sciencesconf.org/conference/impec/pages/Impec2014_Combe_Celik.pdf (15/04/2020).
- CSERESNYÉSI László (2004), „Nyelvek és stratégiák. Avagy a nyelv antropológiája”, Tinta KK., Budapest.
- DONOT Morgan, EMEDIATO Wander (2015), „La construction de la figure des leaders”, in: *Revue française des sciences de l'information et de la communication*, <http://journals.openedition.org/rfsic/1588> (15/04/2020).
- ERNOTTE Philippe, ROSIER Laurence (2004), „L'ontotype : une sous-catégorie pertinente pour classer les insultes?”, in: *Langue française*, n°144., 35-48, https://www.persee.fr/doc/lfr_0023-8368_2004_num_144_1_6806 (15/04/2020).
- FALKNER Louella Maria (2017), *Les vidéos des Youtubeurs/Youtubeuses francophones dans l'enseignement du FLE – analyse linguistique et emploi didactique*, MA diplomamunka, Bécis, <http://othes.univie.ac.at/50183/1/52746.pdf> (15/04/2020).
- GADET Françoise (2003), *La variation sociale en français*. Français l'essentiel, Ophrys.
- GOUDAILLIER Jean-Pierre (2002), „De l'argot traditionnel au français contemporain des cités”, in: *La linguistique*, n°1, Vol. 38, 5-24.
- KEGYESNÉ SZEKERES Erika (2008) „Verbális agresszió és nemi sztereotípiák”, in: *Az Eszterházy Károly Főiskola tudományos közleményei. Acta Academiae Paedagogicae Agriensis. Sectio Linguistica Hungarica*. n°35, 61-89.
- KOVÁCS Máté (2020), „Vers une redéfinition du registre littéraire : les variétés de langue non standard comme langue de la narration littéraire”, in: *Diversité et variations*

- de la langue française au XXIe siècle* (szerk. Mudrochová R., Courbon B.), Plzeň, NAVA, 261-274.
- MOREAU Marie-Louise (1997), *Sociolinguistique. Concepts de base*, Mardaga, Sprimont.
- MOÏSE Claudine (2006), „Analyse de la violence verbale : quelques principes méthodologiques”, in: *26e Journées d'étude sur la parole*, <https://www.researchgate.net/publication/316081808> (15/04/2020).
- PETYKÓ Márton (2013), „Az internetes troll mint identitás kialakítása politikai blogok diskurzusaiban”, in: *Magyar Nyelvőr*, n°3, vol. 137, 274-314.
- SZABÓ Dávid (1997), „A francia argó”, in: *A szlengkutatás útjai és lehetőségei* (szerk. Kiss T.), n°1, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 159-183.
- VESZELSZKI Ágnes (2017), „Verbális és vizuális agresszió online: az internetes trollok”, <https://www.researchgate.net/publication/321863264> (15/04/2020).
- WARDHAUGH Ronald (2002), *Szociolingvisztika [An Introduction to Sociolinguistics]*, (ford. Mária Pap), Osiris, Budapest.
- WOCH Agnieszka (2018), *La persuasion au service des grandes causes. Une étude comparative franco-polonaise des campagnes sociétales contre la discrimination raciste, homophobe et sérophobe*, Łódź, Presses universitaires de Łódź.

Korpusz

- V1 : *L'arnaque de la marche pour le climat: Greta Thunberg*, 06/04/2019, <https://www.youtube.com/watch?v=9FfZExd7xVo>
- V2 : *La jeunesse pour le climat me casse les couilles*, 13/10/2019, <https://www.youtube.com/watch?v=DA2yHb1BrAQ>
- V3 : *Etudiant et climat*, 21/03/2019, <https://www.youtube.com/watch?v=4G7xD6s5dFA>
- V4 : *Greta Thunberg : l'escroquerie écologique ou le symbole du business vert ?*, 12/05/2019, <https://www.youtube.com/watch?v=v1QT6408lnw>
- V5 : *LA GRÈVE POUR LE CLIMAT – Les Reportages du Média Pour Tous*, 01/10/2019, <https://www.youtube.com/watch?v=d4H05qdk6Qw>
- V6 : *Troll - un climatosceptique dans la marche pour le climat !!!*, 25/09/2019, <https://www.youtube.com/watch?v=TFmrzVmumOM>
- V7 : *CLIMATO sceptique parce que*, 15/09/2018, <https://www.youtube.com/watch?v=dAPb7BMuXFk>
- V8 : *Alain Soral DETRUIT Greta Thunberg en 1 minute*, 09/11/2019, <https://www.youtube.com/watch?v=bjZXRWvJJVY>

Magyarország kutatási és fejlesztési ráfordításai

RÉMAI MARTIN

Bevezetés

„A tudományos-technológiai tudás fejlődése a modern gazdaságok növekedésének legfontosabb tényezője”.¹ Tehát egy ország egyik kiváló fejlettségi mutatója a GDP-ből kutatásra, fejlesztésére, illetve egyéb innovációs beruházásokra felhasznált összeg mennyisége, valamint ennek a százalékos megoszlása.

Jelen tanulmányom során arra keresem a választ, hogy hogyan teljesít hazánk a GDP K+F+I ráfordításában, és hogy milyen tényezők állnak a háttérben. A kérdés fontosságát az adja, hogy Magyarország 2018-ban, a KSH adatai szerint, új maximális értéket fordított erre a területre.² Összehasonlítom a ráfordítás hazai mértékét más Európai Unió tagállamokkal. Elemzem, hogy ezek a pénzek milyen forrásokból érkeznek. Előzetes információim alapján a magyarországi kutatás-fejlesztési ráfordítások nagyrészt a magánszektorból érkező finanszírozások teszik ki. Emellett a felsőoktatásra fordított pénzüsszegek arányát is vizsgálom, illetve a kutatók és az egyéb tudományos és technológiai humán erőforrások számát, valamint igényeit, elsődlegesen a doktorandusz hallgatókét. Emellett kitérek arra, hogy milyen háttér folyamatok zajlanak, esetlegesen próbálok majd megoldást is javasolni a felmerülő problémákra.

Jelen elemzésem alapjául a portfolio.hu „Történelmi csúcsra ért Magyarország az egyik legfontosabb mutatóban” című cikkét³ vettem, illetve az ebben hivatkozott, a Központi Statisztikai Hivatal által készített különböző statisztikai kimutatásokat, valamint az EuroStat adatait, továbbá számos tanulmányt és egy saját készítésű kérdőíves felmérést.

Fontosnak tartom tisztázni az előkerülő fogalmakat. „A bruttó hazai termék (GDP) egy adott ország területén egy év alatt létrehozott, végső felhasználásra

¹ VARGA Attila (2004), „Az egyetemi kutatások regionális gazdasági hatásai a nemzetközi szakirodalom tükrében” In: *Közgazdasági Szemle*, 2004. (március), 259-275.

² PORTFOLIO.HU (2019), <https://www.portfolio.hu/unios-forrasok/20190713/tortenelmi-csucsra-ert-magyarorszag-az-egyik-legfontosabb-mutatoiban-330989> (utolsó megtekintés: 2020. 10. 25.)

³ U.a.

került termékek és szolgáltatások értékének összege”⁴ Kajati György az OECD ajánlása alapján így fogalmazza meg a kutatás-fejlesztés definícióját: „A kutatás-fejlesztés (K+F) magában foglalja az ismeretanyag (beleértve az ember, a kultúra és társadalom tudását) növelése érdekében végzett kreatív munkát, valamint a létrejövő ismeretanyag új alkalmazások kidolgozásához történő felhasználását.”⁵ Napjainkra, a korábbi K+F fogalmat gyakran egészíthetjük ki K+F+I-re, főleg az Európai Unió pályázatok kapcsán, amelyekben az innováció is nagy hangsúlyt kap az utóbbi időkben.

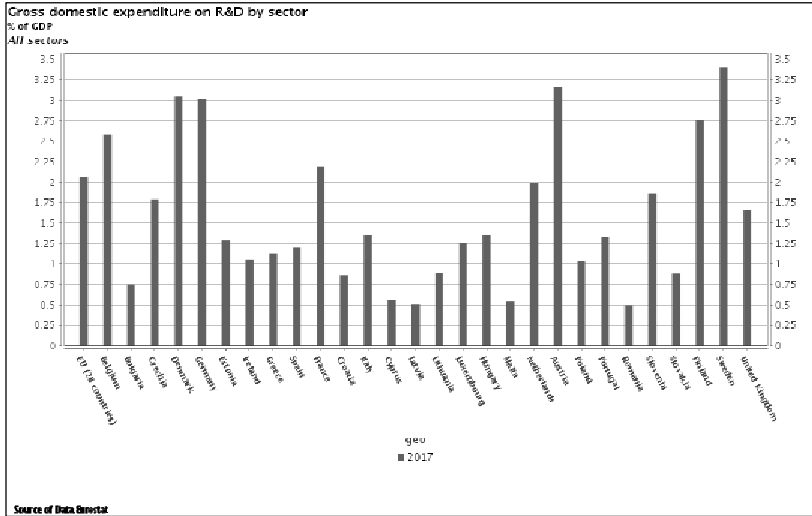
Az európai helyzet

Európai viszonylatban Magyarország a GDP százalékos K+F ráfordításában a középmezőnyben található. Az alábbi diagramot elemezve is ugyanezt figyelhetjük meg. A 0,5%-ig terjedő tartományban – a 2017-es Eurostat adatok szerint - egyedül Románia található, míg 7 olyan ország van, ahol az 1%-ot nem éri el ez a mutató. Hazánk mérőszáma ebben az évben 1,35% volt, mellyel megegyező mutatót Olaszország produkált még. Megfigyelhető továbbá az is, hogy a kevés ráfordítással bíró országok – a magyar-olasz 1,35%-os értékig bezárólag - kizárólagosan dél, kelet-, és közép-európai országok vannak. Azt is láthatjuk, hogy az Európai Unió átlaghoz (2,06%) képest szintén 7 ország teljesít jobban, ők Észak- vagy Nyugat-Európában találhatóak.⁶ (1. ábra)

⁴ FÖLDRAJZ 10. (2018.). Arday István (vezetőszerkesztő). Debrecen, OFI, 255.

⁵ KAJATI György (2011), K+F, innováció és projektmenedzsment. Eger, Eszterházy Károly Főiskola, 2-3.

⁶ EUROSTAT (2017a), <https://ec.europa.eu/eurostat/web/science-technology-innovation/data/main-tables> (utolsó megtekintés: 2020. 10. 25.)

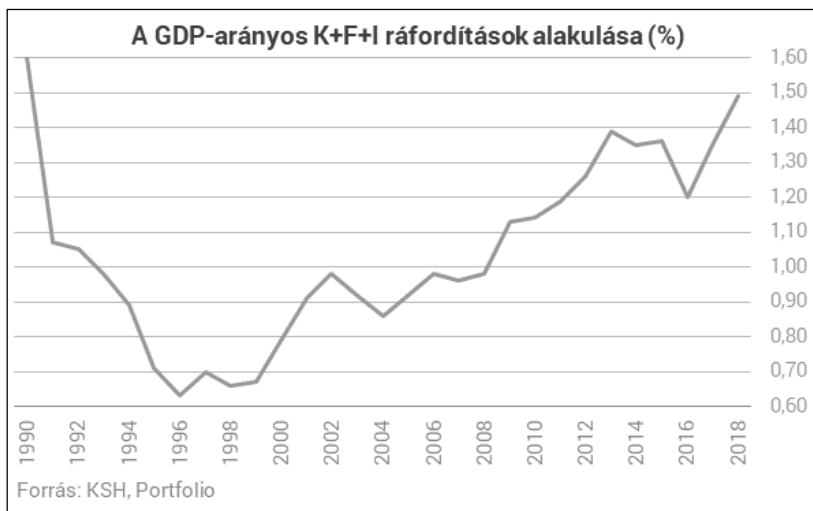
1. ábra

Forrás: EUROSTAT (2017a)

A hazai GDP arányos K+F+I ráfordítás alakulása

Az alábbi diagramon (2. ábra) az látható, hogyan alakult Magyarország K+F+I ráfordítása az ország GDP-jének arányában 1990 és 2018 között. S bár korábban azt állítottam, hogy a 2018-as 1,49% történelmi csúcspont, hiszen soha sem sikerült még ilyen magasra tornásznia ezt a mutatót Magyarországnak, ebből a diagramból kiszűrhetjük, hogy ez még sincs így. 1990-ben 1,6% volt a ráfordításunk mértéke. Ugyanakkor hozzá kell tegyük, ez az év egy különleges időszaka volt úgy a magyar történelemnek, mint a magyar gazdaságnak. A KSH adatai szerint 1990-ben kiugróan magas volt a K+F beruházás a nemzetgazdasági beruházás arányában. Aztán ez a következő évben majdnem a harmadára szorult vissza (1990: 1,27% → 1991: 0,45%), ezáltal az összarányt is jelentősen lecsökkentve.⁷

⁷ KSH (2018), https://www.ksh.hu/stadat_eves_3_4 (utolsó megtekintés: 2020. 10. 25.)

2. ábra
PORTFOLIO.HU (2019)

Megfigyeltem, hogy 1990-től 1996-ig kizárólag visszaesés történt, illetve lényegi emelkedés nem volt egészen 1999-ig. Ezzel ellentétesen ír Dóry Tibor a *Tér és Társadalomban* 1996-ban. Az ő meglátásai alapján valamelyest növekedett minden megyében a ráfordítások aránya és a kutatóhelyek száma is, ami alól kivételt képez Nógrád megye. Ugyanakkor azt is megállapítja, hogy a növekedés csak csekély mértékű, hiszen a korra jellemző infláció hatására a kutatásra és fejlesztésre elköltött pénz csak a szinten tartásra volt elegendő, és valódi fejlődés nem következhetett be.⁸

1999 és 2013 között folyamatos volt a növekedés, kivéve a 2002 és 2004 közé eső időszakot, ami alatt ismételtlen a nemzetgazdasági beruházások százalékos aránya csökkent le. 2013-tól azonban egy újabb csökkenő tendencia volt megfigyelhető egészen 2017-ig, amikor egy hirtelen ugrással 2018-ra elérte Magyarország a csúcspontot: 1,49%-ot.

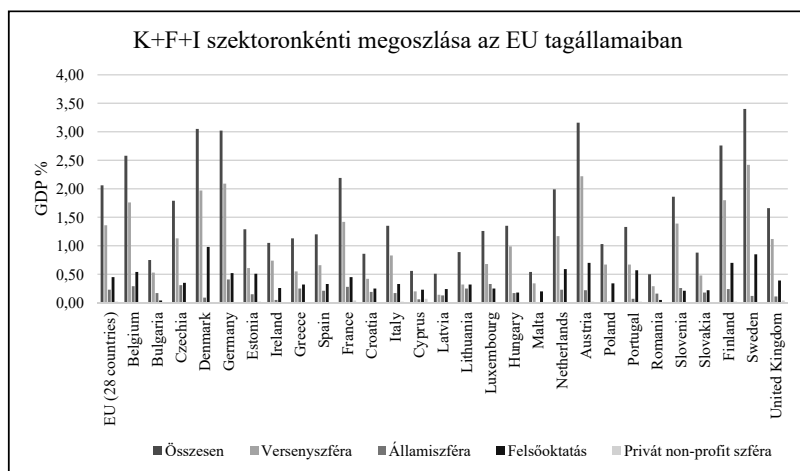
Megfigyelhető tehát, hogy a gazdasági K+F+I ráfordítás sohasem konstans, az időbeli és térbeli gazdasági tényezők állandóan hatnak rá, folyamatos a változása. A rendszerváltozás óta 3+1 időszakra lehetne bontani a ráfordítási-rátát, bár a teljesség eléréséhez figyelembe kellene venni az adott időszakokra

⁸ DÓRY Tibor (1996), „A kutatás-fejlesztés egyes jellemzőinek területi szerkezete” In: *Tér és Társadalom*, 1996. (2-3.), 157-165.

jellemző inflációs értékeket is, mert csak azzal a faktorral kiegészítve lehetne teljes elemzést készíteni.⁹

A ráfordítás szektorális megoszlásának tendenciái

Mint arra már a bevezetőmben is utaltam, Magyarország K+F+I ráfordításának nagyrésze a magánszektorból érkezik. Ez így van Európa javarészeiben is. Azt ellenben megfigyelhetjük, hogy az első diagramon bemutatott hazánkkal egy csoportban, egy szinten lévő országok közül Magyarország vezető helyen áll a magánszektorból érkező befektetések alapján. Ugyanakkor ehhez - sajnálatos módon - alacsony állami befektetési és felsőoktatási ráfordítási-ráta társul. A privát non-profit szektorból pedig egyáltalán nem is érkezik befektetés kutatás-fejlesztési tevékenységre.¹⁰ (3. ábra)

3. ábra

Saját szerkesztés az EuroStat (2017b) adatai alapján

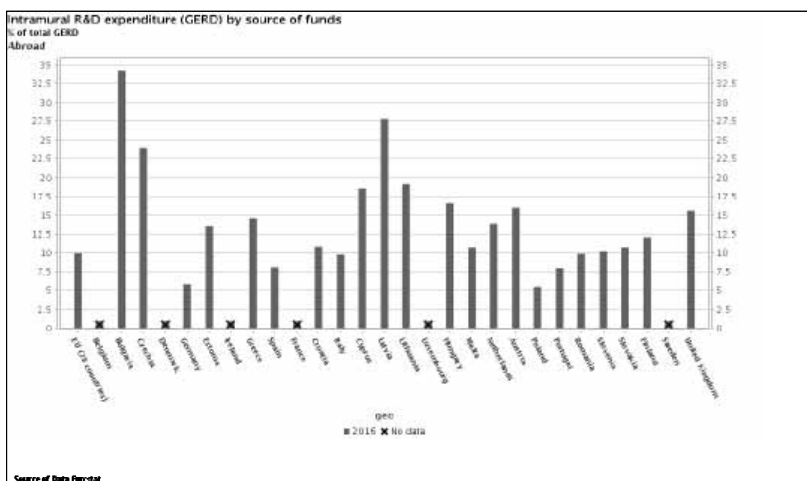
Ezen kívül fontos számba vennünk a külföldről érkező befektetéseket. Hazánk besorolása a nemzetközi hitelminősítőknél: „Befektetésre ajánlott, stabil kilátással.”¹¹ Azt is megfigyelhetjük, hogy a 2016-os (legfrissebb) EuroStat

⁹ PORTFOLIO.HU (2019), <https://www.portfolio.hu/unios-forrasok/20190713/tortelenli-csucsraert-magyarország-az-egyik-legfontosabb-mutatoban-330989> (utolsó megtekintés: 2020. 10. 25.)

¹⁰ EUROSTAT (2017b), https://ec.europa.eu/eurostat/en/web/products-datasets/-/SDG_09_10 (utolsó megtekintés: 2020. 10. 25.)

¹¹ MANDINER.HU (2019), https://mandiner.hu/cikk/20190816_hitelminosités_megerositettek_

adatok szerint Magyarországra több külföldi befektetés érkezik az országok GDP-jéhez arányosítva, mint a szomszédos uniós tagállamokba: Ausztriába, Szlovákiába, Szlovéniába, Romániába és Horvátországba. Ugyanakkor az is látszik, hogy több olyan ország is van, ahol alacsonyabb a GDP K+F ráfordításának aránya, mégis előttünk járnak a külföldről érkező befektetések terén, ilyen országok: Lettország és Litvánia, valamint Bulgária.¹² (4. ábra)

4. ábra

Forrás: EUROSTAT (2017b)

A 2017-2018-as növekedés komponensei

Mint arról már korábban is szóltam, Magyarország 2017-ről 2018-ra 0,14%-ot ugorva a GDP K+F ráfordításában 1991 óta a legmagasabb ilyen aránnyal rendelkezett. A portfolio.hu cikke¹³ szerint ennek hátterében több dolog is megjelent.

Az első és legfontosabb a „Befektetés a jövőbe” - Nemzeti Kutatás-fejlesztési és Innovációs Stratégia. Ennek legfőbb célja a hazai KFI rendszer versenyképessé tétele, valamint fenntartható működésének elérése 2030-ra. Továbbá az általa

magyarország_allamados_besorolasat (utolsó megtekintés: 2020. 10. 25.)

¹² EUROSTAT (2017b), https://ec.europa.eu/eurostat/en/web/products-datasets/-/SDG_09_10 (utolsó megtekintés: 2020. 10. 25.)

¹³ PORTFOLIO.HU (2019), <https://www.portfolio.hu/unios-forrasok/20190713/tortenelmi-csucsart-magyarorszag-az-egyik-legfontosabb-mutatoban-330989> (utolsó megtekintés: 2020. 10. 25.)

hangsúlyosnak tekintett problémák megoldása, ezek alapjai a tudásbázisok, illetve a tudás áramlása és felhasználása. Ez a stratégia egy nagymértékű állami beruházási program a hazai kutatás-fejlesztésbe és innovációba, elsősorban a felsőoktatási intézmények, valamint a kutatóintézetek számára nyújt anyagi támogatást, de részesülhetnek belőle vállalati kutatóhelyek is.^{14 15}

További kutatás-fejlesztési és innovációs programok is futnak emellett. Ilyenek például a Gazdaságfejlesztési és Innovációs Operatív Program, valamint a Versenyképes Közép-Magyarország Operatív Program. Az ezen programok keretein belül megvalósuló projekteket az Európai Unió támogatása mellett államilag is finanszírozzák.

Fontos ezen felül kiemelnünk a felsőoktatási intézmények, valamint a kutatóhelyek támogatásait is. Ezek az intézmények külföldről érkező bevételeinek részaránya nem jelentős (10-11%), melynek nagyrésze közvetlen uniós támogatás. Még kevésbé szignifikánsak a vállalati szférából érkező bevételi forrásaik (5-6%). Így elmondható, hogy a kutatóintézetek, valamint a felsőoktatási intézmények a hazai kormányzat forrásaira vannak utalva, hiszen büdzséjük több mint 80%-át teszik ki az állam által ráfordított pénzüsszegek.¹⁶

A 20%-nál is kevesebb nem állami bevételi arány az alacsony szintű kapcsolati rendszerükre vezethető vissza. A kapcsolati hálózat kialakítása esszenciális legfőképpen a kutatóintézetek estén, akik így kutatóhálózattá avanzsálhatnak. Csonka László szerint „a hálózati együttműködések mára nem csupán az erőforrások felhasználásának egy alternatív lehetőségét jelentik, hanem maguk is képesek új erőforrások, képességek létrehozására.”¹⁷ Tehát az egyre kiszélesedő kutatási eszköztárral és gyarapodó kapcsolatrendszerrel rendelkező kutatóhelyek képesek lehetnek fúzióra lépni más hasonlóan terjeszkedő és innovatív kutatóhelyekkel. A külföldi tőkebefektetések fokozatosan növekvő szerepével, valamint az egyre inkább kiteljesedő globalizációval kezdett beindulni a hálózatosodás folyamata, mely Magyarországon - részben a szocializmus mellékhatásai miatt - még kevésbé tudott kibontakozni, elterjedni. Így mind Csonka, mind a portfolio.hu hazánk lemaradásáról adott számot a hálózati struktúra elterjedését illetően.

¹⁴ NFKIH (2018), <https://nkfi.gov.hu/download.php?docID=33384> (utolsó megtekintés: 2020. 10. 25.)

¹⁵ PORTFOLIO.HU (2019), <https://www.portfolio.hu/unios-forrasok/20190713/tortenelmi-csucsraert-magyarország-az-egyik-legfontosabb-mutatoban-330989> (utolsó megtekintés: 2020. 10. 25.)

¹⁶ U.a.

¹⁷ CSONKA László (2009), „Hálózatok az autópárhánban: tanulás a kutatás-fejlesztés és innováció érdekében” In: *Külgazdaság*, 2009. (júl.-aug.), 89-109.

Legvégül fontos még megemlítenünk a felsőoktatási szféra egyik fő előrelendítőjét, a Felsőoktatási (Új) Nemzeti Kiválóság Programot. Ennek célja a felsőoktatásban lévő kimagaslóan teljesítő tanulók oktatási és kutatási tevékenységének ösztönzése, ezáltal egy – az európai térségben is- versenyképes kutatási szféra megalapozása. A kiírásra pályahatnak alap- és mesterszakos hallgatók, osztatlan képzési formában tanulók, valamint doktoranduszok, doktorjelöltek, illetve kutató-oktatók is.¹⁸ Az Innovációs és Technológiai Minisztérium által 2020-ban kiírt Új Nemzeti Kiválóság Program pályázatai összesen 4.000.000.000 forintnyi elnyerhető keretet biztosítanak az egyetemi hallgatók, a doktoranduszok, posztdoktorok, doktorvárományosok és fiatal kutatók számára.¹⁹

Kutatási tevékenység-kérdőív

Végeztem egy felmérést, melyben arra kerestem a választ, hogy mik azok a tényezők, amik miatt egyetemi hallgatók szívesen folytatnák egyetemi tanulmányaikat a doktoranduszképzés berkein belül. Ennek relevanciáját és kapcsolatát az adja a fenti kutatás-fejlesztési ráfordítással kapcsolatos kutatással, hogy a doktoranduszképzést végzők is, mint a felsőoktatásban tanulókként és oktatókként is résztvevők részesülhetnek és pályázhatnak különböző forrásokra, juttatásokra, illetve az ő tevékenységük és fizetésük is beleszámít a fenti statisztikákba.

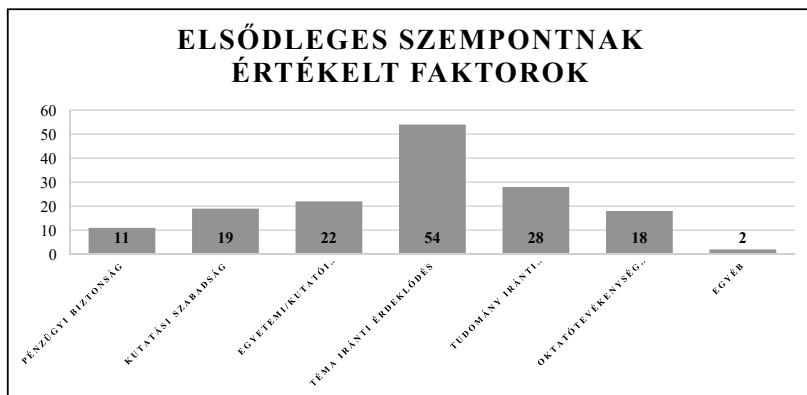
A kérdőívben feleletválasztós, illetve skálázó, értékelő kérdéseket tettem fel. Ezek közül leginkább most az értékelő kérdésekre érkezett 67 választ vizsgálnám. A következő szempontok fontosságát kellett értékelniük a kérdőívet kitöltőknek:

- pénzügyi biztonság,
- kutatási szabadság,
- egyetemi/kutatói légkör,
- téma iránti érdeklődés,
- tudomány iránti elhivatottság,
- oktatótevékenység iránti érdeklődés,
- egyéb.

¹⁸ EMMI (2019), <http://emmiugyfelszolgalat.gov.hu/hazai-felsooktatasi/nemzeti-kivalosag/nemzeti-kivalosag-program> (utolsó megtekintés: 2020. 10. 25.)

¹⁹ ÚNKP (2020), <http://www.unkp.gov.hu/palyazatok> (utolsó megtekintés: 2020. 10. 25.)

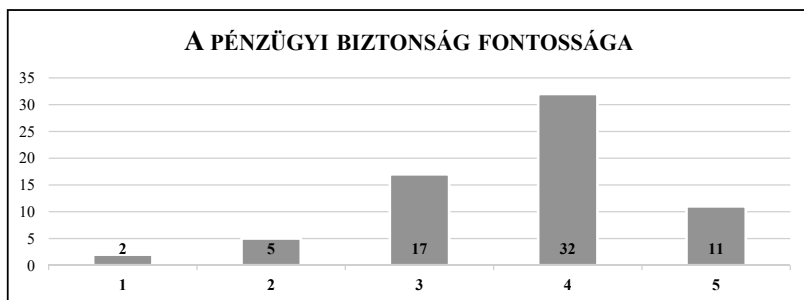
Az egytől ötig terjedő skálán, ahol az egy a „nem tartom fontosnak” és az öt az „elsődleges szempontnak tartom”, a legtöbb ötös szavazatot a „téma iránti érdeklődés” kategória kapta. A maga 54 voksával, közel kétszer annyi „elsődleges szempontnak tartom” értékelést szerzett, mint a második legfontosabb szempontnak értékelt „tudomány iránti elhivatottság” faktora. (5. ábra)

5. ábra

Saját szerkesztés a kérdőív beérkezett válaszai alapján

Számomra érdekes eredmény, hogy a fiatalok a pénzügyi biztonságot inkább közepesen fontosnak tartják, mint elsődleges szempontnak. Bár ez a végki-csengés az előző bekezdés, valamint az alacsony doktoranduszi ösztöndíjak tükrében, mégsem olyan meglepő, mint elsőre. A személyes érdeklődés, valamint a tudomány iránti elhivatottság jelenti számukra a preferenciát a pénzügyi stabilitás ellenében. Tehát valamelyest örömet lelik a tudományos világban, és ezért folytatnák tanulmányaikat doktoranduszként. (6. ábra)

6. ábra

Saját szerkesztés a kérdőív beérkezett válaszai alapján

Összegzés

Jelen tanulmányomban a magyar GDP kutatás-fejlesztésre, valamint innovációra fordított befektetéseit vizsgáltam. Elemzésemben próbáltam feltárni a portfolio.hu cikkének²⁰ azon állítását, miszerint az ezen területre történő magyarországi GDP-ráfordítás mértéke történelmi csúcstól ért el 2018-ban.

Ezt az állítást csak akkor tekinthetjük igaznak, amennyiben nem vesszük figyelembe az 1990-es –rendszerváltozás utáni– rendkívüli ráfordítási-rátát, mely az akkori GDP 1,6%-át jelentette, míg 2018-ban csak 1,49%-ot ért el. Ugyanakkor az tény, hogy valóban ez az érték a legmagasabb 1991 óta.

Azt is vizsgáltam, hogy európai összehasonlításban milyen hazánk helyzete. Ebből kiderült, hogy Magyarország az európai középmezőnyben foglal helyet. Ráfordítási mértéke Olaszországéval megegyezik. Ezenfelül, Magyarország továbbá vezető helyen áll a külföldről érkező K+F+I befektetések százalékos eloszlásában a GDP kutatás-fejlesztési rátájában a szomszédos országokhoz képest, ugyanakkor ez azért is lehet, mivel hazánkban különösen alacsony az állami ráfordítás.

A hazai K+F+I ráfordítási arány, egy 2017-ig tartó csökkenő tendenciát követően ismét ugrásszerűen nőtt. Próbáltam feltárni a növekvő mértékű beérkező összegek okait. A legfőbb ilyen bevételi forrás a „Befektetés a jövőbe” - Nemzeti Kutatás-fejlesztési és Innovációs Stratégia, egy kormányzati program, mely a kutatóintézetek és felsőoktatási intézmények felzárkózását, versenyképessé tételét célozza. Ezen kívül természetesen más stratégiák is szerepet kapnak, noha kisebb mértékben, kifizetési-lecsengési szakaszukban járva.

²⁰ PORTFOLIO.HU (2019), <https://www.portfolio.hu/unios-forrasok/20190713/tortenelmi-csucsraert-magyarorszag-az-egyik-legfontosabb-mutatoban-330989> (utolsó megtekintés: 2020. 10. 25.)

Magyarországon a kutatóhelyek és a felsőoktatási intézmények nagyon kevés vállalati szférából, illetve külföldről érkező pénzügyi támogatást, befektetést kapnak. Mindez az alacsony szintű hálózati kapcsolatrendszerük számlájára írható. A probléma megoldását egy fejlett, szorosan együttműködő kutatói hálózat kialakításában látom. Továbbá, az egész kutatás-fejlesztési rendszer masszívan alulfinanszírozott, főleg állami oldalról, ami nem teszi lehetővé a versenyképességet.

A kutatás végén egy saját készítésű kérdőívvel igyekeztem felmérni azon faktorok megoszlását, melyek miatt az egyetemi hallgatók szívesen folytatnák képzésüket doktoranduszi státuszban. Ebből leszűrtem, hogy a hallgatókat nem a pénz mozgatja elsősorban, hanem a saját belső érdeklődésük a téma iránt, valamint a tudományosság iránti elköteleződésük.

Legvégül szeretném pár javaslatomat felvetni. Egy ország jólétiségének fokát jól tükrözi az országos GDP kutatás-fejlesztési rátája. Ezzel az értékkel hazánk az Európai Unió középmezőnyében szerepel. Az én javaslatom az lenne, hogy próbáljunk – évről- évre - minél nagyobb kereteket beleforgatni állami szinten a kutatásokba, ezáltal új innovációkat is létrehozva a magyar gazdaság megerősödhet, mely által újabb pénzügyi bevonásra. Másik javaslatom egy jól kooperáló kutatói hálózat megalapozásában látom, melyben a kutatóintézetek és a felsőoktatási intézmények mellett a vállalati kutatóhelyek is szerepet és – anyagi, valamint humán erőforrási - támogatást kapnak. S bár az így kialakult kapcsolati hálóban a tagok között kialakulna egy hierarchia, mégis kölcsönös segítségre számíthatnának. Ez a jól megalapozott kutatói hálózat később, még több forrást lehívásával még versenyképesebbé válhatna, akár az uniós kutatások terén is.

Köszönetnyilvánítás

Ezúton is szeretném megköszönni Dr. Balogh Péter, az ELTE TTK Társadalom- és Gazdaságföldrajzi Tanszék adjunktusának önzetlen segítségét, tanácsait, illetve építő kritikáját a dolgozatom kapcsán.

Bibliográfia

- CSONKA László (2009), „Hálózatok az autóiparban: tanulás a kutatás-fejlesztés és innováció érdekében” In: *Külgazdaság*, 2009. (júl.-aug.), 89-109.
- DÓRY Tibor (1996), „A kutatás-fejlesztés egyes jellemzőinek területi szerkezete” In: *Tér és Társadalom*, 1996. (2-3.), 157-165.
- EMMI (2019), <http://emmiugyfelszolgalat.gov.hu/hazai-felsooktatasi/nemzeti-kivalosag/nemzeti-kivalosag-program> (utolsó megtekintés: 2020. 10. 25.)
- EUROSTAT (2017a), <https://ec.europa.eu/eurostat/web/science-technology-innovation/data/main-tables> (utolsó megtekintés: 2020. 10. 25.)
- EUROSTAT (2017b), https://ec.europa.eu/eurostat/en/web/products-datasets/-/SDG_09_10 (utolsó megtekintés: 2020. 10. 25.)
- FÖLDRAJZ 10. (2018), Arday István (vezetőszerkesztő). Debrecen, OFI, 255.
- KAJATI György (2011), K+F, innováció és projektmenedzsment. Eger, Eszterházy Károly Főiskola, 2-3.
- KSH (2018), https://www.ksh.hu/stadat_eves_3_4 (utolsó megtekintés: 2020. 10. 25.)
- MANDINER.HU (2019), https://mandiner.hu/cikk/20190816_hitelminositet_megerositettek_magyarorszag_allamados_besorolasat (utolsó megtekintés: 2020. 10. 25.)
- NFKIH (2018), <https://nkfi.gov.hu/download.php?docID=33384> (utolsó megtekintés: 2020. 10. 25.)
- PORTFOLIO.HU (2019), <https://www.portfolio.hu/unios-forrasok/20190713/tortelnelmi-csucsra-ert-magyarorszag-az-egyik-legfontosabb-mutatoban-330989> (utolsó megtekintés: 2020. 10. 25.)
- ÚNKP (2020), <http://www.unkp.gov.hu/palyazatok> (utolsó megtekintés: 2020. 10. 25.)
- VARGA Attila (2004), „Az egyetemi kutatások regionális gazdasági hatásai a nemzetközi szakirodalom tükrében” In: *Közgazdasági Szemle*, 2004. (március), 259-275.

Az ábrák forrásai

1. ábra: Az *Európai Unió tagállamainak GDP százalékos K+F+I ráfordítása*, EUROSTAT (2017a), <https://ec.europa.eu/eurostat/web/science-technology-innovation/data/main-tables> (utolsó megtekintés: 2020. 10. 25.)
2. ábra: *A GDP-arányos K+F+I ráfordítások aránya (%) Magyarországon (1990-2018)*, PORTFOLIO.HU (2019), <https://www.portfolio.hu/unios-forrasok/20190713/tortenelmi-csucsra-ert-magyarorszag-az-egyik-legfontosabb-mutatoban-330989> (utolsó megtekintés: 2020. 10. 25.)
3. ábra: *K+F+I szektoronkénti megoszlása az EU tagállamaiban*, Saját szerkesztés az EuroStat (2017b) adatai alapján, https://ec.europa.eu/eurostat/en/web/products-datasets/-/SDG_09_10 (utolsó megtekintés: 2020. 10. 25.)
4. ábra: *Külföldről érkező K+F+I befektések aránya (%) az összes beérkező K+F+I ráfordításhoz viszonyítva*, EUROSTAT (2017b), https://ec.europa.eu/eurostat/en/web/products-datasets/-/SDG_09_10 (utolsó megtekintés: 2020. 10. 25.)
5. ábra: *Elsődleges szempontnak értékelt faktorok*, Saját szerkesztés a kérdőív beérkezett válaszai alapján
6. ábra: *A pénzügyi biztonság fontossága*, Saját szerkesztés a kérdőív beérkezett válaszai alapján

Egy elfelejtett amerikai szakember, Morgan Shuster modernizációs kísérlete és a geopolitika Perzsiában¹

VÁCZ ISTVÁN DÁVID

Bevezetés

Perzsia a 19. század folyamán az európai nagyhatalmi versengés színtere lett. Ennek során fokozatosan elvesztette szuverenitását az állami lét különböző dimenzióiban, így a pénzügyek területén is. A 20. század első két évtizedében, az iráni alkotmányos mozgalom – *mashrute* – többször is megpróbálkozott az ország modernizációjával, azonban ezen törekvések a nagyhatalmi geopolitikai érdekek miatt rendszerint megbuktak. Egy ilyen kísérlet volt 1911-ben az amerikai Morgan Shusteré, aki egy rövid időre Irán főkincstárnokává vált, és nagyhatású munkát végzett.

Azt gondolom, hogy kutatási témám egyfelől igen feldolgozott, másfelől sok benne a hiányos részlet. Shuster történetét bár minden szakirodalom röviden elmeséli, zömmel az 1912-es visszaemlékezései alapján, azonban nem igen találtam olyan monográfiát, amely mélyebben csak vele foglalkozott volna. Tanulmányokban már többször előfordult, ámbár ezen művek többségének szerzői főleg irániak voltak. Kimondottan vele foglalkozott Doost tanulmánya, azonban ez a mű is gyakorlatilag Shuster 1912-es visszaemlékezése alapján íródott, és szűk forrásbázist használt.² A keleti és nyugati szakirodalomban Shuster alakja legtöbbször nagyon pozitív, kivéve McCoy könyvében, amelyben többször is negatívan szólt róla, az imperialista játékokban és a közvélemény manipulálásában profinak nevezte.³ Kijelentéseinek alapját nem találtam meg,

¹ „Az Innovációs és Technológiai Minisztérium ÚNKP-19-1 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának szakmai támogatásával készült”

² DOOST, Roger K. (2004), „The unsung American (accounting?) hero: W. Morgan Shuster” *Managerial Auditing Journal*, 19(2), 313–328.

³ MCCOY, Alfred W. (2009), *Policing America's Empire: The United States, the Philippines, and the Rise of the Surveillance State*. University of Wisconsin Press. 123.

de az ellentmondás léte miatt, dolgozatomban megírása során igyekeztem Shuster gondolkodását, személyét, cselekedeteinek magyarázatát jobban megismerni. Emiatt könyve mellett, több művét, továbbá kollégája naplóját,⁴ és a róla szóló brit-amerikai levéltári anyagokat, melyekhez hozzáfértem is felhasználtam. Ezáltal törekedtem egy mélyebb, komplexebb megközelítésre.

Dolgozatomban azt szeretném elemezni, hogy a tevékenységét mennyire határozták meg a globális, és regionális geopolitikai viszonyok, hogyan járult hozzá Shuster a perzsa állam modernizációjához; tevékenysége hogyan illeszkedett az USA geopolitikai törekvéseibe, valamint milyen hatással volt rövid, illetve hosszútávon az iráni-amerikai viszonyra. Hipotéziseim szerint Shuster egy autonóm személyiség volt, akinek pályáját a geopolitikai kontextus alapvetően meghatározta.

A dolgozat elméleti keretei

Ebben a fejezetben szeretném röviden ismertetni a dolgozat elméleti szemléletét, kereteit, korlátait, valamint kulcsfogalmait. Alapkonceptióm az, hogy független országnak az tekinthető, amely a határain belül a legfőbb szuverén, ebből fakadóan ura a bel- és külpolitikának, valamint a pénzügyeinek.⁵ A modern, önálló állammá válás folyamatának alapja és kulcsa pedig a pénzügyek, amely korszerű és jól működő pénzügyminisztériumot, valamint nemzeti bankot jelent. Ezen két intézmény jelentőségének bemutatására nem kell messzire mennünk, elég csak a magyar 1848-49-es forradalom és szabadságharc időszakára gondolnunk. Láthatjuk, hogy a 12 pont egyike volt a nemzeti bank követelése, valamint először ekkor szervezték meg először az önálló pénzügyminisztériumunkat. Dolgozatomban az utóbbi szervezet jelentőségét, és Morgan Shusternek az abban való szerepét igyekszik bemutatni.

A második kulcsfogalom a modernizáció és imperializmus. Előbbi jelen esetben a helyi kontextushoz alkalmazkodó, korszerű kapitalista állam- és gazdaság szervezést jelent, úgy, hogy valamely módon pozitív hatása van a helyiek életszínvonalára, az ország jelenére és jövőjére. Amiatt tartom ezt fontosnak tisztázni, mert a „modernizáció” szót nagyon gyakran felhasználják ma is az imperialista szándékok elfedésére, egyenlőtlenségek kialakítására vagy megszilárdítására. Az imperializmus fogalma egy olyan külpolitikát jelent, amelynek célja egy másik gyengébb állam politikai és gazdasági kontrollálása,

⁴ BOONE, T. Bradford. (1956). *Persian diary, 1911-1912*. Orlando. (<https://tinyurl.hu/3f14/> – 2020.03.03.)

⁵ FLINT, Colin (2006), *Introduction to Geopolitics*. Abingdon, Oxon, Routledge. 133, 137.

nyersanyagainak és piacainak biztosítása a hazai gazdaság és ipari termékek számára.⁶ Emellett egy politikai hatalmi viszony kialakítása is úgy vélem, hogy ide tartozik. A tanulmányban azt próbálom meghatározni, hogy Shuster tevékenysége ezen a fogalmi skálán hol található, és miért.

Harmadik alapvető fogalmam a geopolitikai kontextus. Azt gondolom, hogy ebben az időszakban az USA már megkérdőjelezi a globális britek vezetete európai hatalmi rendszert; valamint azt, hogy az iráni eseményeket alapvetően határozta meg az ország pufferállami léte, ennek következtében az elemzésem szempontjai közül meghatározó a geopolitikai dimenzió folytonos figyelembevétele.

Felhasznált szakirodalmak

Tanulmányom megírása során nagy hangsúlyt fektettem az eredeti levéltári dokumentumokra, amelyeket zömmel a kor döntéshozói és a Perzsiában tevékenykedők alkottak. Ezek közül alapvető fontosságúak voltak számomra az IBP, a brit külügyminisztérium, Brit-India, valamint a teheráni és szentpétervári követeik, miniszterek és alkalmazottjaik telegráfüzenetei, memorandumai, jegyzékei és egyéb üzenetváltásai. A levéltári anyagok mellett, további elsődleges forrásként, kortárs szerzők több művét és a korban megjelent sajtótermékeket is felhasználtam, mint például magától Morgan Shustertől a „*The Strangling of Persia*”-át,⁷ illetve olyan statisztikai műveket, mint a „*The Statesman’s Year-book*”⁸ évkönyveit. Mindezek mellett dolgozatom harmadik pillére a modern nyugati, nyugaton élő angol nyelvű iráni, vagy iráni kötődésű, és perzsa nyelvű szakirodalom; pl.: John A. DeNovotól az „*American Interests and Policies in the Middle East, 1900–1939*”,⁹ Firuz Kazemzadeh-től a „*Russia and Britain in Persia. Imperial Ambitions in Qajar Iran*”,¹⁰ illetve Sadat Jalali Chimehtől a „*Morgan Shuster dar Iran*”-t.¹¹ Utóbbiak során, vagyis a perzsa nyelvű címek, nevek átírásában az angol kiejtés szerinti átírást használtam.

⁶ TORBAT, Akbar E. (2020), *Politics of Oil and Nuclear Technology in Iran*. Palgrave Macmillan. 42.

⁷ SHUSTER, Morgan (1912), *The Strangling of Persia*. New York. The Century Co. (<https://tinyurl.hu/Juk2/> – 2017.08.21.)

⁸ THE STATESMAN’S YEAR-BOOK (1915; 1919; 1921; 1924), New York, N.Y.: St. Martin’s Press. (<https://tinyurl.hu/79Rh/>; <https://tinyurl.hu/Gmnz/> – 2020.03.14.)

⁹ DENOVO, John A. (1963), *American Interests and Policies in the Middle East. 1900–1939*. University of Minnesota Press. Minneapolis.

¹⁰ KAZEMZADEH, Firuz (2013), *Russia and Britain in Persia. Imperial Ambitions in Qajar Iran*. I.B. Tauris. London.

¹¹ CHIMEH, Fatema Sadat Jalili (2009), „Morgan Shuster dar Iran” *Tarikh dar ajine-ye pazhuhash*. (22). (<https://tinyurl.hu/izHv/> – 2020.04.04.)

A nemzetközi és iráni kontextus

Perzsia a XIX. század során egy pufferállami létbe kényszerült a Perzsa-Öböl felé igyekvő cári Oroszország, valamint az Indiát és a tengeri kereskedelmi utakat féltékenyen őrző Brit Birodalom között. Előbbi célja tehát az Öböl térségébe való kijutás, gyakorlatilag az ország meghódítása volt. Utóbbi geopolitikai érdekeltségeit az országban széleskörűnek tartotta, a távírón át a kereskedelemig, ugyanakkor elképzeléseinek fókuszában Irán déli és keleti része volt, az ott található nagy mennyiségű kőolajnak és stratégiai értéküknek köszönhetően.¹² A britek geopolitikai diskurzusát több szereplő: Brit-India – főleg Curzon –, a külügyminisztérium Edward Grey vezetésével, a térségbeli cégek, főleg az Imperial Bank of Persia – *Bank-e Shahanshahi* –, továbbá az Angol-Perzsa Olajvállalat, valamint az Iránban tevékenykedő angol diplomaták, kémek, katonák, tudósok alakították. Természetesen ezen szereplők súlya nem volt azonos, de ők fogalmazták meg, illetve ültették át a gyakorlatba Nagy-Britannia vélt és-vagy valós érdekeit; ezen nézőpontok alakították a geopolitikai elképzeléseket, amelyek főleg területellenőrző gyakorlatokat, befolyási zóna építést, valamint a perzsa állam feletti kontroll eszközeit jelentették. A küzdelem a két birodalom között két léptéken zajlott: egyrészt a perzsa kormányzat fölött igyekeztek befolyást szerezni, másrészt saját geopolitikai érdekeltségeiket regionálisan lehatárolni. Közös céljuk volt a többi európai állam, elsősorban Németország kívül tartása.

Ebben az időszakban több szereplő is megkérdőjelezte a britek hegemon státuszát annak köszönhetően, hogy Anglia egyre több területen relatív gyengülést mutatott. Ezekhez a hatalmakhoz tartozott az Amerikai Egyesült Államok is, amelynek figyelmének központjában ekkor még elsősorban Dél-Amerika és Kelet-Ázsia volt, de már a 19. század végén helyet kértek maguknak a Közel-Keleten, így Perzsiában is.¹³ Iránnal először 1856-ban, Isztambulban történt meg a hivatalos kapcsolatfelvétel, azonban követségük csak később, 1883-ban

¹² AXWORTHY, Michael (2008), *A History of Iran: Empire of the Mind*. New York. Basic Books. 211–212; File 3839/1916 Pt 1 'Persia: - Incidence of expenditure in - question of revising the agreement of 1900', British Library: India Office Records and Private Papers, IOR/L/PS/10/626, in *Qatar Digital Library*. Minute. Political Debt. 1916. 405r. (<https://tinyurl.hu/BPka/> – 2020.08.08.)

¹³ FRIEDEN, Jeffrey A. (1989), „The Economics of Intervention: American Overseas Investments and Relations with Underdeveloped Areas, 1890–1950.” *Comparative Studies in Society and History*. [31] (1). 65. (<https://tinyurl.hu/EsOH/> – 2020.02.07.); MILLSPAUGH, Arthur C. (1924), *The American Task in Persia*. London. T. Werner Laurie. 7. (<https://tinyurl.hu/LnH3/> – 2020.02.07.)

alakult meg Teheránban.¹⁴ A Közel-Keleten megjelenő amerikai gazdasági érdekekből fakadó tapogatózások elsősorban Taft elnökségének (1909-1912), a „dollár diplomácia” – amely a pénzügyi és a politikai struktúrák megreformálásán keresztül igyekezett hatást kifejteni¹⁵ – idejéhez köthetők.¹⁶

Vizsgált időszakom során Perzsia létére és belső dinamikájára nagy hatással volt a pufferállami szerep, amely a kül- és belpolitika fölötti folyamatos kontrollvesztéssel járt.¹⁷ Az ország a 19. századtól 1921-ig tartó időszakban lemaradt a gazdasági fejlődésben még a többi muszlim államtól is.¹⁸ Államadósságuk a két gyarmatbirodalom felé folyamatosan nőtt, akik hitelezéseiket felhasználva egyre több beleszólást követeltek a perzsa állam belügyeleibe, az ország irányításába. Az irániak szempontjából a helyzetet tovább súlyosbította a korábbi riválisok 1907-es kiegyezése, amely után a birodalmak jelentős nyomást fejtettek ki annak érdekében, hogy saját érdekeiknek megfelelően a közel-keleti ország államigazgatásában és gazdaságszervezéseiben reformokat hajtsanak végre. Ezen törekvésekhez tartozott, hogy a pénzügyminisztérium szerepét kívánták megerősíteni a perzsa pénzügyigazgatás hagyományos képviselőivel, a *mostowfik*kkal szemben, továbbá az intézményt európai kontroll alá kívánták helyezni.¹⁹ A reformkövetelés sorába 1909-ben egy főinkcstárnok és egy pénzügyi ellenőr kinevezése is belekerült.²⁰ Bizot – a perzsa kormány francia pénzügyi tanácsadója – meglátása szerint, előbbinek erős végrehajtó hatalommal kell rendelkeznie, hogy a provinciák kormányzójától el tudja venni az ott lévő régiós kincstárakat, és egységesen, az európaiakkal feltöltött pénzügyminisztérium, azon belül a főincstartóság alá tagolja be őket, vagyis centralizálja

¹⁴ VELAJATI, Ali Akhbar (1994), *Tarikhe ravabat-e khareji-ye iran dar doran-e Naser ed-Din shah va Mozaffar ed-Din shah*. Tehran. 195.

¹⁵ ROSENBERG, Emily (1999), *Financial Missionaries to the World: The Politics and Culture of Dollar Diplomacy, 1900–1930. (American Encounters/Global Interactions)*. London. Harvard University Press. 61–62.

¹⁶ DENOVO (1963), 38–39.

¹⁷ VALERIANO, Brandon – BENTHUYSEN, van John (2012), „When States Die: geographic and territorial pathways to state death.” *Third World Quarterly*. [33] (7). 1165–1166. (<https://tinyurl.hu/5muz/> – 2020.01.13.)

¹⁸ KEDDIE, Nikki R. (1972) „The economic history of Iran, 1800–1914, and its political impact an overview” *Iranian Studies*. [5] (2-3). 59. (<https://tinyurl.hu/zdCE/> – 2019.10.09.)

¹⁹ 'P. 3. 2410/1903. Persia:- Financial Situation. Loans.', British Library: India Office Records and Private Papers, IOR/L/PS/10/10, in *Qatar Digital Library*. Marling to Grey. 1908.08.01. 546r, 546v. (<https://tinyurl.hu/n7Lb/> – 2020.08.08.)

²⁰ Barclay to Grey. 1909.01.21. QDL. 'P. 3. 2410/1903. 504r.

a pénzügyeket.²¹ A perzsák tudatában voltak szorongatott helyzetüknek, és ki is fejtették a brit követnek, hogy a két birodalom nem hagyja őket fejlődni, továbbá, hogy az orosz kudarc a japánokkal szemben a Távol-Keleten még nagyobb nyomást eredményezett rajtuk.²² A veszély ellensúlyozásának érdekében, az ország területi integritásának megkérdőjelezése miatt, végül az USA-hoz fordultak segítségért.²³

Az iráni struktúrákat, dinamikákat tekintve Katouzian véleményét osztom, amely szerint az iráni történelemben megfigyelhető egy folyamat, amely az önkényuralom – nyilvános lázadás – anarchia – önkényuralom tengelyen mozog.²⁴ Úgy vélem ez a séma vizsgált időszakomra is jól alkalmazható, ekkor az anarchia státuszában volt az állam. Ez egyrészt külső, másrészt belső forrásokból táplálkozott. A belső okok egyike, hogy az ország népessége a 19. században dinamikusabban növekedett, és a századfordulóra nagyjából 12 millió fő volt, melyből a rurális népesség aránya 60%-ot, a nomádé 25-30%-ot, a városi pedig 15%-ot tett ki.²⁵ A nomádok aránya, az etnikai sokszínűség és törzsi berendezkedés miatt kardinális, mivel ezek gyakran a központi Kádzsár kormányzattól független politikát folytattak, sokszor egymás ellenében.²⁶ A törzsi pre-modern társadalmi struktúra miatt a korszakban megjelent modern állami rendszerek nem igazán működtek, mivel azokat, akárcsak Indiában, különböző csoportok igyekeztek dominálni és felhasználni.²⁷ Ehhez a helyzethez hozzájárult az is, hogy a Kádzsár sahek alapvetően decentralizált hatalompolitikát folytattak, és a nomádokkal szemben főleg indirekt eszközökkel rendelkeztek.²⁸ Ebben az időszakban megkerülhetetlen a kialakuló, dinamikus, a belső folyamatok motorjaként működő, három fő csoportra osztható középosztály szerepe.

²¹ Barclay to Grey. 1909.01.31. QDL. 'P. 3. 2410/1903. 498r.

²² 'P. 2. 2410/1903. Persia:- Financial Situation. Loans.', British Library: India Office Records and Private Papers, IOR/L/PS/10/9, in *Qatar Digital Library*. Mr. Spring-Rice to Edward Grey. 1905.12.16. 524r. (<https://tinyurl.hu/E4iy/> – 2020.08.08.)

²³ FITZPATRICK James Levi (1920), *The Persian policy of Sir Edward Grey, 1907–1914*. Thesis. Augustana College. 49. (<https://tinyurl.hu/qM9p/> – 2020.03.03.); CHIMEH (2009).

²⁴ KATOUZIAN, Homa (2003), *Iranian History and Politics. The dialectic of state and society*. RoutledgeCurzon. London–New York. 121.

²⁵ ABRAHAMIAN, Ervand (2008), *A History of Modern Iran*. New York, Cambridge University Press. 2.

²⁶ ABRAHAMIAN (2008), 54.

²⁷ BYRAPPA, Ramachandra (2019), „Predatory Nations at the heart of the Indian Federation.” *Öt Kontinens*. 2016/1. 55. (<https://tinyurl.hu/3h53/> – 2019.11.22.)

²⁸ KEDDIE (1972), 59; KEDDIE, Nikki R. (2006), *Modern Iran: Roots and Results of Revolution*. New Haven and London. Yale University Press. 28.

Ide tartozik a síita papság, amely az iráni belső hatalmi struktúrának következtében mint állam az államban létezett, saját adóbevételekkel rendelkezett. A második közösséget a középosztályon belül a nyugatos értelmiség alkotta, amely tisztában volt az ország rossz gazdasági és nemzetközi helyzetével. A harmadik csoport a bazár kereskedői voltak, akiknek társadalmi helyzetét a külföldi verseny veszélyeztette.²⁹ Lényeges következménye a geopolitikai kontextusnak, hogy az európai ideológiák, mint a liberalizmus, nacionalizmus és marxizmus is ebben az időszakban érkezett meg az államba, valamint létrejött a modern intézményrendszer váza.³⁰

Az ökonómiai eszméket tekintve a tizenkilencedik század utolsó negyede Iránban a gazdasági liberalizmus, a globális tőke érdeklődésének felkeltési időszaka volt. Ekkor tehát elsősorban a külföldi tőkét, a hozzá kapcsolódó technológiát és *know-how*-ot szerették volna importálni, ezáltal beindítani a modernizációt.³¹ Ez a meglátásom szerint igen optimista vélekedés a globális gazdaság működéséről kevésbé volt sikeres a geopolitikai kontextus és a belső politikai instabilitás következtében. Emiatt a huszadik század első két évtizedében a nacionalizmus vált hangsúlyosabbá, amely a nemzeti tőkét és cégeket igyekezett preferálni. A gazdasági modernizációt ők is az állam fejlődésének alapjának tekintették, és bár a nyugati korszerű gazdasági elméletek eljutottak az iráni elithez, de a gyakorlati gazdaságtudományok, vagyis az alkalmazás terén már nem állt rendelkezésre a megfelelő tudás.³²

Látható, hogy a geopolitikai, valamint az iráni belső kontextus, modernizációs sajátosságok és igények keveredése vezetett 1911-ben Morgan Shuster kinevezéséhez. A szakember és csapata három éves szerződést kapott, feladatuk pedig az állam pénzügeinek a rendbetétele lett.³³

William Morgan Shuster, az első pénzügyi reformer

Ebben a fejezetben először Shuster kinevezésének körülményeit, valamint kapcsolati rendszerét szeretném bemutatni, ezáltal is kontextualizálni őt. Ezt egyrészt már megtettem, hiszen Perzsiába való érkezéséhez hozzájárultak

²⁹ KEDDIE (2006), 28; HOBBSAWN, Eric (1989) (©1987), *The Age of Empire 1875-1914*. New York, Vintage Books. 279–280.

³⁰ KEDDIE (2006), 49; ABRAHAMIAN (2008), 9, 35.

³¹ DADKHAH, Kamran (2003), „From global capital to state capitalism: the evolution of economic thought in Iran, 1875–1925” *Middle Eastern Studies*. [39] (4). 141–145. (<https://tinyurl.hu/tB2o/> – 2020.01.18.)

³² DADKHAH (2003), 141–143, 149–150.

³³ SHUSTER (1912), 4.

az orosz-brit duó reformkövetelési, illetve, hogy ennek nyomán a perzsák végül 1910 végén Hosein Qoli khan levelében az USA-tól kértek szakembereket.³⁴ Másrészt úgy vélem, hogy Shuster küldetése és tevékenysége, az Egyesült Államok korszakban meglévő külpolitikai érdekeibe is beleillett. Állításom indokai, hogy már a századforduló környékén az amerikaiak agresszívan léptek fel több helyszínen, pl.: Kínában, annak érdekében, hogy egyenlő jogokat harcoljanak ki maguknak.³⁵ Ráadásul a perzsiai főkincstárnok William Howard Taft elnöksége, vagyis a dollár diplomácia időszaka alatt lett kiküldve. Nem elhanyagolható tény, hogy maga az elnök javasolta Shustert a posztra, aki pályája során 1901-1904 között a Fülöp-szigetek kormányzója volt.³⁶ A fiatal, 1911-ben 35 éves szakember pedig 1899-1908 között Kubában és szintén az amerikai gyarmaton töltött be pénzügyi tisztségeket.³⁷ A teljes képhez hozzátartozik, hogy nem csak maga Shuster, hanem a vele érkező csapat összes tagja, valamint legfontosabb tanácsadója Cairns is – mint speciális ügynök – a Fülöp-szigeteken dolgozott Taft helytartósága alatt, továbbá az államigazgatásban, gazdaságban fontos tisztségeket vállaltak, különböző minisztériumok, vámházak alkalmazottai voltak.³⁸ Kapcsolataiknak jelentősége különösen annak fényében értékelődik fel, hogy a szakértőgárda tagjai hivatalosan magánemberként érkeztek Perzsiába, és gyakran szembe mentek a USA hivatalos akaratával, így egyes vélemények szerint – és maga Shuster is hivatkozott erre – nem tekinthető ez egy amerikai misszióknak.³⁹ Véleményem szerint azonban igen, mivel magas kormányzati összeköttetésekkel rendelkeztek, sőt magával az elnökkel is komoly múltra visszatekintő munkakapcsolatuk volt. Érkezésüket követően pedig egyből az ott lévő amerikai diplomatákkal és misszionáriusokkal találkoztak.⁴⁰ Ráadásul ezen időszak során, a forradalmi mozgalmakban Taft a lehetőséget látta, hogy a Közel-Keleten, az újraosztott rendszerben nagyobb

³⁴ GHANEABASSIRI, Kamyar (2002), „U.S. foreign policy and Persia, 1856–1921” *Iranian Studies*. [35] (1-3). 156. (<https://tinyurl.hu/IDnP/> – 2020.02.07.)

³⁵ FRIEDEN (1989), 66.

³⁶ MCCOY (2009), 121; NIA, Razie Jusefi (2009), „Morgan Shuster, aghazgar-e eslahat-e melli dar Iran” *Payam-e Baharestan*. (3). 480. (<https://tinyurl.hu/Q8jM/> – 2020.02.20.)

³⁷ DENOVO (1963), 54.

³⁸ SHUSTER (1912), 6–9; MCCOY (2009), 121; Papers Relating to the Foreign Relations of the United States Diplomatic Papers. US Department of State. (továbbiakban US. DOS.) 1918. *University of Wisconsin*. Washington. Government Printing Office. The Persian Chargé d’Affaires to the Secretary of the State. 1911.02.17. 680. (<https://tinyurl.hu/SpD7/> – 2020.05.17.)

³⁹ GHANEABASSIRI (2002), 156.; SHUSTER (1912), 4.

⁴⁰ SHUSTER (1912), 10.

kereskedelmi szerepet kapjon az USA,⁴¹ illetve ideológiailag is szimpatizáltak velük. Emellett a kontinensnyi országban is heves diskurzus folyt a különböző geopolitikai elképzelésekről, az Államok helyéről a nemzetközi hatalmi viszonyokban, így az, hogy Shuster nem feltétlen az éppen aktuális hivatalos állami álláspontot képviselte, tovább devalválódik. Az összefonódást tovább erősíti, hogy az események során a főkincstárnok kapcsolatban volt a követéssel kereszttül hazájával.⁴²

A perzsa elit tagjai Shuster felbérrelésével nem csak egy menedzsert akartak, hanem a fő céljuk az USA bevonása volt, mert úgy vélték, hogy segítségével végre felszabadulhattak volna a két birodalom egyre szorosabb fennhatósága alól.⁴³ Amerika presztízse ráadásul nagy volt az országban, mivel a 19. század vége óta jótékonyági és oktatási tevékenységeket végző presbiteriánus missziókat tartottak fent, amik iskolákat és kórházakat működtettek.⁴⁴ Emellett a hivatalos diplomácia kommunikációja is bátorította az irániakat. A korszakban például Theodore Roosevelttel kifejtette, hogy az USA érdekek nélkül érdekelt más országot jólétében.⁴⁵ Való igaz tehát, hogy a perzsák fejében kialakult egy hamis kép az Egyesült Államokról, miközben a Közép- és Dél-Amerikában zajló imperialista fellépéseiket nem ismerték.⁴⁶

A körülmények és a kapcsolati háló után, további fontos tényezőnek gondolom Shuster személyiségét és világnézetét. Fontos megemlíteni, hogy ezen művek a perzsiái események után keletkeztek, ugyanakkor hasznos forrásoknak tekinthetők a szakember cselekvéseinek, motivációinak, a mögötte lévő miérteknek a megtalálásában. A főkincstárnok, műveiben a külpolitikát tekintve az értékelvűség mellett érvelt, és úgy vélte, hogy a nemzetközi presztízst tovább kell erősíteni, mert az a még meg nem születetteknek is hatással van; az USA pedig csak így lehet sikeres hosszabb távon.⁴⁷ Ennek szellemében kritikával illette a szövetségi állam történelmi hibáit, dél-amerikai, Fülöp-szigeteki

⁴¹ DENOVO (1963), 48.

⁴² Russel to Secretary of State. 1911.11.30. US. DOS. 684.

⁴³ NIA (2009), 480.

⁴⁴ MILLSAUGH, Arthur C. (1946), *Americans in Persia*. Washington. The Brookings Institution. 17. (<https://tinyurl.hu/aR3S/> – 2020.02.07.); NIA (2009), 480.

⁴⁵ GHANEABASSIRI (2002), 147.

⁴⁶ LAMONT, Thomas W. (1920), „Foreign Government Bonds” *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*. [88]. 125. (<https://tinyurl.hu/CjFB/> – 2020.03.03.)

⁴⁷ SHUSTER, Morgan W. (1914), „The Elements of a Constructive American Foreign Policy” *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*. [54]. 283–284. (<https://tinyurl.hu/xN4m/> – 2020.02.09.)

politikáját – amiben ő is aktív szereplő volt – , és szerinte joggal tekintenek rájuk ott úgy, mint egy földéhes nemzetre.⁴⁸ Úgy vélte, hogy a korábbi nagyhatalmi praktikákat, a megtévesztést, a nyers erő paradigmáját el kell hagyni.⁴⁹ Meglátása szerint hazájának a Föld minden nemzetével egyenlő feltételekkel kell kereskednie, és a kevésbé fejlettekbe is be kell fektetnie.⁵⁰ A kortárs, európai gyarmatbirodalmak által vezetett világrenddel szemben igen kritikus volt. Megállapította, hogy a „*a balance of power*” csak zűrzavart és az első világháborút keltette. Ennek ellensúlyozására a rendszert meg kellene változtatni, és a „*balance of territory*” bevezetésére tett javaslatot az egész világon, vagyis, hogy egy nép jóléte ne a katonai erejétől váljon függővé, a határok erőszakkal ne legyenek megváltoztathatóak. A folyamat zászlóvivőjének az USA-át látta, amelynek azonban katonailag is meg kell erősödnie, hogy ne úgy járjon, mint Kína, ugyanakkor példát is kell mutatnia; a gyengébb államoktól pedig nem szabad, hogy területet vegyen el, semmilyen ürügyre hivatkozva.⁵¹

Shuster nem értett egyet Kiplinggel, szerinte a nyugati rendszer keleten is működik, a morál és a patriotizmus is ugyanolyan erős. Az iráni feladatot is azért vállalta el, mert úgy vélte, hogy a perzsák hittek az amerikai intézményrendszerben és üzleti kultúrában.⁵² Érkezése előtt igyekezett felkészülni a kontextusra, a korszak nagy angol orientalistája, Browne *mashrute*-vel szimpatizáló könyvét olvasta.⁵³ Emellett valószínűsíthetően ő is, akárcsak honfitársai, az amerikai missziók elbeszéléseiből nyert első benyomásokat az országról.⁵⁴ Tehát alapvetően olyan művekből, elbeszélésekből tájékozódott, amelyek az amerikai ideálokba, pozitív jelentésű fogalomkörökbe könnyen beilleszthetőek. Shuster a perzsa államot úgy látta, mint amelyet egy degenerált arisztokrata osztály uralt, melynek hiába volt meg a műveltsége, azt nem hazájának az érdekében kamatoztatta. Mohammad Ali shahot egyenesen szörnynek és orosz bábnak nevezte.⁵⁵ Ellenben nagyra tartotta – a britekkel ellentétben – a *Majlest*, és az iráni középosztályt. Szerinte az angolok alapvető problémája az volt velük, hogy

⁴⁸ SHUSTER (1914), 288; SHUSTER, Morgan W. (1915), „Acquisitive statesmanship” *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*. [61]. 245, 250. (<https://tinyurl.hu/2R27/> – 2020.02.29.)

⁴⁹ SHUSTER (1915), 248.

⁵⁰ SHUSTER (1914), 285, 292.

⁵¹ SHUSTER (1914); SHUSTER (1915), 246, 249, 251.

⁵² SHUSTER (1912), 4; 333.

⁵³ SHUSTER (1912), 272.

⁵⁴ DENOVO (1963), 8.

⁵⁵ SHUSTER (1912), 239–240, XXI.

mivel sokan voltak a korábbi királyi – nem alkotmányos –berendezkedéshez képest, emiatt túl nehéz volt irányítani őket.⁵⁶ Meglátásom szerint Shuster itt egy nagyon fontos pontra tapintott rá, hiszen az angolszász jellegű befolyás-szerzés sokkal kevésbé direkt, és akárcsak más régiókban, Iránban is nagy hangsúlyt fektettek akcióik látszólagos legitimitására,⁵⁷ így fontosnak tartott, hogy egy megválasztott – általuk jóváhagyott, pozícióhoz segített, az érdekeiket kellően figyelembe vevő – nemzetgyűlés írja alá a hivatalos iratokat, igazgassa az országot, emiatt támogatták a *mashrute* bizonyos erőit.

Shuster perzsa politikája és reformkonceptiója

Shuster 1911-ben az angolok, oroszok, *mostowfik*, és a perzsa törzsek bonyolult konfliktusába érkezett meg.⁵⁸ Egész Perzsiában a káosz uralkodott, a pénzügyminisztériumban senki nem tudta, hogy mekkorák az ország bevételei, kiadása, ki felelős a kormányzati adók beszedéséért, és ki felelős a könyvelésért.⁵⁹ A főkincstárnok szerint az országot teljesen leuralták az európai hatalmak, vagyis: a belga vámtisztviselők, az olasz csendőrök, a német tüzértisztek, az osztrák-magyar katonai tanácsadók, a francia tudósok, szakértők, orvosok, az angol banktisztviselők, orosz kozák brigádosok, török és örmény udvaroncok. Véleménye szerint ezek együttesen lökték Iránt a csőd felé.⁶⁰ A főkincstárnok a geopolitikai kontextust is ismerte, küldetésének az elején tisztában volt Oroszország és Anglia speciális érdekeivel, de úgy vélte, hogy tudni fog dolgozni, annak ellenére, hogy többen az ellenkezőjére figyelmeztették.⁶¹ Az ott lévő európaiak sem jósoltak nagy jövőt számára, és viccekkel tarkítva azt beszélték, hogy hamarosan haza fog majd úgy is utazni.⁶²

William Morgan Shuster viszont mindenki várakozására alaposan rácafolt és azonnal munkába állt.⁶³ Gyakorlatias módon, az első lépése a meglévő

⁵⁶ SHUSTER (1912), 240.

⁵⁷ BYRAPPA, Ramachandra (2006), „State and Nation-hood: who bares the burden?” *Állam és Nemzet a XIX-XX. században*. Debrecen, 13. (<https://tinyurl.hu/tUmG/> – 2020.05.10.)

⁵⁸ ABRAHAMIAN (2008), 55.

⁵⁹ SHUSTER (1912), I; CHIMEH (2009).

⁶⁰ SHUSTER (1912), 37.

⁶¹ SHUSTER (1912), 6, 35.

⁶² SHUSTER (1912), 35; ANSARI, Ali M. (2006), *Confronting Iran: The Failure of American Foreign Policy and the Roots of Mistrust*. Hurst and Company. London. 16–17. (<https://tinyurl.hu/0FRL/> – 2020.06.12.)

⁶³ 'P. 4. 2410/1903. Persia:- Financial Situation. Loans.', British Library: India Office Records and Private Papers, IOR/L/PS/10/11, in *Qatar Digital Library*. Barclay to Grey. 1911.06.06. 121r. (<https://tinyurl.hu/5Oc1/> – 2020.08.08.)

információk összegyűjtése volt. Fő céljai a meglévő bevételek korrekt összegyűjtése, a modern intézmény és könyvelési rendszer létrehozása volt.⁶⁴ Munkája kezdetén találkozott az IBP vezetőjével Wooddal, és a perzsa pénzügyminiszterrel is. Ahogy legtöbb kortársa, úgy előbbi is nagyra tartotta az amerikai képességeit. Az irániakat rendkívül gyorsan megnyerte programja támogatására, a nagyfokú bizalmat és széleskörű támogatást pedig jól mutatja, hogy június 13.-án megkapta a felhatalmazási törvényt a *Majlestól*, amely a Bizot által korábban említett igen széles, valamint a problémák megoldásához szükséges jogköröket jelentette; vagyis minden pénzügyi kiadás hozzá tartozott, csak aláírása után vált érvényessé, így a korábbi nagy összegű 1,2 milliós IBP hitel felhasználására alakult bizottság is megszűnt. Shuster a hitelt felügyelő bizottságot egy külföldi beavatkozásnak tartotta, a törvénnyel viszont úgy vélte, hogy sikerüket megakadályozta.⁶⁵ Ezzel a mandátummal létrehozta a Főkincstárnok Hivatalát, amelynek feladata Perzsia pénzügyeinek a kezelése volt. A centrális intézmény előtt, a minisztériumok külön-külön ellenőrizetlenül gazdálkodtak, főkincstárnoksága alatt viszont immáron fix összegből kellett működniük. Ezt azért is tartotta kardinálisnak, mert a sok „tanácsadó” a kormányzati szervezetekben valódi munka nélkül, igazából csak elszívta az állam amúgy is szűkös erőforrásait.⁶⁶ A központosítást országos léptékben is megkezdte. Tervei szerint, minden tartományi, körzeti városban a pénzügyminisztériumnak kellett volna legyen egy tisztviselője, aki az adóbeszedéseket intézte. Provinciánként alkincstárokat alapított volna, amelyhez a perzsa alkalmazottak mellett egy csendőr és egy ellenőr is járt volna.⁶⁷ A pénzügymozgások átlátásának az érdekében elrendelte, hogy minden tranzakciót csak egy neves pénztintézet – külön kiemelve az IBP-t – keresztül történhetett, csak csekkeken keresztül. Az ezekről szóló bizonyítékokat a Kincstáron kívül kellett volna kötelezően megőrizni.⁶⁸ Tehát Shuster fellépett a helyi vezetők ellen, és a központi kormányzat pozícióit kívánta ezekkel megerősíteni. Az adórendszert is átalakította, több új forgalmi adófajtát vezetett be pl.: alkohol- és dohánytermékekre, ugyanakkor a nem produktívakat eltörölte. Emellett megnövelte az adószedők addig nagyon alacsony fizetését, és további emeléseket helyezett kilátásba az eredmények

⁶⁴ SHUSTER (1912), 38, 297.

⁶⁵ SHUSTER (1912), 15, 24, 56; Barclay to Grey. 1911.06.13. QDL. 'P. 4. 2410/1903. 106r.

⁶⁶ SHUSTER (1912), 50, 295, 303–305.

⁶⁷ SHUSTER (1912), 42, 283.

⁶⁸ SHUSTER (1912), 284.

függvényében.⁶⁹ Súlyos problémának érzekelte az állami kifizetések a másik fontos lékét, a nyugdíjakat, amiknek finanszírozását át kívánta alakítani.⁷⁰ A pénzügyek terén igen sikeres volt, aminek következtében a perzsa állam bevételei – ahogy a táblázat is mutatja – elkezdtek növekedni.

Irán bevételeinek alakulása (kerekítve)		
Év	Qeran	Fontban (átváltva)
1876-77	50 070 000	1 950 000
1888-89	54 487 000	1 602 000
1903-04	73 000 000	1 327 000
1904-05	85 000 000	1 450 000
1907-08	80 000 000	1 600 000
1911-12	114 352 000	2 042 000
1913-14	88 800 000	1 480 000

1. táblázat⁷¹

Forrás: THE STATESMAN'S YEAR-BOOK 1900. 875; 1908. 1341; 1915. 1219. 1923. 1222.

Az iparpolitikát tekintve érzekelte, hogy a különböző koncessziókkal az ország szomszédjai hogyan szipolyozták ki az erőforrásokat.⁷² Shuster részletes tervet dolgozott ki a különböző iráni bányák fejlesztésére és a bányászati termékek külföldi értékesítésére. Irán valutabevételeit szerinte biztosítani kellett, ezért először is az ország belső iparát létre kellett hozni a bányászati bevételeket felhasználva.⁷³ Emellett a rendkívül kedvezőtlen, a belgák kezében lévő, a nagyhatalmak gazdasági érdekeit kiszolgáló vámrendszer is át kívánta alakítani.⁷⁴

Mivel központi fegyveres testület a törzsi Iránban csak papíron létezett, amely pedig ténylegesen, arról úgy vélte, hogy nem az ország érdekeit szolgálták, emiatt Shuster egy neki engedelmességet állított fel, 10-12 ezer fővel. A szerv mindenképp létfontosságú volt, mert csak ilyen kényszerítő erő meglétével lehetett az adókat beszedni, a helyi hatalmasságokat adófizetésre

⁶⁹ SHUSTER (1912), 287, 305–306.

⁷⁰ SHUSTER (1912), 308.

⁷¹ THE STATESMAN'S YEAR-BOOK 1900. 875; 1908. 1341; 1915. 1219. 1923. 1222.

⁷² SHUSTER (1912), 315–316.

⁷³ CHIMEH (2009).

⁷⁴ SHUSTER (1912), 306.

kényszeríteni.⁷⁵ Vezetésére a brit Stokest szemelte ki, aki a Brit-Indiai hadseregnek volt a tagja, tudott perzsául, továbbá beutazta és ismerte az iráni kontextust.⁷⁶ Mindezek mellett megszervezte a perzsa titkosszolgálatot, akik a kormányzat tagjait tartották megfigyelés alatt, illetve és a külképviseleteknek is először végre rendszeres fizetést biztosított.⁷⁷ A titkosszolgálat megszervezésében a források alapján úgy vélem, hogy Cairns játszott nagy szerepet.

Tervei megvalósítására, az ország költségvetési és gazdasági talpra állítása okán egy 4 millió fontos kölcsönt kívánt felvenni a Seligmantól. A levonások után az összegből 12,530,000 *tooman* állt volna rendelkezésére. Az összegből 3,5 milliót felmérésekre szánt, először is katasztroftette volna az országot, népszámlálást végeztetett volna, felmértette volna a bányákat, az erdőket és a korona birtokait. Másodsor infrastruktúráját fejlesztett volna; öntözési rendszer kialakítására 2 milliót szánt, az utak javítása és építésére 4 milliót fordított volna. A laktanyákra és a kincstári csendőrök felszerelésére 1,5 milliót különített volna el. Az előre nem látott eseményekre 1,5 millió tartalék is lett volna. Szerinte tervével 6-8 millió *tomannal* több bevételt tudott volna Perzsia realizálni.⁷⁸

A fentiek alapján Shuster egy protekcionista gazdaságpolitikát kívánt megerősíteni, az állami struktúrákat próbálta megerősíteni a törzsiakkal szemben, és látható, hogy komplexen állt a perzsa gazdasághoz. Meglátásom szerint munkájában nagyban támaszkodhatott, a korábbi évszázadok amerikai gyakorlatára, mivel az USA pár évszázaddal korábban hasonló helyzetben volt; jelentős nyersanyagkincessel, ugyanakkor gyarmati státuszban. Emellett a szakember programja (túl)teljesítette a két gyarmatosító európai hatalom által követelt reformokat is.

Shuster konfliktusai

A főkincstárnoknak a reformok során több ellenfele is akadt, amelyekkel a konfliktusok végül a menesztéséhez vezettek. Tevékenységét nem támogatták a hagyományos perzsa kormányzati pénzügyi igazgatást működtető *mostowfik*, mivel közülük kivette a rendszert.⁷⁹ Ellene voltak az adót fizetni – soha semelyik országban és időben – nem akaró arisztokraták, akiknek mentességét,

⁷⁵ SHUSTER (1912), 69–70.

⁷⁶ SHUSTER (1912), 69; File 3819/1911 'Persia: Major Stokes', British Library: India Office Records and Private Papers, IOR/L/PS/10/195, in *Qatar Digital Library*. Barclay to Grey. 1911.07.14. 179f. (<https://tinyurl.hu/HzVv/> – 2020.02.07.)

⁷⁷ SHUSTER (1912), 317; CHIMEH (2009).

⁷⁸ SHUSTER (1912), 306.

⁷⁹ SHUSTER (1912), 281–282.

korruptióját Shuster sikerrel mérsékelte. Különösen a legmagasabb rangúakkal és a *bakhtiari* törzsszel gyűlt meg a baja, de mivel a csendőrség segítségével akaratát tudta érvényesíteni, így a Kincstár presztízse megnőtt.⁸⁰ Az amerikai szakember kulcsfontosságú szerepet játszott az oroszbarát Mohammad Ali sah visszatérésének a megakadályozásában. Az iráni szerző Chimeh szerint a harcban, mint egy iráni hazafi viselkedett, a tengelyévé és szimbólumává vált a nemzeti ellenállás szervezetének, az emberek ellenállásának és reményének.⁸¹ Shuster tehát elsősorban a perzsa nacionalistáknál, vagyis az alkotmányos mozgalom erőinél számíthatott belső támogatásra, különösen nagy reményt fűztek hozzá a bahái körök;⁸² ellenben a társadalom legfelsőbb rétegeivel, valamint bizonyos törzsi érdekekkel meg kellett küzdenie.

Belső ellenfeleivel szemben sikereket ért el, de a valódi munkája ellenállást váltott ki a nagyhatalmakban és a Perzsiában lévő európaiakban, különösképpen a vámrendszert uraló belgákban. Utóbbiak közül Mornarddal – a vámrendszer vezetőjével – volt több konfliktusa, aki maga is a főkincstartó címére pályázott, sikertelenül. További sérelme volt ennek a csoportnak, hogy kivette a kezükből az 1,25 millió fontos IBP hitel felhasználásának ellenőrzését. Több konfliktuson keresztül Shusternek végül őket is sikerült engedelmességre bírnia.⁸³ A két imperialista állammal szemben függetlenséget próbált tanúsítani. Ez abban is megnyilvánult, hogy a korábbi külföldi tanácsadókkal ellentétben nem egyeztetett követségeikkel.⁸⁴ Ezzel a gesztussal is a korábbi pénzügyi tanácsadóktól próbált elhatárolódni, akikkel szemben könyvében éles kritikát fogalmazott meg. Bizot-ot gúnyosan „pénzügyi doktornak” nevezte, aki azonban kötelességének teljesítése helyett a követséget fogadásait részesítette előnyben.⁸⁵ A birodalmak részéről az első ellenkezés Shuster felhatalmazási törvényével kapcsolatban volt, ez azonban még nem egyesítette a brit-orosz tandemet, de már elkezdett fenyegetődni Oroszország az intervencióval.⁸⁶ Emellett megpróbálták a belgákkal közösen aláásni a főkincstárnok hatalmát, és meggyőzni az Imperial Bank of Persia-át hogy ne csak Shuster, hanem Mornard aláírását is hitelesnek vegyék; ezáltal is egyedülálló legitimációjának megtörése volt

⁸⁰ SHUSTER (1912), 159, 301.

⁸¹ CHIMEH (2009).

⁸² CHIMEH (2009).

⁸³ SHUSTER (1912), 23–24, 69.

⁸⁴ Barclay to Grey. 1911.07.07. QDL. File 3819/1911. 191r.

⁸⁵ SHUSTER (1912), 28.

⁸⁶ SHUSTER (1912), 53.

a cél, valamint a túlázott kormányzati megrendelések akadálytalan további folytatása. A bank azonban kitartott az amerikai mellett egyelőre.⁸⁷

Nagyobb és végül az egyik végzetes konfliktust eredményezte a csendőrség kérdése. Az oroszoknak elméletileg nem volt ellenvetésük a kincstárnok fegyveres testületével szemben, csupán az a kikötésük volt, hogy parancsnoka valamely kisebb nemzetből legyen, vagy a két nagyhatalom közösen irányítsa a szervezetet.⁸⁸ A szakember viszont a brit Stokest kívánta kinevezni, ebben az IBP támogatta őt, hiszen a bank volt az az angol intézmény, amelynek széleskörű érdekeit alapvetően veszélyeztette volna Irán felosztása.⁸⁹ Kezdetben úgy tűnt, hogy a brit külügy hallgatólagos támogatását is megszerezte, mivel ezen szereplők úgy vélték, hogy az Egyesült Királyság nemzetközi presztízsének kifejezetten rosszat tett volna, ha látványosan akadályozzák Stokes alkalmazásában, ráadásul az iráni közvélemény szemében is ismételt arcvesztéssel járt volna.⁹⁰ A cári birodalom képviselői ezt azonban mindenképpen el kívánták kerülni, saját befolyási zónájuk megsértésének tartották, és közölték, hogy északra egy orosz vezetőt szeretnének.⁹¹ A perzsa kormány azzal érvelt, hogy Stokes nem fog részt venni katonai műveletekben, viszont az adót északon és délen is be kell szedni, továbbá a terület nem különbözik a szemükben.⁹² Véleményem szerint nem is tehettek mást, hiszen különben elismerték volna az ország szétszakadását. Shuster mindent megpróbált, meglátogatta az orosz minisztert, és megígérte, hogy Stokes csak Teheránban fog szervezői tevékenységet ellátni, és utána leküldi Sirázba ha kell. Ennek ellenére az orosz miniszter kijelentette, hogy ki volt zárva, hogy ők más állásponton legyenek.⁹³ A britek bár szimpatizáltak Shusterrel, megértették az oroszokat, és elismerték fordított esetben ők is hasonlóan cselekedtek volna.⁹⁴ A Stokes kudarc után kinevezett, szintén brit és volt IBP alkalmazott Lecoffre esetében ugyanezek a problémák álltak fenn.⁹⁵ Az angol katona kinevezése mögött meghúzódó szándékról több vélemény is van. Az egyik szerint Shuster tudta, hogy Oroszország és Anglia kooperációja időleges, vagyis egymásnak akarta

⁸⁷ SHUSTER (1912), 67.

⁸⁸ Buchanan to Grey. 1911.07.11. QDL. File 3819/1911. 185r.

⁸⁹ IBP to FO. 1911.07.19. File 3819/1911. 141r.

⁹⁰ Grey to Buchanan. 1911.07.26. QDL. File 3819/1911. 120r; Barclay to Grey. 1911.08.13. QDL. File 3819/1911. 131r.

⁹¹ Buchanan to Grey. 1911.08.02. QDL. File 3819/1911. 160r.

⁹² Barclay to Grey. 1911.08.09. QDL. File 3819/1911. 147r.

⁹³ Barclay to Grey. 1911.08.21. QDL. P. 4. 2410/1903. 116r.

⁹⁴ Grey to Barclay. 1911.08.11. QDL. File 3819/1911. 134r.

⁹⁵ KAZEMZADEH (2013), 623.

ugrasztani őket. Kasravi szerint meg akarta szerezni a brit sajtó és társadalom támogatását azért kívánta alkalmazni Stokest, illetve a túl nagy orosz nyomás enyhítésére.⁹⁶ Mindkét álláspontot reálisnak gondolom, de a főkincstárnokét is, aki alkalmassághoz kötötte a posztot, és az őrnagy valóban alkalmas is volt a források alapján a feladatra. Ugyanakkor meglátásom szerint is, ez volt az egyik pont, ahol Shuster megpróbálta – végül sikertelenül – enyhíteni a geopolitikai kontextus nyomását, az angolokat a saját oldalára állítani. A csendőrség a kilátásban lévő hitelkonstrukció miatt is fontos volt, mivel azt a Seligman Brothers csak a belső rend feltételével biztosította volna.⁹⁷

A következő, immár brit érintettségű konfrontáció, a 4 milliós Seligman hitel kérdése volt. A konstrukció segítségével Shuster több célt kívánt megvalósítani. Egyrészt saját helyzetét próbálta vele biztosítani, mivel a tervezett szerződésben szerepelt, hogy a főkincstárnok nem elbocsájtható, továbbá hatalma nem csökkenthető a hitel időtartama alatt.⁹⁸ Másrészt a brit-orosz közös hitelezést kívánta kiszorítani, ezzel is visszaszerezve Perzsia szuverenitását, végül pedig a reformokhoz szükséges pénzt igyekezett előteremteni. A kölcsön fedezete gyakorlatilag az összes bevétel lett volna, a vámokat leszámítva.⁹⁹ Oroszország a Shusterrel szembeni ellenszenv, a túl széleskörű fedezetek, és a saját bankjuk kedvezőtlené váló helyzete miatt nem támogatta ezt a hitelfelvételt.¹⁰⁰ Nagy-Britannia, de különösen az IBP részéről is ellenállást váltott ki a tervezet. Az állami és kereskedelmi pénzügyek bár korábban támogatta Shustert, érzékelték, hogy ez a szerződés monopol helyzetét megszüntetné, hosszútávú pozícióit bizonytalanná tette volna.¹⁰¹ Shusternek ez a terve sem valósult meg, és látta, hogy a kölcsön, valamint Stokes kinevezésének sikertelensége azt eredményezte, hogy végül nem tudja reformprogramját végrehajtani.¹⁰² Keserűségét, Oroszország nyílt, Nagy-Britannia burkolt ellenállásáról, a két birodalom összejátszásáról, munkájának folyamatos sabotálásáról, több médiumnak is kifejtette.¹⁰³

⁹⁶ SHAMMIM, Ali Asghar (1996), *Iran dar dore-ye saltanat-e Qajar*. Moddaber. 547; MARIE, Joseph J. ST. – NAGHSPOUR, Shahdad (2011), *Revolutionary Iran and the United States: Low-intensity Conflict in the Persian Gulf*. Ashgate. 46.

⁹⁷ Barclay to Grey. 1911.08.26. QDL. 'P. 4. 2410/1903. 113r.

⁹⁸ Barclay to Grey. 1911.08.26. QDL. 'P. 4. 2410/1903. 113r.

⁹⁹ Barclay to Grey. 1911.08.26. QDL. 'P. 4. 2410/1903. 113r.

¹⁰⁰ Buchanan to Grey. 1911.10.04. QDL. 'P. 4. 2410/1903. 42r.

¹⁰¹ IBP to Mallet. 1911.09.15. QDL. 'P. 4. 2410/1903. 46r.

¹⁰² SHUSTER (1912), 153; CHIMEH (2009).

¹⁰³ „Morgan Shuster távirata” *Pesti Hírlap* 1911. december 2. [33] (286). 15. (<https://tinyurl.hu/L1vP/> – 2020.03. 01.); SHUSTER (1912), 153.

Ezeknek a konfliktusoknak a hatására a cárság két ultimátumot is küldött, azokban követelve több intézkedés visszavonását, a másodikban pedig a főkincstárnok menesztését is.¹⁰⁴ Eltávolításának közvetlen ürügye, a két lázadó, *Shuau's-Saltane* and *Salaru'd-Dole* birtokainak az elkobzásáról volt, akik az oroszokkal álltak szoros kapcsolatban.¹⁰⁵ Bár Edward Grey – marokkói válság miatt – a követelések elfogadását javasolta, Shuster elutasította őket, mondván ez teljesen megsemmisíti az ország szuverenitását, ráadásul a meghátrálás nem használ, mivel a cárság folyamatosan csak ürügyeket keres a Perzsia feletti kontroll kialakítására.¹⁰⁶ Végül december 24.-én a *bakhtiarik* és a kabinet megpuccsolta a *Majlest*, és menesztették a szakembert, aki nem kívánta, hogy sokan meghalljanak érte. A kaotikus helyzetet is jól kezelte, ezt jól példázta, hogy a nacionalistákkal megértette, hogy ne kövessenek el merényleteket a megszállókkal szemben, mert az csak a két birodalom számára további ürügyül szolgálhatott volna.¹⁰⁷ Shuster helyzetében az USA diplomáciája viszont nem volt hivatalosan aktív, de követte azokat, továbbá a saját állampolgárainak, vagyis a szakembernek és csapatának a testi épségét biztosította.¹⁰⁸

Shuster menesztésének rövid- és hosszabbtávú hatása, és tevékenységének értékelése

A főkincstárnok, menesztését követően maga is értékelte tevékenységét, és kifejtette, hogy szerinte mi vezetett el bukásához. Könyvében Shuster – véleményem szerint igen jogosan – komoly kritikát fogalmazott meg a két nagyhatalom számára. Kifejtette, hogy az „orosz érdekekre” és a „brit kereskedelemre” hivatkozva megakadályoztak egy népet, hogy jobb politikai intézményrendszert hozzanak létre. Erre szerinte valódi mentségük nem volt, és ne csodálkozzanak, ha a muszlimok ellenségesen viszonyulnak hozzájuk. Edward Greyről is igen kemény véleménye volt. Szerinte a külügyminiszter nem volt alkalmas egy akkora birodalom vezetésére, nem volt államférfi, nem rendelkezett vízióval Ázsia számára. Ráadásul az eset következtében tovább vesztett az Egyesült Királyság a presztízséből, mindeközben régi riválisa az Öböl felé robogott, az Oszmán Birodalmat már elvesztették Németországgal szemben, és a németek Perzsiában is komoly konkurenciává fognak válni a közeljövőben. Nem mellesleg Anglia

¹⁰⁴ SHUSTER (1912), 161; CHIMEH (2009).

¹⁰⁵ SHUSTER (1912), 139–141.

¹⁰⁶ SHUSTER (1912), 78, 161, 165, 169.

¹⁰⁷ SHUSTER (1912), 203, 214–215; BOONE (1956), 2.

¹⁰⁸ Secretary of State to Russel. 1911.12.01. DOS. 685.

megmutatta – a második marokkói válság miatt – ezzel az elvtelenséggel, hogy mennyire retteg tőlük.¹⁰⁹ A perzsákat ugyanakkor védelmébe vette, és bár világosan látta a problémákat, érzékelte, hogy nem felelnek meg az amerikai standardoknak, de empatikusan állt hozzájuk. Látta nehéz helyzetüket, és tudta, hogy nem megy egyik napról a másikra egy demokrácia működtetése.¹¹⁰ Azt gondolom, hogy ez a korabeli kontextusban egy igen figyelemreméltó hozzáállás és gondolat volt.

A perzsák kedvelték az amerikaiakat, és magát Shustert is, akik a többi európaival szemben nem gazdagodtak meg a küldetésükön.¹¹¹ A kortárs hazafiak, és a modern iráni szakirodalom szerzői is elismeréssel beszéltek szerepvállalásáról. A korábban bemutatott ideálnak megfelelően viselkedett Shuster és csapata, illetve a szakember kötelességtudó és népszerű volt.¹¹² A második amerikai pénzügyi tanácsadó, az 1922-ben érkező Arthur C. Millspaugh is kiemelte elődje szenvedélyes és energikus munkáját.¹¹³ A korabeli nyugati közvéleményben is igen népszerűvé vált, 1912-ben hazatérésekor hősként fogadták New Yorkban.¹¹⁴ A nemzetközi újságok jelentős részétől is igen pozitív sajtót kapott küldetése során, így a magyartól is. Ennek ellenére, bár perzsa külügy a konfliktusok során kapcsolatban volt az amerikai diplomáciával, és novemberben a hivatalos álláspontjukat is meg akarták tudni, azonban az USA nem foglalt állást hivatalosan Shuster mellett, a kialakult krízisben.¹¹⁵ Ez jól mutatta a korszakban többször is bekövetkező tétova hozzáállását az Egyesült Államoknak.

Tevékenységét azonban több kritika is érte. Egyrészt, hogy túl merev volt, kész elképzeléssel érkezett a fejébe, de nem vette figyelembe az ország geopolitikai kontextusát, hanem a terve végrehajtására gondolt kizárólag. Vagyis nem törődött kellőképpen a két gyarmatosító érdekeivel, sőt nyíltan szembe szállt velük.¹¹⁶ Egy vélemény szerint Shuster egy idealista technokrata volt.¹¹⁷ Perzsiára nézve igen negatív hatást fejtett ki a menesztése, a brit diplomácia úgy látta, hogy az ország

¹⁰⁹ SHUSTER (1912), 78, 251–252, 262–264, 331–332.

¹¹⁰ SHUSTER (1912), 241.

¹¹¹ BOONE (1956), 20.

¹¹² GHANEABASSIRI (2002), 151; KATOUIAN (2003), 118.

¹¹³ MILLSPAUGH (1946), 18.

¹¹⁴ MCCOY (2009), 124.

¹¹⁵ The Department of State to Persian Legation. Aide Memorie. 1911.11.27. DOS. 683–684.

¹¹⁶ BOONE (1956), 48–50; SYKES, Major Percy Molesworth (1922), *Persia*. Oxford. Clarendon Press. 151. (<https://tinyurl.hu/49Lq/> – 2020.02.29.)

¹¹⁷ GHANEABASSIRI (2002), 155.

anarchiába süllyedt és a szétesés fenyegette.¹¹⁸ Ez a veszély azonban elsődlegesen külső volt, mivel a főkincstárnok eltávolítása után, a két nagyhatalom immár egyre világosabban és nyíltan kezdte meg az ország szétszakítását.

Meglátásom szerint Shuster nem volt idealista, tisztában volt a helyzet realitásával, sokkal inkább DeNovo-val értek egyet, aki szerint a két nagyhatalom megijedt attól, hogy talpra állítja Perzsiát.¹¹⁹ Bár kollégája Boon is kritizálta, ugyanakkor elismerte, hogy bárki aki ott komoly munkába fogott, az kudarcra volt ítélve, továbbá a kortársak is tudatában voltak, hogy a két nagyhatalom profin keres újabb és újabb ürügyeket a beavatkozásra, a szuverenitás torzítására.¹²⁰ Látható, hogy tevékenysége során a korábban elvárt reformokat maradéktalanul teljesítette, mégis menesztették. Vagyis a geopolitikai kontextus igen szűk teret biztosított Shuster számára, aki a személyes preferenciáin és ideáin túl, meglátásom szerint racionális érveket sorakoztatott fel. Úgy vélem, hogy nem csak saját küldetésére, hanem a jövő iráni-amerikai kapcsolatára, az Egyesült Államok nemzetközi megítélésére is tekintett. Vagyis komplexen és hosszú távon gondolkodott, és annak megfelelően cselekedett. Terve végső soron bevált, a két nép presztízse egymás szemében nagyot nőtt. Ennek következtében az 1920-as években a perzsák ismét az USA-hoz fordultak pénzügyi szakemberekért.¹²¹ Bár valóban én is úgy gondolom, hogy a főkincstárnok személyiségéből, karizmatikus alkataból fakadóan szívesen tetszelgett a hős szerepében,¹²² mégis ez megegyezett az elveivel, továbbá a hosszabtbátvú amerikai külpolitikai érdekekkel is. Utóbbiakat az is alátámasztja, hogy bár az 1920-as években végül nem őt küldték ki, de nem szakadt el teljesen az országtól, hanem a Standard Oil perzsiái üzletét egyengette.¹²³

Konklúziók

Összességében úgy vélem, hogy Shuster pályáját, lehetőségeit és korlátait a geopolitikai kontextus határozta meg, mind globális mind pedig regionális szinten.

¹¹⁸ File 472/1912 'Loans to Persia', British Library: India Office Records and Private Papers, IOR/L/PS/10/220, in *Qatar Digital Library*. Townley to Grey. 1912.08.07. 96r. (<https://tinyurl.hu/39SF/> – 2020.08.08.)

¹¹⁹ DENOVO (1963), 54.

¹²⁰ BOONE (1956), 20–21; POWELL, E. Alexander (1939), *By camel and car to the peacock throne*. D. Appleton Century. London-New York. 282. (<https://tinyurl.hu/GBAD/> <https://tinyurl.hu/W1Ij/> – 2020.02.29.)

¹²¹ DENOVO (1963), 55.

¹²² MCCOY (2009), 123.

¹²³ MARIE – NAGHSPOUR (2011), 47.

Ez tette lehetővé kinevezését, ugyanakkor menesztését is, hiszen a második marokkói válság során a britek a vélt globális érdekeiket helyezték előtérbe. A szakember bűne az volt, hogy túlteljesítette a gyarmatbirodalmak reformköveteléseit. Nekik elsősorban egy olyan szakemberre lett volna szükségük, aki letöri a belső ellenállást, bizonyos fokú modernizációt hajt végre, centralizál, ugyanakkor mindezt a birodalmak égisze alatt teszi, alattuk, érdekeiknek megfelelően szervezi meg az országot.

A tehetséges főkincstárnok iráni szerepvállalása egyrészt egy nagyfokú egyéni autonómiáról tett tanúbizonyságot, ugyanakkor látható, hogy Shuster végig szem előtt tartotta az általa fontosnak vélt amerikai értékeket, és az ezekből vélhetően fakadó hosszútávú előnyöket. Kijelenthető, hogy jól spekulált, és tevékenysége ilyen szempontból rendkívül sikeresnek tekinthető, az USA és Irán kapcsolatának történetében egy fontos pozitív mérföldkő volt. A főkincstárnok gyakorlatilag ténylegesen egy széleskörű modernizációt kívánt végrehajtani; először szervezte meg a jól működő pénzügyminisztériumot; kidolgozta reformprogramját, bevezetett számos intézkedést. Konfliktusai során úgy vélem bizonyítható, hogy az iráni állam centralizációját, szuverenitásának erősítését kívánta biztosítani, továbbá a gazdasági fejlődéshez szükséges környezetet megteremtteni. Igaz, hogy ez egybeesett az USA geopolitikai céljaival is. Ezen túl viszont Shuster azt mindenképpen megmutatta, hogy a függetlenség útja a pénzügyi önállósággal kezdődik.

Bibliográfia

Levéltári és korabeli források

- File 3819/1911 'Persia: Major Stokes', British Library: India Office Records and Private Papers, IOR/L/PS/10/195, in *Qatar Digital Library*. (<https://tinyurl.hu/HzVv/> – 2020.02.07.)
- File 3839/1916 Pt 1 'Persia: - Incidence of expenditure in - question of revising the agreement of 1900', British Library: India Office Records and Private Papers, IOR/L/PS/10/626, in *Qatar Digital Library*. (<https://tinyurl.hu/BPka/> – 2020.08.08.)
- File 472/1912 'Loans to Persia', British Library: India Office Records and Private Papers, IOR/L/PS/10/220, in *Qatar Digital Library*. (<https://tinyurl.hu/39SF/> – 2020.08.08.)
- „Morgan Shuster távirata” *Pesti Hírlap* 1911. december 2. [33] (286). (<https://tinyurl.hu/L1vP/> – 2020.03. 01.)
- Papers Relating to the Foreign Relations of the United States Diplomatic Papers. US Department of State. 1918. *University of Wisconsin*. Washington. Government Printing Office. (<https://tinyurl.hu/SpD7/> – 2020.05.17.)
- 'P. 2. 2410/1903. Persia:- Financial Situation. Loans.', British Library: India Office Records and Private Papers, IOR/L/PS/10/9, in *Qatar Digital Library*. (<https://tinyurl.hu/E4iy/> – 2020.08.08.)
- 'P. 3. 2410/1903. Persia:- Financial Situation. Loans.', British Library: India Office Records and Private Papers, IOR/L/PS/10/10, in *Qatar Digital Library*. (<https://tinyurl.hu/n7Lb/> – 2020.08.08.)
- 'P. 4. 2410/1903. Persia:- Financial Situation. Loans.', British Library: India Office Records and Private Papers, IOR/L/PS/10/11, in *Qatar Digital Library*. (<https://tinyurl.hu/5Oc1/> – 2020.08.08.)
- BOONE, T. Bradford. (1956). *Persian diary, 1911-1912*. Orlando. (<https://tinyurl.hu/3f14/> – 2020.03.03.)
- FITZPATRICK James Levi (1920), *The Persian policy of Sir Edward Grey, 1907-1914*. Thesis. Augustana College. (<https://tinyurl.hu/qM9p/> – 2020.03.03.)
- LAMONT, Thomas W. (1920), „Foreign Government Bonds” *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*. [88]. 121–129. (<https://tinyurl.hu/CjFB/> – 2020.03.03.)
- MILLSPAUGH, Arthur C. (1924), *The American Task in Persia*. London. T. Werner Laurie. (<https://tinyurl.hu/LnH3/> – 2020.02.07.)

- POWELL, E. Alexander (1939), *By camel and car to the peacock throne*. D. Appleton Century. London-New York. (<https://tinyurl.hu/GBAD/> – 2020.02.29.)
- SHUSTER, Morgan W. (1915), „Acquisitive statesmanship” *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*. [61]. 245–251. (<https://tinyurl.hu/2R27/> – 2020.02.29.)
- SHUSTER, Morgan W. (1914), „The Elements of a Constructive American Foreign Policy” *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*. [54]. 282–294. (<https://tinyurl.hu/xN4m/> – 2020.02.09.)
- SHUSTER, Morgan (1912), *The Strangling of Persia*. New York. The Century Co. (<https://tinyurl.hu/Juk2/> – 2017.08.21.)
- SYKES, Major Percy Molesworth (1922), *Persia*. Oxford. Clarendon Press. (<https://tinyurl.hu/49Lq/> – 2020.02.29.)
- THE STATESMAN’S YEAR-BOOK (1915; 1919; 1921; 1924), New York, N.Y.: St. Martin’s Press. (<https://tinyurl.hu/79Rh/>; <https://tinyurl.hu/Gmnz/> – 2020.03.14.)

Másodlagos források

- ABRAHAMIAN, Ervand (2008), *A History of Modern Iran*. New York, Cambridge University Press.
- ANSARI, Ali M. (2006), *Confronting Iran: The Failure of American Foreign Policy and the Roots of Mistrust*. Hurst and Company. London. (<https://tinyurl.hu/0FRL/> – 2020.06.12.)
- AXWORTHY, Michael (2008), *A History of Iran: Empire of the Mind*. New York. Basic Books.
- BYRAPPA, Ramachandra (2006), „State and Nation-hood: who bares the burden?” *Állam és Nemzet a XIX-XX. században*. Debrecen, 9-19. (<https://tinyurl.hu/tUmG/> – 2020.05.10.)
- BYRAPPA, Ramachandra (2019), „Predatory Nations at the heart of the Indian Federation.” *Öt Kontinens*. 2016/1. 51–71. (<https://tinyurl.hu/3h53/> – 2019.11.22.)
- CHIMEH, Fatema Sadat Jalili (2009), „Morgan Shuster dar Iran” *Tarikh dar ajine-ye pazhuhash*. (22). (<https://tinyurl.hu/izHv/> – 2020.04.04.)
- DADKHAH, Kamran (2003), „From global capital to state capitalism: the evolution of economic thought in Iran, 1875–1925” *Middle Eastern Studies*. [39] (4). 140–158. (<https://tinyurl.hu/tB2o/> – 2020.01.18.)
- DENOVO, John A. (1963), *American Interests and Policies in the Middle East. 1900–1939*. University of Minnesota Press. Minneapolis.
- DOOST, Roger K. (2004), „The unsung American (accounting?) hero: W. Morgan Shuster” *Managerial Auditing Journal*, 19(2), 313–328.

- FLINT, Colin (2006), *Introduction to Geopolitics*. Abingdon, Oxon, Routledge.
- FRIEDEN, Jeffrey A. (1989), „The Economics of Intervention: American Overseas Investments and Relations with Underdeveloped Areas, 1890–1950.” *Comparative Studies in Society and History*. [31] (1). 55–80. (<https://tinyurl.hu/EsOH/> – 2020.02.07.)
- GHANEABASSIRI, Kamyar (2002), „U.S. foreign policy and Persia, 1856–1921” *Iranian Studies*. [35] (1-3). 145–175. (<https://tinyurl.hu/IDnP/> – 2020.02.07.)
- HOBBSAWN, Eric (1989) (©1987), *The Age of Empire 1875–1914*. New York, Vintage Books.
- KATOUIZIAN, Homa (2003), *Iranian History and Politics. The dialectic of state and society*. RoutledgeCurzon. London-New York.
- KAZEMZADEH, FIRUZ (2013), *Russia and Britain in Persia. Imperial Ambitions in Qajar Iran*. I.B. Tauris. London.
- KEDDIE, Nikki R. (1972) „The economic history of Iran, 1800–1914, and its political impact an overview” *Iranian Studies*. [5] (2-3). 58–78. (<https://tinyurl.hu/zdCE/> – 2019.10.09.)
- KEDDIE, Nikki R. (2006), *Modern Iran: Roots and Results of Revolution*. New Haven and London. Yale University Press.
- MARIE, Joseph J. ST. – NAGHSPOUR, Shahdad (2011), *Revolutionary Iran and the United States: Low-intensity Conflict in the Persian Gulf*. Ashgate.
- MCCOY, Alfred W. (2009), *Policing America's Empire: The United States, the Philippines, and the Rise of the Surveillance State*. University of Wisconsin Press.
- MILLSPAUGH, Arthur C. (1946), *Americans in Persia*. Washington. The Brookings Institution. (<https://tinyurl.hu/aR3S/> – 2020.02.07.)
- NIA, RAZIE JUSEFI (2009), „Morgan Shuster, aghazgar-e eshlat-e melli dar Iran” *Payam-e Baharestan*. (3). (<https://tinyurl.hu/Q8jM/> – 2020.02.20.)
- ROSENBERG, Emily (1999), *Financial Missionaries to the World: The Politics and Culture of Dollar Diplomacy, 1900–1930. (American Encounters/Global Interactions)*. London. Harvard University Press.
- SHAMMIM, Ali Asghar (1996), *Iran dar dore-ye saltanat-e Qajar*. Moddaber.
- TORBAT, Akbar E. (2020), *Politics of Oil and Nuclear Technology in Iran*. Palgrave Macmillan.
- VALERIANO, Brandon – BENTHUYSEN, van John (2012), „When States Die: geographic and territorial pathways to state death.” *Third World Quarterly*. [33] (7). 1165–1189. (<https://tinyurl.hu/5muz/> – 2020.01.13.)
- VELAJATI, Ali Akhbar (1994), *Tarikhe ravabat-e khareji-ye iran dar doran-e Naser ed-Din shah va Mozaffar ed-Din shah*. Tehran.

Folyóparti városfejlesztés – barnamezős óriásberuházások nemzetközi összehasonlítása

KASZA LILLA

Bevezetés

A barnamezők hasznosítása a mai várospolitika egyik legfontosabb témájává nőtte ki magát. A vízparti barnamező-fejlesztések és városi megaprojektek néhány külföldi példáján hasonlítottam össze a kapitalista és a szocialista urbanizáció különbségeiből adódóan kialakult, a közép- és kelet-európai térség nyugatitól eltérő barnamező-fejlesztési irányvonalait, valamint a posztszocialista országok térségén belüli néhány volt ipari terület utóéletének különbözőségeit. Példaként Bilbao, Pozsony, Tbiliszi és Belgrád vízparti megaprojektjeit mutatom be, ismertetve az eltérő barnamezős területfejlesztési útvonalakat. Az elemzés során több szempontot is figyelembe vettem, például, hogy a projektekben résztvevő különböző szereplők, így az állam, a városvezetés, a magánbefektető és a közösség egymáshoz való viszonya hogyan nyilvánul meg, hogy a beruházás célja a tőke bevonása-e, hogy az elit réteg igényeihez igazodóan valósult-e meg a projekt, vagy hogy a fejlesztés a humán erőforrásra is koncentrált-e?

1. A barnamezők fogalma

A barnamező-fogalom valószínűleg az 1970-es évek második felében jelent meg az Egyesült Államokban. Konkrét adatok nincsenek arra nézve, hogy kinek a nevéhez köthető, annyit azonban lehet tudni, hogy nyomtatott formában elsőként az acéliparral foglalkozó szakirodalomban tűnt fel. Először csak az elhagyott iparterületekre használták ezt a megnevezést, azonban ahogy a későbbiekben a világ többi országában is végbement a gazdaság posztfordi átalakulása, mind több használaton kívüli iparterület alakult ki, és a barnamezők fogalmának jelentéstartalma is kibővült. Az Egyesült Államokban a szó az erős környezeti szennyezettséggel párosult, Angliában azonban általánosabb jelentést kapott, és előzőleg használt, de jelenleg elhagyott területeket jelölt. A szóösszetétel valószínűleg abból az asszociációból ered, hogy az egykori ipari területek garáépületeinek fém szerkezete és berendezései az idő előrehaladtával

korrodálódnak, és rozsdás, barna színű látképet alkotnak. A legnagyobbbrészt közép-európai területeket vizsgáló CircUse projekt konkrétan is megnevezte az egyes barnamező típusokat. E szerint közējük tartoznak a különböző ipari területek, elhagyott katonai objektumok és környezetük, a közlekedési infrastruktúra és a kiegészítő épületeik, valamint az üres lakóépületek is.

Több okból is kialakulhatnak barnamezők, például a gazdasági szerkezetváltás miatt végbemenő dezindusztrializáció hatására. Amikor a 20. század végén csökkent az igény a hagyományos ipari termékek iránt, sok ipari munkás vesztette el a munkáját. Ezzel együtt nagy kiterjedésű, elhagyott vagy alulhasznált ipari területek keletkeztek. Másik ok a politikai átalakulás miatti demilitarizáció, aminek során katonai objektumok és a hozzájuk kapcsolódó létesítmények maradnak funkció nélkül. Harmadik főbb okként pedig a szuburbanizáció miatt is kialakulhatnak elhagyott lakó-, szociális- vagy gazdasági épületek.¹

A barnamező rehabilitáció során a területek újra használhatóvá tétele a cél, azonban ez több akadályba ütközhet. A tulajdonviszonyok kérdése, például jellemzően feltáratlan a barnamezős területeken, de a rehabilitációs folyamat megfelelő, átfogó jogi szabályozásának hiánya is problémát jelenthet.² Sok esetben gondot okoz a korábban ipari tevékenység által szennyezett környezet, főként pedig a talaj korábbi nem megfelelő kezelése.³ Mivel minden barnamező más fekvésű, történetű, szennyezettségű, tulajdonosi viszonyai és a hozzá tartozó közösség szempontjából is különböznek, csak úgy lehet sikeres a megújításuk, ha nem más projektekből átvett megoldásokat alkalmaznak a rehabilitáció során, hanem az adott területre kidolgozott fejlesztési tervet, emellett az érintett közösség bevonása elengedhetetlen.⁴

2. A városi megaprojektek jelentősége

A városi megaprojektek elterjedése a tőkének az ingatlanok felé irányuló, mind intenzívebb pénzügyi áramlásával magyarázható. Megvalósításukat általában

¹ OROSZ, É. (2012): A barnamező fogalmának változó értelmezése, *Tér és Társadalom*, 26 (2), pp. 73–88.

² KUKELY, G., BARTA, G., BELUSZKY, P. és GYŐRI, R. (2006): Barnamezős területek rehabilitációja Budapesten, *Tér és Társadalom*, 20 (1), pp. 57–71.; OROSZ, É. (2012): A barnamező fogalmának változó értelmezése, *Tér és Társadalom*, 26 (2), pp. 73–88.

³ KUKELY, G., BARTA, G., BELUSZKY, P. és GYŐRI, R. (2006): Barnamezős területek rehabilitációja Budapesten, *Tér és Társadalom*, 20 (1), pp. 57–71.

⁴ BICZÓ, G. (2013): A barnamezős beruházások szociokulturális háttere és jelentősége Észak-Amerikában. *Észak-magyarországi Stratégiai Füzetek*, Faculty of Economics, University of Miskolc, 10 (1), pp. 116–124.

a városverseny miatti szükségszerű fejlesztés narratívájával támasztják alá. Közülük kiemelt szerepet élveznek a vízpartok, melyek a változásban levő, külföldi tőkét egyre inkább igénylő városfejlesztési politikák jelképeinek is tekinthetők.⁵

A belső, értékes területek és a vízpartokat elfoglaló, az iparosodás korából megmaradt, leromlott állapotú komplexumok, akadályozzák a vízparti területek potenciáljának kihasználását.⁶ Az ilyen területek megújítása, funkcióváltása kulcskérdéssé vált sok város számára.

A közép- és kelet-európai országokban, melyekre jellemző a poszt-szocialista átalakulás, a megaprojektek kedvező hatása, hogy felgyorsítják a szervezeti változásokat, legyen szó akár a szabályozási eljárásokról, akár a köz- és magán-szféra kapcsolati hálózatairól.⁷ Emellett ösztönzik az önkormányzatokat, hogy kedvező üzleti környezetet hozzanak létre, például különböző támogatásokkal, vagy a helyi adók alóli mentességet nyújtva, mellyel felkelthetik a privát szektor figyelmét.

A (helyi) kormányzatok gyakran használják a megaprojekteket városaik népszerűsítésére. Ezek a beruházások azért is jelentősek, mivel bevonzzák a külföldi tőkét, emellett vonzóvá teszik a várost a befektetők számára, ezáltal további tőkebeáramlás alapját képezhetik. A városi szövetbe való beavatkozás nagysága miatt a megaprojektek jelentős mértékben megváltoztatják a városi tájképet. A barnamezős területek újrahasznosításával sikeres városfejlesztési projekt látszatát keltik, azonban ez valójában nem mindig teljesül. Amellett, hogy területi töredezettséget okoznak, nagyban hozzájárulhatnak a városon belüli szociális és gazdasági problémák felerősítéséhez, társadalmilag polarizált várost létrehozva.⁸

Összességében javítják az életkörülményeket az adott helyen, hiszen általában egy kihasználatlan barnamezős terület kerül átalakításra, így új munkahelyeket,

⁵ MACHALA, B., KOELEMALJ, J. (2019): Post-Socialist Urban Futures: Decision-Making Dynamics behind Large-Scale Urban Waterfront Development in Belgrade and Bratislava. *Urban Planning* 4 (4), pp. 6–17.

⁶ RADOSAVLJEVIĆ, U. (2008): Conditions Influencing Waterfront Development And Urban Actors Capacity As A Strategic Response. Institut za arhitekturu i urbanizam Srbije, Beograd. *Spatium* 17-18, pp. 78–83.

⁷ MACHALA, B., KOELEMALJ, J. (2019): Post-Socialist Urban Futures: Decision-Making Dynamics behind Large-Scale Urban Waterfront Development in Belgrade and Bratislava. *Urban Planning* 4 (4), pp. 6–17.

⁸ LALOVIĆ, K., RADOSAVLJEVIĆ, U., ĐUKANOVIĆ, Z. (2015): Reframing Public Interest In The Implementation Of Large Urban Projects In Serbia: The Case Of Belgrade Waterfront Project. *Facta Universitatis, Architecture and Civil Engineering* 13 (1), pp. 35–46.

kedvező lakhatási körülményeket, sok esetben pedig a kulturális élet fellendülését is eredményezik. Mindazonáltal gazdasági szempontból gyakran eltúlozzák a jelentőségüket, mivel területileg relatív kis hányadát alkotják a városnak, regionális szinten pedig a munkahelyek 10%-ánál többet nem biztosítanak.⁹

A tervezés és megvalósítás során egyes esetekben jellemző az átláthatóság hiánya a nyilvánosság számára, ami a korrupció melegágya lehet. Gyakran főként a befektető érdekei érvényesülnek, aki minél nagyobb profitra, és minél kisebb kockázatra törekszik. Emellett az sem ritka, hogy a projektek a nem megfelelő tervezés vagy az építkezés során előforduló csúszások miatt megdrágulnak, esetleg csak részben valósulnak meg.¹⁰

A vállalkozói várostervezési szemlélet mostani formája sok esetben túlbecsüli az épített környezet társadalmi-gazdasági átalakító szerepét, ezzel létrehozva egy olyan szemléletet, mely szerint az ingatlanfejlesztés lehet a társadalmi jólét kialakításának egyik legbiztosabb alapja.¹¹ Bár egy mega-projekt létrehozásából valóban sokat profitálhat az adott város, fontos azonban, hogy a tervezés során ne csak az esztétikai jegyeken legyen a hangsúly, hanem azon is, hogy a projekt milyen mértékben mozdítja elő a társadalmi fejlődést.

3. Vízparti barnamező-fejlesztések és városi megaprojektek – nemzetközi összehasonlítás

3.1. Bilbao

Bilbao Bizkaia (Vizcaya) tartomány közigazgatási központja, Baszkföld legnépesebb városa, melyre a baszkok nemzeti fővárosként tekintenek. A város a Nervión folyó völgyében, annak tölcéértorkolatánál helyezkedik el.¹²

⁹ GRUBBAUER, M., ČAMPRAG, N. (2019): Urban megaprojects, nation-state politics and regulatory capitalism in Central and Eastern Europe: The Belgrade Waterfront project. *Urban Studies* 56 (4), pp. 1–23.; LALOVIĆ, K., RADOSAVLJEVIĆ, U., ĐUKANOVIĆ, Z. (2015): Reframing Public Interest In The Implementation Of Large Urban Projects In Serbia: The Case Of Belgrade Waterfront Project. Facta Universitatis, *Architecture and Civil Engineering* 13 (1), pp. 35–46.

¹⁰ GRUBBAUER, M., ČAMPRAG, N. (2019): Urban megaprojects, nation-state politics and regulatory capitalism in Central and Eastern Europe: The Belgrade Waterfront project. *Urban Studies* 56 (4), pp. 1–23.

¹¹ MACHALA, B., KOELEMAIJ, J. (2019): Post-Socialist Urban Futures: Decision-Making Dynamics behind Large-Scale Urban Waterfront Development in Belgrade and Bratislava. *Urban Planning* 4 (4), pp. 6–17.

¹² MARSHALL, R. (2001): Remaking the image of the city: Bilbao and Shanghai. In: Marshall, R. (ed.): *Waterfronts in Post-industrial cities*. Spon, London–New York, pp. 53–73.

Bilbao egy átlagos iparváros volt, főként acélgyártásra és hajóépítésre specializálódott. A kikötő és a hajógyárak szinte a város közepén helyezkedtek el, ami miatt az alacsony építészeti gyalogos hidak kialakítása lehetetlen volt, így a folyó kettéosztotta a várost mind fizikai, mind társadalmi szempontból. A folyó jobb partján a tehetősebb családok éltek, míg a bal parton a betelepült, alacsony jövedelmű családok.¹³ Az 1960-as és 1970-es években bekövetkezett termelés csökkenésével, majd szinte teljes megszűnésével a folyó partján lévő ipari területek egyre elhanyagoltabbá váltak. A város az 1980-as években a gazdaságát a szolgáltató szektor felé kezdte irányítani. A regionális és a helyi hatóságok együttműködésével olyan stratégiai terv készült, ami teljesen megváltoztatta a terület arculatát. A Bilbao Metropoli 30 nevű állami- és magánintézet koordinálta a rehabilitációt. A sikeresen megvalósított terv megmutatta, hogy milyen jó lehetőségek vannak a folyópartok fejlesztésében, amikkel a település olyan új identitást alakított ki magának, ami távol áll az iparvárosok szürkeségétől.¹⁴ A terv nem csak a városi környezet megújítását tűzte ki célul, de az emberi erőforrásba való befektetést is fontosnak tartotta. Ennek köszönhetően a város kulturális és turisztikai központtá nőtte ki magát. Manapság már új múzeumok, galériák, hotelek, éttermek, városnéző buszok és rengeteg turista jelent meg a városban.¹⁵

A város rendezési tervének középpontjában az Abandoibarra nevű egykori ipari kikötő és vasútállomás több mint 28 hektáros területének fejlesztése állt. A körzetet ma a Szépművészeti Múzeum, a Duesto Egyetem és a régi városháza épülete is színesíti. Az állami-magán kezdeményezés revitalizációs tervének az 1997-ben megnyílt Guggenheim múzeum a legfőbb szimbolumává vált.¹⁶ Az Abandoibarra keleti szélén található, folyópartra néző modern művészetek

¹³ VEGARA, A. (2001): New Millennium Bilbao. In: Marshall, R. (ed.): *Waterfronts in Post-industrial cities*. Spon, London–New York, pp. 86–94.

¹⁴ MARSHALL, R. (2001): Remaking the image of the city: Bilbao and Shanghai. In: Marshall, R. (ed.): *Waterfronts in Post-industrial cities*. Spon, London–New York, pp. 53–73.; DEL CASTILLO, J., HAARICH, S.N. (2004): Urban renaissance, arts and culture: the Bilbao region as an innovative milieu. In: Camagni, R., Maillat, D., Matteaccioli, A. (eds.) *Ressources naturelles et culturelles, milieux et développement local*, (GREMI VI), Institut de Recherches Économiques et Régionales (IRER), Université Neuchâtel, Neuchâtel, pp. 195–216.

¹⁵ DEL CASTILLO, J., HAARICH, S.N. (2004): Urban renaissance, arts and culture: the Bilbao region as an innovative milieu. In: Camagni, R., Maillat, D., Matteaccioli, A. (eds.) *Ressources naturelles et culturelles, milieux et développement local*, (GREMI VI), Institut de Recherches Économiques et Régionales (IRER), Université Neuchâtel, Neuchâtel, pp. 195–216.

¹⁶ MARSHALL, R. (2001): Remaking the image of the city: Bilbao and Shanghai. In: Marshall, R. (ed.): *Waterfronts in Post-industrial cities*. Spon, London–New York, pp. 53–73.

intézete értékes gyűjteménnyel rendelkezik. Ami talán ennél is megnyerőbb, az az épület kialakítása, mely önmagában is egy műremek. Az egyedi épület lehetőséget adott más kulturális tevékenységek megrendezésére, mint filmek, koncertek, szabadtéri színházak, melyeknek az épület szolgáltatta a hátteret. A múzeum megépítése volt az a húzóerő, ami segített abban, hogy a térség megújulhasson. A régió kulturális kínálatának szélesítésével, a turisták és a vállalkozások számára is vonzó környezetet teremtett, egyediséget kölcsönzött a területnek, és az innovációkra nyitott társadalmi és politikai szférát hozott létre.

1. ábra

A Guggenheim Múzeum

Forrás: www.smartravel.co.nz/2019/10/30/48-hours-in-bilbao-an-insider-guide-to-a-global-art-destination-with-grit/

A mega-projekten kívül még számos téren történtek beruházások a területen.¹⁷ A munkálatok kezdetén a leromlott állapotú ipari létesítményeket távolították el. A bilbaoi kikötő eredetileg a város központjában helyezkedett el, melyet a város egyik külső pontjára, a tengerhez közelebb telepítettek át.

¹⁷ DEL CASTILLO, J., HAARICH, S.N. (2004): Urban renaissance, arts and culture: the Bilbao region as an innovative milieu. In: Camagni, R., Maillat, D., Matteacchioli, A. (eds.) *Ressources naturelles et culturelles, milieux et développement local*, (GREMI VI), Institut de Recherches Économiques et Régionales (IRER), Université Neuchâtel, Neuchâtel, pp. 195–216.

Erre azért volt szükség, mert a Nervión menti területeket szerették volna a város lineárisan elhelyezkedő központjává alakítani. Emellett a lepusztult hajógyárak felszámolásával a környezet és a folyó szennyezettségét is csökkentették, valamint lehetőség nyílt alacsonyban elhelyezkedő hidak megépítésére is.¹⁸ A tömegközlekedés fejlesztésével, például új metróvonal kiépítésével, és új autóbuszvonalak létrehozásával a területet hatékonyan kötötték össze a többi körzettel. Az autóutak, a vasúti közlekedés, a kikötők és a repülőtér fejlesztésével pedig a jobb nemzetközi összeköttetést alapozták meg.¹⁹ Nagy hangsúlyt fektettek a környezeti károk enyhítésére és megelőzésére is, így a szennyvíz elvezető rendszer javítására, a folyó tisztítására is sor került, de a hatékonyabb hulladékkezelést is szorgalmazták. Egyes volt ipari épületeket átépítettek, és új funkciókat adtak nekik, így például irodák, konferencia termek, koncert termek, tudományos és szórakoztató központok és új lakások is létesültek. Ezek a fejlesztések rengeteg turistát vonzottak, ezzel pedig nagyban hozzájárultak a helyi gazdasági növekedéshez, és ahhoz, hogy a város ezen területe kulturális központtá válhasson.²⁰

A projekt sikerének alapja, hogy a rehabilitációs terv nem csupán a fizikai környezet megújítására koncentrált, hanem a humán erőforrás fejlesztésére is. Így például célul tűzte ki oktatási programok megszervezését annak érdekében, hogy a régióba települő vállalkozásoknak megfelelő tudással rendelkező munkaerőt tudjon biztosítani. A projekt egyik meghatározó eleme, hogy az állami befektetők (országos, regionális, tartományi és városi szinten), és magánbefektetők, valamint a lakosság is együtt tudtak működni, mindezt egy jól és részletesen kidolgozott terv alapján, amiben a közösség érdekei és a helyiek jóléte volt a meghatározó. Ez a projekt a területfejlesztési gyakorlatok

¹⁸ MARSHALL, R. (2001): Remaking the image of the city: Bilbao and Shanghai. In: Marshall, R. (ed.): *Waterfronts in Post-industrial cities*. Spon, London–New York, pp. 53–73; VEGARA, A. (2001): New Millennium Bilbao. In: Marshall, R. (ed.): *Waterfronts in Post-industrial cities*. Spon, London–New York, pp. 86–94.

¹⁹ MARSHALL, R. (2001): Remaking the image of the city: Bilbao and Shanghai. In: Marshall, R. (ed.): *Waterfronts in Post-industrial cities*. Spon, London–New York, pp. 53–73.

²⁰ DEL CASTILLO, J., HAARICH, S.N. (2004): Urban renaissance, arts and culture: the Bilbao region as an innovative milieu. In: Camagni, R., Maillat, D., Matteaccioli, A. (eds.) *Ressources naturelles et culturelles, milieux et développement local*, (GREMI VI), Institut de Recherches Économiques et Régionales (IRER), Université Neuchâtel, Neuchâtel, pp. 195–216.; MARSHALL, R. (2001): Remaking the image of the city: Bilbao and Shanghai. In: Marshall, R. (ed.): *Waterfronts in Post-industrial cities*. Spon, London–New York, pp. 53–73.; VEGARA, A. (2001): New Millennium Bilbao. In: Marshall, R. (ed.): *Waterfronts in Post-industrial cities*. Spon, London–New York, pp. 86–94.

átalakulásához, egy jó várospolitika kialakulásához vezetett, amit sem a politikai, sem pedig a szabályozási változások nem tudtak ellehetetleníteni. Az újabb tervek szerint a jövőben a fizikai infrastruktúra alakítása mellett, még inkább a társadalmi aspektusokra kerülhet át a hangsúly, ami a város életébe további sikereket hozhat.²¹

3.2. Pozsony

Szlovákia 1989-től kezdve hatalmas változásokon ment keresztül. A társadalom demokratizálódása, az átállás a tőke alapú társadalomra, a hatalom decentralizációja, a szuverén állammá válása, majd az európai uniós tagság mind egészen gyorsan, csupán néhány évtized alatt mentek végbe az országban. A piacgazdaságra való átállás miatt az ország egyes részei különböző mértékben fejlődtek, de a főváros, Pozsony, ebből nyertesén került ki, hiszen területileg és gazdasági szempontból is növekedett. Egyre több, főként vízparti fejlesztés vette kezdetét, melyeket nagy részben a hazai ingatlanfejlesztők irányítottak. Bár a befektetők számára a profit maximalizálása volt az elsődleges szempont, az sem volt elhanyagolható tényező, hogy a vízparti építkezések a helyi ingatlanfejlesztők számára a gazdasági erejük és a hazai ingatlanpiacon elfoglalt helyük szimbolikus megjelenítésére is szolgáltak.

Nincs ez másképp a Sky Park nevű vízparti beruházással sem, melynek tervezője Zaha Hadid, kivitelezője pedig a Penta ingatlanügynökség. Bár a projektet próbálták a bilbaói Guggenheim Múzeumhoz hasonlítani, és jogosultságát azzal alátámasztani, hogy az építmény a város szimbólumává válhat, sok turista számára lesz vonzó, ami a gazdaságot is fellendíti, a valóságban kevés párhuzamot találhatunk a két beruházás között. Míg a múzeum létrejöttét a helyi lakosság, az állam, és a magánbefektetők szoros együttműködése tette lehetővé, és beleillett egy jól kidolgozott regionális tervbe, a Sky Park csupán egyetlen ingatlanfejlesztő ötlete, ami mellőzi a közösség bevonását, vagy a helyi viszonyokhoz való szoros illeszkedést.

²¹ MARSHALL, R. (2001): Remaking the image of the city: Bilbao and Shanghai. In: Marshall, R. (ed.): *Waterfronts in Post-industrial cities*. Spon, London–New York, pp. 53–73.

2. ábra

A Sky Park terve

Forrás: <https://www.archdaily.com/871863/zaha-hadid-architects-breaks-ground-on-sky-park-development-on-industrial-site-in-bratislava>

A beruházás az Óváros körzetében, a Chalupkova elnevezésű, körülbelül 22 hektáros elhagyatott területen zajlik.²² Az egykori Mlynské Nivy ipari zóna helyén három 31 emeletes lakóépület kap helyet. A lakótornyok körül több mint 3,5 hektárnyi zöld- és közterület kerül majd kialakításra. A területen egy 1944-ben befejezett fűtőtelep épülete is megtalálható, melyet egy neves szlovák építész, Dušan Jurkovič tervezett. Az épületet megőrizték eredeti állapotában, és integrálták a projektbe. A projekt utolsó fázisában két közigazgatási épület is helyet kap majd a területen.²³

A projekt tervezetének elfogadásához több területhasználati és építési szabály megváltoztatására volt szükség, mellyel a befektetőnek kedveztek. Így például módosították az előírt maximális épületmagasságot, valamint a szomszédos

²² MACHALA, B., KOELEMALJ, J. (2019): Post-Socialist Urban Futures: Decision-Making Dynamics behind Large-Scale Urban Waterfront Development in Belgrade and Bratislava. *Urban Planning* 4 (4), pp. 6–17.

²³ Skypark.sk (2020): <https://skypark.sk/sk>

elektromos transzformátortól való védőtávolságot is. Egyéb módszerrel is hozzájárultak a projekt megvalósulásához. Az Óváros körzet 2008-ban indított el egy tanulmányt a Chalupkova terület felmérésére, mely a későbbi részletes rendezési tervet volt hivatott megalapozni. A tanulmányban az egykori ipari területen többfunkciós épületek kialakítását irányozták elő, valamint az erősen szennyezett talaj (ami a területen korábban levő olajfinomítót érő második világháborús légitámadások okozta károk következtében alakult ki) az addig megengedettnél szigorúbb szabályok szerinti kicserélését indítványozta. A tanulmány a várostervezési osztályhoz került, ahol azonban a részletes rendezési tervet a szokásosnál jóval több ideig tartott elkészíteni, így csak 2018-ban vált törvényes dokumentummá. Közben a Sky Park projektet sikerült engedélyeztetni, így még a régi feltételek alapján kezdhették meg a munkálatokat.²⁴

Az épített környezet modern kialakítása a hangsúlyos, ahogy azt majd Belgrád esetében is látni fogjuk, s bár a projektet a bilbaói múzeumhoz hasonlítják a kivitelezők, nyilvánvaló, hogy a három lakóépület megépítésétől még nem fog a terület a város új központjává válni, vagy nagyobb mértékben hozzájárulni a lakosság jólétéhez. Ugyanakkor Pozsony esetében helyi fejlesztőt alkalmaznak, a projekt megvalósulását pedig főként a városi igazgatási szinten támogatják, szemben azzal, amit majd Belgrád vízparti fejlesztése kapcsán tapasztalunk. Ez azt mutatja, hogy a posztszocialista átalakulás folyamatában már sokkal előrébb tartanak, mint Szerbia.

3.3. Tbiliszi

Grúzia fővárosa, Tbiliszi, a Kura folyó dombokkal körülvett völgyében terül el. A folyó partjain foglalt helyet a város adminisztratív, kereskedelmi, vallási és kulturális központja is. A szovjet igazgatás alatt azonban a város centruma áttevődött a folyótól távolabb eső területekre. Hatalmas útépitési beruházás kezdődött a Kura partja mentén, mely a gyors városnövekedés miatt kialakult közlekedési problémákat volt hivatott megoldani.²⁵ A város szétterülése, valamint a vonalas infrastruktúra kialakítása is a folyóval való kapcsolat meggyengülését jelezte. Eközben, a vizet technikai célokra felhasználó ipar partok mellé telepítése, mind a folyó esztétikai képére, mind pedig az ökológiai folyamataira káros hatással volt.

²⁴ MACHALA, B., KOELEMALJ, J. (2019): Post-Socialist Urban Futures: Decision-Making Dynamics behind Large-Scale Urban Waterfront Development in Belgrade and Bratislava. *Urban Planning* 4 (4), pp. 6–17.

²⁵ SALUKVADZE, J., GOLUBCHIKOV, O. (2016): City as a geopolitics: Tbilisi, Georgia—A globalizing metropolis in a turbulent region, *Cities*, 52, pp. 39–54.

Manapság a folyópartok újrafelfedezése zajlik, ismét a fejlesztések központjában állnak, főként ami a közterületek kialakítását illeti. Tbiliszi egyik mega-projektje jó példa arra, hogy hogyan próbálja a város a folyót ismét a mindennapi élet részévé tenni, és hogy a szocialista örökség, valamint a lassú poszt-szocialista átalakulási folyamat, hogyan gátolja meg abban, hogy ezt sikeresen végig tudja vinni. A város terjeszkedési ütemének alábecsülése, valamint az addigi várostervezési hagyományok figyelmen kívül hagyása számos problémát eredményezett, köztük az egyik legnagyobb, a város és a Kura folyó viszonya. A rekreációs és zöldterületek hiánya a város egyik fő problémája, mely a vízparti közterületek hiányában is megnyilvánul. A folyót körülvevő területek átalakításának legfőbb célja a város és a folyó közötti kapcsolat megerősítése kellett volna, hogy legyen, minél több megfelelően megtervezett köztér kialakításával.²⁶ Azonban, mivel ez a terület a város központi és szembetűnő része, az itt megvalósult fejlesztéseket eszközként használták a politikai hatalom hangsúlyozására. Ezek a szimbolikus építmények azonban csak látszatemegoldások, amik nem szolgálják megfelelő formában a közösség érdekeit.²⁷

A gyors átmenet az állam irányította gazdaságból a piacgazdaságba szembetűnő nyomokat hagyott maga után. A területi tervezés az országban még napjainkban sem eléggé kiforrott, és nagyon kevés befolyása van a projektek megvalósítására. Az építőipari vállalatok kihasználták az átmenet nyújtotta előnyöket, mint amilyen a korrupció és a megfelelő szabályozási rendszer hiánya. Ennek eredményeként a város központjában olyan megaprojektek valósultak meg, amik a közparkok, terek és közterületek csökkentésével vagy teljes megsemmisülésével jártak, vagy egy merőben új arculatot adtak a folyópart látképének, mely nem összeegyeztethető a történelmi városrész építészetével. Utóbbira szolgáltat példát a Rike park.

²⁶ GONÇALVES, J., ASANIDZE, D., PINTO, P. (2016): The Riverfront as a Mirror: The Case of the Transformations in Post-Soviet Cities. *New Water Policy and Practice* 2 (2), pp. 21–35.

²⁷ SALUKVADZE, J., GOLUBCHIKOV, O. (2016): City as a geopolitics: Tbilisi, Georgia—A globalizing metropolis in a turbulent region, *Cities*, 52, pp. 39–54.

3. ábra
Rike park

Forrás: <http://dreamtoursgeorgia.com/index.php/2019/09/04/parks-in-tbilisi/>

A Rike terület a Kura folyó bal partján fekszik, Tbiliszi egyik legalacsonyabban lévő részén. Az elmúlt évszázadokban különböző sportesemények és vásárok megszervezésére került itt sor. 2009-ben vetődött fel a történelmi városrész rehabilitálásának az ötlete, mely több mega-projektet is magába foglalt, köztük a 7,5 hektáros Rike park megújítását. A fejlesztéssel szerették volna enyhíteni a rekreációs és zöldterületek hiányát a történelmi városrészben, valamint ösztönözní akarták a folyóparti területek látogatottságának növekedését. A létesítményegyüttest egy spanyol építész tervezte, emellett azonban kevés információ adtak meg a beruházásról. A városvezetés a tervet 2010-ben fogadta el, előzetes lakossági betekintés biztosítása nélkül. A fejlesztés költségeiről még a város-tervező szakembereknek sem adtak ki információkat. A park egyik fő eleme egy hatalmas szökőkút, amit egy széles gyalogút köt össze a Béke Hídjával. A híd közelében helyezkedik el a parttal párhuzamosan futó promenád, ami az Avlabari alagút tetején került kialakításra. A projekt egyik nagy hibája, hogy a közvetlen folyóparthoz való lejutás korlátozott, mivel a folyó és az alagút

közötti terület nagy része parkolóként került hasznosításra. Ugyanakkor, egy 350 férőhelyes föld alatti parkoló is megépült. Kihasználatása azonban főként az éjszakai és éjjeli csúcsidekban igen gyenge, annak ellenére, hogy a közeli Gorgasali főút mentén rengeteg autó parkol a felszínen.²⁸

A projekt számos vita tárgyát képezte a lakosság körében, ugyanis a tervezők egyáltalán nem fektettek hangsúlyt arra, hogy az a történelmi városrészhez és a folyó tájképéhez illeszkedően legyen kialakítva.²⁹ Az új gyalogos híd és a Rike Színház egy egységet kellene, hogy képviseljen, azonban nagyságuk és kinézetük miatt teljesen elütnek a környezetüktől. Ezelőtt a projekt előtt számos versenyt hirdettek a városrész megújítására. Ezek a lakosság bevonásával történtek, sőt, több alkalommal még nyertest is hirdettek. Végül azonban nem ezek közül került ki a megvalósult projekt. A város központján belül ez volt az egyetlen hely, ahol még meg lehetett volna valósítani az elképzelést, hogy a város és a folyó kapcsolatát erősítsék, azonban az oda nem illő építmények és a közvetlen folyópart elérésének korlátozásával megszűnt ez a lehetőség.

Az országban a politikai átalakulás folyamata még mindig nem teljes, emiatt történhetett az meg, hogy olyan projektek kerültek megvalósításra, melyek pusztán a politikai, gazdasági és pénzügyi hatalom túlárazott szimbólumai. Éppen azok az alapelvek, melyek a nyugati társadalmakban széleskörűen elterjedtek egy projekt tervezése során, például a környezet védelme vagy a lakossági részvétel, Tbiliszi esetében hiányoznak. Azonban, mivel a demokratizálódás és a szabályozási folyamat kialakulóban van, így remélhető, hogy a jövőben megvalósuló projektek már nem a privát befektetők irányítása alatt fognak állni, hanem a közösség érdekei, részvétele és a környezetvédelem szerepe válik jelentőssé.³⁰

3.4. Belgrád

Szerbia fővárosában a Belgrád Vízpart projekt legnagyobbbrészt a Savski Venac területét, főként a folyó jobb partján lévő Száva Amfiteátrum elnevezésű övezetét érinti, mely a város központi részétől egészen a Száva partjáig félköríves lejtőként terül el. Kisebb részben magába foglalja Új Belgrádot (Novi Beograd),

²⁸ GONÇALVES, J., ASANIDZE, D., PINTO, P. (2016): The Riverfront as a Mirror: The Case of the Transformations in Post-Soviet Cities. *New Water Policy and Practice* 2 (2), pp. 21–35.

²⁹ SALUKVADZE, J., GOLUBCHIKOV, O. (2016): City as a geopolitics: Tbilisi, Georgia—A globalizing metropolis in a turbulent region, *Cities*, 52, pp. 39–54.

³⁰ GONÇALVES, J., ASANIDZE, D., PINTO, P. (2016): The Riverfront as a Mirror: The Case of the Transformations in Post-Soviet Cities. *New Water Policy and Practice* 2 (2), pp. 21–35.

mely a folyó bal partján helyezkedik el.³¹ Az elhanyagolt övezetet főként kisebb vállalatok, valamint romos állapotú házak jellemezték, legnagyobb részt pedig régi vasúti sínek borították.³² A beruházás teljes területe körülbelül 177 hektár, melyből 116 hektár fekszik a folyó jobb partján, és 27 hektár a bal partján. Emellett a folyómeder vízzel borított része, mely szerepel a tervben, 34 hektárt fed le.

A vízparti területre üzleti komplexumokat, luxus apartmanokat, irodákat és nyolc hotelt, kulturális és művészeti, valamint sport és rekreációs létesítményeket terveztek.³³ Az egyik elérendő célként azt jelölték meg, hogy a főváros kulturális és gazdasági életét előmozdítsák. Másik célként pedig, hogy új közterületeket, part menti sétányokat és korzókat hozzanak létre a gyalogosok számára, melyet jól tükröz az 1,8 km hosszú gyalogos és kerékpáros zóna tervezete.

Az elképzelések szerint mintegy 6 000 lakóegység épül, ahova 14 000 lakó költözhet be. A 12 lakó- és irodaépület közül a 168 méteres és 42 emeletes St. Regis Tower (Belgrád Torony) a legmagasabb. A koncepcióban szerepel még egy hatalmas áruház kiépítése, mely a legnagyobb lenne a Balkánon, a maga 93 000 m²-es bérelhető területével, ahol különböző luxusmárkák üzletei, éttermek és egy mozi is helyet kapna. Modern egészségügyi központok, oktatási intézmények és a szabadidő eltöltésére alkalmas létesítmények kialakítása is helyet kapott a megvalósítandó ötletek között.

³¹ GRUBBAUER, M., ČAMPRAG, N. (2019): Urban megaprojects, nation-state politics and regulatory capitalism in Central and Eastern Europe: The Belgrade Waterfront project. *Urban Studies* 56 (4), pp. 1–23.; LALOVIĆ, K., RADOSAVLJEVIĆ, U., ĐUKANOVIĆ, Z. (2015): Reframing Public Interest In The Implementation Of Large Urban Projects In Serbia: The Case Of Belgrade Waterfront Project. *Facta Universitatis, Architecture and Civil Engineering* 13 (1), pp. 35–46.

³² GRUBBAUER, M., ČAMPRAG, N. (2019): Urban megaprojects, nation-state politics and regulatory capitalism in Central and Eastern Europe: The Belgrade Waterfront project. *Urban Studies* 56 (4), pp. 1–23.

³³ LALOVIĆ, K., RADOSAVLJEVIĆ, U., ĐUKANOVIĆ, Z. (2015): Reframing Public Interest In The Implementation Of Large Urban Projects In Serbia: The Case Of Belgrade Waterfront Project. *Facta Universitatis, Architecture and Civil Engineering* 13 (1), pp. 35–46.

4. ábra

A Belgrád Vízpart terve

Forrás: <https://www.constructionweekonline.com/countries/serbia>

A Belgrád Vízpart infrastruktúrájának mára több mint fele elkészült. Az első nagyobb zöldfelület egy része Belgrád Park néven került megnyitásra. A jelenleg használható területe 1,8 hektár, amit a későbbiekben kibővítenek. A park kosárlabda, futball és kézilabda pályákkal is fel van szerelve, emellett játszótér és egy 700 méter hosszú futópálya is helyet kapott itt. Az első megépült lakótömb a BW Residences, mely két, egyenként 20 emeletes toronyból áll. A Belgrád Vízpart Experience elnevezésű épület az elsők között épült fel, és azóta már számos kiállításnak, bemutatónak és közösségi rendezvénynek biztosított helyszínt.³⁴

A főváros (rendezési) terveiben, mint a Regionális Területi Terv és az Általános Rendezési Terv 2021, már régóta szerepelt a folyópartjai megújításának igénye, mellyel a gazdasági fejlődéssel kapcsolatos jövőkép elérését szeretnék elősegíteni. E jövőképben a szolgáltatói szektornak kiemelt szerep jut az iparral szemben.³⁵

³⁴ Belgrade Waterfront (2020): <https://www.belgradewaterfront.com/en/about-us/>

³⁵ RADOSAVLJEVIĆ, U. (2008): Conditions Influencing Waterfront Development And Urban Actors Capacity As A Strategic Response. Institut za arhitekturu i urbanizam Srbije, Beograd. *Spatium* 17-18, pp. 78-83.; ĐUKIĆ, A., LAZAREVIĆ, V., E. (2014): *Reuse Of Industrial Zone*

Ahogy a befektető, az Abu Dhabi illetőségű Eagle Hills ingatlantársaság feltűnt, teljesülni látszott ez az elképzelés, ehhez azonban számos engedményre és jogszabályi változtatásra volt szükség, ugyanis azok nem biztosítottak kedvező feltételeket a befektetőknek. A kormány nemzetstratégiai jelentőségűnek nyilvánította a beruházást, ezzel validálta azt, hogy a megvalósítása közérdeknek minősüljön, valamint így átvehette a döntéshozói szerepet az érintett belgrádi önkormányzatoktól.³⁶ A változtatásokra az állampolgárok és a szakmai szövetségek érdembeli részvétele nélkül került sor, egyedül a hivatalos nyilvános betekintésre volt lehetőség az Általános Rendezési Terv 2021 módosítása során, azonban a városlakók, a Szerb Építészek Szövetsége és a Belgrádi Építészek Szövetsége által benyújtott észrevételeket nagyrészt nem fogadták el.³⁷

Hasonló méretű projektre ezelőtt még nem volt példa a fővárosban, így tapasztalat és szakemberek hiányában a kivitelezést a befektetőre bízta, és ezzel együtt a szerződés részleteit is az igényeihez igazították.³⁸ A kormány a magánszektor számára támogatások sorozatát jelentette be, mint például földterület adományozását a külföldi befektető számára, valamint a helyi adók és illetékek alóli mentességet.³⁹ A módosult jogszabályok olyan előnyökkel szolgáltak a befektetőnek, mint az a megkötés, miszerint a szerződő fél, ez esetben a Szerb Köztársaság nem fogja megváltoztatni a jogszabályokat, amennyiben az a szerződés kárára válna.⁴⁰

Along The River Danube In Belgrade: Visions, Plans And Projects. The 2nd International Conference on Research and Education – “Challenges Toward the Future” (ICRAE2014), 30-31 May 2014, University of Shkodra “Luigj Gurakuqi”, Shkodra, Albania.

³⁶ GRUBBAUER, M., ČAMPRAG, N. (2019): Urban megaprojects, nation-state politics and regulatory capitalism in Central and Eastern Europe: The Belgrade Waterfront project. *Urban Studies* 56 (4), pp. 1–23.

³⁷ LALOVIĆ, K., RADOSAVLJEVIĆ, U., ĐUKANOVIĆ, Z. (2015): Reframing Public Interest In The Implementation Of Large Urban Projects In Serbia: The Case Of Belgrade Waterfront Project. *Facta Universitatis, Architecture and Civil Engineering* 13 (1), pp. 35–46.; ARANĐELOVIĆ, B., VUKMIROVIĆ, M., SAMARDŽIĆ, N. (2017): Belgrade: Imaging the future and creating a European metropolis. *Cities* 63, pp. 1–19.

³⁸ GRUBBAUER, M., ČAMPRAG, N. (2019): Urban megaprojects, nation-state politics and regulatory capitalism in Central and Eastern Europe: The Belgrade Waterfront project. *Urban Studies* 56 (4), pp. 1–23.

³⁹ LALOVIĆ, K., RADOSAVLJEVIĆ, U., ĐUKANOVIĆ, Z. (2015): Reframing Public Interest In The Implementation Of Large Urban Projects In Serbia: The Case Of Belgrade Waterfront Project. *Facta Universitatis, Architecture and Civil Engineering* 13 (1), pp. 35–46.

⁴⁰ GRUBBAUER, M., ČAMPRAG, N. (2019): Urban megaprojects, nation-state politics and regulatory capitalism in Central and Eastern Europe: The Belgrade Waterfront project. *Urban Studies* 56 (4), pp. 1–23.

Más, a belgrádi önkormányzat hatáskörébe tartozó szabályozásokat és dokumentumokat is átalakítottak vagy hatályon kívül helyeztek, érvénytelenítettek. Így például 2014 áprilisában eltöröltek egy a magas épületekről szóló tanulmányt, ez ugyanis meghatározta a sokemeletes épületek építésének lehetőségeit Belgrád területén, a Száva partja pedig nem tartozott ezek közé az övezetek közé.⁴¹ A parlament elfogadott egy külön törvényt is, mely a földkisajátítást és az építési engedélyek kiadásának eljárásait szabályozza. A módosított törvény lehetővé tette, hogy a befektető által bérelt terület kérésre szabad tulajdonba kerüljön. Ez azt jelenti, hogy a privátszférába tartozó befektető megszerezheti a tulajdonjogot az állami tulajdonú földterület felett, miután az építkezés befejeződik és az önkormányzat kiadja a létesítményre a birtokbavételi engedélyt.⁴² A szerződésből később kiderült, hogy a befektető közel 80 hektár földterületet bérelt, 99 éves időtartamra.⁴³

A Belgrád Vízpart tervei 2014 márciusában, Dubajban kerültek bemutatásra, majd 2015-ben került sor az alapköv letételére. Érdekes módon a projekt előkészítése már 2014 márciusában megkezdődött a régi vasúti sínek felszedésével, több mint egy évvel azelőtt, hogy a rendezési tervet törvényesen elfogadták volna. A tényleges építkezés végül 2016-ban kezdődött el.⁴⁴ Az előzetes koncepció alapján az Eagle Hills társaság 3 milliárd eurót fektetett volna be a projektbe, mely jelezte a fejlesztés fontosságát. Amikor a nyilvánosság betekintést kaphatott a szerződésbe, kiderült, hogy az előzetesen beharangozott összeg jelentősen csökkent. A befektető e szerint 150 millió eurót investál a projektbe, emellett 150 millió euró kölcsönt kap.

A közös vállalkozási megállapodást 2015-ben írták alá. A szerződő felek a Szerb Köztársaság és a Belgrade Waterfront Capital Investment LLC, az Egyesült Arab Emírségekből. A projektben részt vevő vállalkozásokkal és

⁴¹ LALOVIĆ, K., RADOSAVLJEVIĆ, U., ĐUKANOVIĆ, Z. (2015): Reframing Public Interest In The Implementation Of Large Urban Projects In Serbia: The Case Of Belgrade Waterfront Project. *Facta Universitatis, Architecture and Civil Engineering* 13 (1), pp. 35–46.

⁴² GRUBBAUER, M., ČAMPRAG, N. (2019): Urban megaprojects, nation-state politics and regulatory capitalism in Central and Eastern Europe: The Belgrade Waterfront project. *Urban Studies* 56 (4), pp. 1–23.

⁴³ MACHALA, B., KOELEMAIJ, J. (2019): Post-Socialist Urban Futures: Decision-Making Dynamics behind Large-Scale Urban Waterfront Development in Belgrade and Bratislava. *Urban Planning* 4 (4), pp. 6–17.

⁴⁴ ARANĐELOVIĆ, B., VUKMIROVIĆ, M., SAMARDŽIĆ, N. (2017): Belgrade: Imaging the future and creating a European metropolis. *Cities* 63, pp. 1–19.; GRUBBAUER, M., ČAMPRAG, N. (2019): Urban megaprojects, nation-state politics and regulatory capitalism in Central and Eastern Europe: The Belgrade Waterfront project. *Urban Studies* 56 (4), pp. 1–23.

tulajdonosi struktúrájukkal kapcsolatos információk mind a mai napig hiányosak, mivel a befektetőnek teljes névtelenséget biztosított a Versenyvédelmi Bizottság határozata.

Összefoglalás

Bilbao esete a városmegújítás sikerességének nemzetközi példjaként szolgál. Jól mutatja azt, hogy a megaprojektek megvalósításakor nem elegendő a fizikai infrastruktúra megépítése, hanem átfogó, akár regionális szintű fejlesztési tervekre, az állam, a helyi hatóságok és a lakosság hosszútávú együttműködésére, és a humán erőforrás fejlesztésére is szükség van ahhoz, hogy egy projekt hosszútávú sikereket érhessen el. A poszt szocialista országok számára etalonként szolgálhat, megmutatva azt az utat, amely felé a barnamezős óriásberuházásokat irányítani szükséges az eredményesség érdekében.

Pozsony példája azért érdekes, mert az átmeneti időszak gyors változásai után, a város úgy tűnik még mindig hordozza a szocialista időszak örökségének egyes részeit. A Sky Park nevű projekt tervezetének elfogadásához több területhasználati és építési szabály megváltoztatására volt szükség, amikkel a befektetőnek kedveztek. A városvezetés arról is tett, hogy bizonyos, a projektre nézve szigorúbb szabályozások, csak a terv elfogadása után lépjenek életbe, így megelőzve azt, hogy a projektre is ezek vonatkozzanak. Ugyanakkor az ország előrébb tart a poszt szocialista átalakulás folyamatában, mint például Szerbia, mivel helyi fejlesztőket alkalmaznak, a projektek megvalósulását pedig főként a városi igazgatási szinten támogatják.

Tbilisziben a demokratizálódás és a várostervezési szabályozások még csak kialakulóban vannak, a megvalósuló befektetések a privát investítorok irányítása alatt állnak. Ennek köszönhetően olyan megaprojektek valósultak meg a Kura folyó partján, melyek a lakossági részvétel teljes hiánya mellett épültek meg. A történelmi városrészhez egyáltalán nem illő építmények, még sokáig a politikai, gazdasági és pénzügyi hatalom túlárazott szimbólumai lesznek.

Szerbiában már a 2000-es években kezdett elterjedni a vállalkozói szellemű várostervezés, azonban az épülő Belgrád Vízpart projekt jól mutatja, hogy az ország még mindig a szocialista várostervezés örökségével küzd. Kettősség jellemzi a várospolitikát, hiszen egyrészt próbál nyitni a neoliberais értékek felé például a befektetőket vonzó jogszabályi környezettel, másrészt ragaszkodik a tervezés központosított irányításához. Megújítja a város szívében lévő eddig kihasználatlan területet, közben a lakosság érdekeit, véleményét szinte teljesen figyelmen kívül hagyja. Látható, hogy az ország elindult a Bilbao által

mutatott úton, azonban még sok időnek kell eltelnie ahhoz, hogy a várostervezés legfontosabb elvét is alkalmazza, és a lakosoknak tervezzen, az ő teljes bevonásukkal.

Bibliográfia

- ARANĐELOVIĆ, B., VUKMIROVIĆ, M., SAMARDŽIĆ, N. (2017): Belgrade: Imaging the future and creating a European metropolis. *Cities* 63, pp. 1–19.
- BICZÓ, G. (2013): A barnamezős beruházások szociokulturális háttere és jelentősége Észak-Amerikában. *Észak-magyarországi Stratégiai Füzetek*, Faculty of Economics, University of Miskolc, 10 (1), pp. 116–124.
- DEL CASTILLO, J., HAARICH, S.N. (2004): Urban renaissance, arts and culture: the Bilbao region as an innovative milieu. In: Camagni, R., Maillat, D., Matteaccioli, A. (eds.) *Ressources naturelles et culturelles, milieux et développement local*, (GREMI VI), Institut de Recherches Économiques et Régionales (IRER), Université Neuchâtel, Neuchâtel, pp. 195–216.
- ĐUKIĆ, A., LAZAREVIĆ, V., E. (2014): *Reuse Of Industrial Zone Along The River Danube In Belgrade: Visions, Plans And Projects*. The 2nd International Conference on Research and Education–“Challenges Toward the Future” (ICRAE2014), 30-31 May 2014, University of Shkodra “Luigi Gurakuqi”, Shkodra, Albania.
- GONÇALVES, J., ASANIDZE, D., PINTO, P. (2016): The Riverfront as a Mirror: The Case of the Transformations in Post-Soviet Cities. *New Water Policy and Practice* 2 (2), pp. 21–35.
- GRUBBAUER, M., ČAMPRAK, N. (2019): Urban megaprojects, nation-state politics and regulatory capitalism in Central and Eastern Europe: The Belgrade Waterfront project. *Urban Studies* 56 (4), pp. 1–23.
- KUKELY, G., BARTA, G., BELUSZKY, P. és GYÖRI, R. (2006): Barnamezős területek rehabilitációja Budapesten, *Tér és Társadalom*, 20 (1), pp. 57–71.
- LALOVIĆ, K., RADOSAVLJEVIĆ, U., ĐUKANOVIĆ, Z. (2015): Reframing Public Interest In The Implementation Of Large Urban Projects In Serbia: The Case Of Belgrade Waterfront Project. *Facta Universitatis, Architecture and Civil Engineering* 13 (1), pp. 35–46.
- MACHALA, B., KOELEMALJ, J. (2019): Post-Socialist Urban Futures: Decision-Making Dynamics behind Large-Scale Urban Waterfront Development in Belgrade and Bratislava. *Urban Planning* 4 (4), pp. 6–17.
- MARSHALL, R. (2001): Remaking the image of the city: Bilbao and Shanghai. In: Marshall, R. (ed.): *Waterfronts in Post-industrial cities*. Spon, London–New York, pp. 53–73.
- OROSZ, É. (2012): A barnamező fogalmának változó értelmezése, *Tér és Társadalom*, 26 (2), pp. 73–88.
- RADOSAVLJEVIĆ, U. (2008): Conditions Influencing Waterfront Development And Urban Actors Capacity As A Strategic Response. Institut za arhitekturu i urbanizam Srbije, Beograd. *Spatium* 17-18, pp. 78–83.

- SALUKVADZE, J., GOLUBCHIKOV, O. (2016): City as a geopolitics: Tbilisi, Georgia–A globalizing metropolis in a turbulent region, *Cities*, 52, pp. 39–54.
- VEGARA, A. (2001): New Millennium Bilbao. In: Marshall, R. (ed.): *Waterfronts in Post-industrial cities*. Spon, London–New York, pp. 86–94.

Internet-oldalak:

Belgrade Waterfront (2020): <https://www.belgradewaterfront.com/en/about-us/>

Eaglehills.com (2020): www.eaglehills.com

Skypark.sk (2020): <https://skypark.sk/sk>

Bölcészettudományok

A víz motívuma Lev Tolsztoj *Anna Karenina* című regényében

MURÁNYI MÁRK

1. Bevezetés

Jelen tanulmányomban a víz motívumát és az ehhez kapcsolódó társmotívumokat veszem górcső alá Lev Tolsztoj *Anna Karenina* című regényében. A vizsgálódás korábbi kutatásaimra¹ épül, amelyek során az *Anna Karenina* egyik, a regénnyel kapcsolatos szakmunkákban kevés figyelmet kapott főhősének, Kitty Scserbackajának alakjával foglalkoztam.

A hősnő alakjának vizsgálatakor észrevettem, hogy útját vízzel kapcsolatos motívumok kísérik, amelyek a legváltozatosabb formákban jelentkeznek (pl. *ködös jövő, jégpálya, fürdőhely*). A motívum további kutatását két, egymástól független szakirodalmi eredmény motíválta. Az egyik ilyen eredmény a regény kettős szerkezetének kimutatása, amely az *Anna Karenina*-kutatás alapvetésének tekinthető. Ennek lényege, hogy a két fő regényvonulat, Anna (és Vronszkij) és Levin (és Kitty) történeteszálai ellentétes irányban építkeznek: Anna útja a pusztulás, Leviné a kiteljesedés felé tart.² A másik eredmény Barbara Lönnqvist kutatásaihoz köthető, aki rámutatott arra, hogy az Anna-Vronszkij szál egyik domináns motívuma a tűz.³ Ezek alapján fogalmaztam meg a hipotézist, miszerint a víz motívuma hasonló szerepet tölthet be Levin és Kitty útján, mint a tűz motívuma Annáén és Vronszkijén.

A tanulmány célja tehát a következő: az *Anna Karenina* motívumrendszerét vizsgáló szakirodalmi kontextus bemutatása után a víz motívumváltozatainak rendszerbe foglalása, valamint a motívum szerepének meghatározása és értelmezése a regény kompozíciójában. Az említett korábbi eredményekből kiindulva az elemzés fókuszában elsősorban a Levin-Kitty szál fog állni.

¹ MURÁNYI Márk (2018), *Az Anna Karenina Kitty-regénye mint a felnőttkorba lépés története*. Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar. TDK-dolgozat.

² DUKKON Ágnes (1996), „Anna Karenina” In: HETÉNYI Zsuzsa (szerk.), *Huszonöt fontos orosz regény*. Budapest, Maecenas – Lord. 72–87.

³ Леннквист, Барбара (2010), *Путешествие вглубь романа. Лев Толстой: Анна Каренина*. Москва, Языки славянской культуры.

2. Szakirodalmi áttekintő

A továbbiakban a rendkívül sokszínű és gazdag *Anna Karenina*-kutatás néhány szakmunkáját mutatom be, amelyek sorába a jelen tanulmány beilleszthető.

Hajnády Zoltán vizsgálódásai a halál motívumára irányultak. Szerinte a filozófia történetében nincs még egy olyan gondolkodó, aki időben többet, gondolatilag mélyebben foglalkozott volna a halállal, mint Tolsztoj. Hangsúlyozza, hogy az író a halál leírásakor nem annak „fiziológiai” ábrázolására törekszik, hanem a szereplőkre gyakorolt hatását és a belőlük kiváltott érzelmeket írja le. Ennek megfelelően Anna halála esetén „elcsúsztatott” halálélményről beszélhetünk: Anna öngyilkosságának ábrázolása nem részletes, mivel a korábbi, szülés előtti élet-halál állapotot Tolsztoj rendkívül bensőségesen írta le. A Levin-történetben a legjelentősebb halálesemény bátyja, Nyikolaj Levin halála; ez a kutató szerint a hős számára beavatásként értékelhető (az esemény jelentőségét jelzi, hogy az egész műben egyedül ennek a fejezetnek van címe: *A halál*). Hajnády továbbá rámutat arra, hogy a halál a regényben mindig szimbolikus, és Tolsztoj azzal, hogy a halálélményt a kompozícióban több helyen is megjeleníti, a regény végén nem sokkot vált ki az olvasóból, hanem katarzist.⁴

V. Je. Vetlovskaja kiemeli, hogy a műben nagy hangsúlyt kap az ételek és a szórakozás (a színház, a lóverseny) motívuma; álláspontja szerint ez az ókori római „Kenyeret és cirkuszt!” szállóigére rímel, amelyet a plebsnek tulajdonítottak, és mindez társadalomkritikaként is értékelhető.⁵

Az evés és ivás motívumával Téren Gyöngyi foglalkozott részletesen, három szempontból vizsgálva azt: cselekményes elemként mint a társasági életben való aktív részvétel motívumát; a hősök pszichéjének jelölőjeként; valamint a házasság, a szerelem és az életben maradás metaforájaként. Ennek kapcsán figyelemre tart számot, hogy Levin és Oblonszkij egy étteremben, ebéd közben tárgyalják meg Oblonszkij házasságtörését, beszélgetésükben az „illatos kalács” metaforáját alkalmazzák; hogy Levin a lánykérés előtt, Scserbackijékhoz tartva egy pékség előtt halad el, ahol gyermekeket, galambokat és liszttel szórt, illatos zsemleket lát; vagy hogy Anna öngyilkossága előtt Kitty és Dolly a gyermekek táplálásáról beszélgetnek, és Téren szerint sokatmondó, hogy a pékség, amely előtt Anna elhalad, zárva van.⁶

⁴ HAJNÁDY Zoltán (1977), „A halál ábrázolása Lev Tolsztoj regényeiben” *Filológiai közlöny* [XXIII] (2–3). 199–209.

⁵ Ветловская, Валентина Евгеньевна (1979), „Поэтика «Анны Карениной». Система неоднозначных мотивов” *Русская литература* [22] (4). 17–37.

⁶ TÉREN Gyöngyi (2006), „L. Ny. Tolsztoj munkássága a folklór tükrében” In: KROÓ Katalin

A pékség, az étterem, vagyis a helyszínek motívumaihoz kapcsolhatjuk K. A. Tyityanyin tanulmányát, aki a regény tereit vizsgálta. A kompozíció szempontjából legjelentősebb helyszíneként a házat, a templomot és az emberi testet jelölte meg (a ház abból a szempontból érdekes, hogy a család szimbóluma, és szinte az összes hősnek van saját otthona, kivéve Vronszkijt: Tyityanyin szerint ez az Anna-Vronszkij kapcsolat sikertelen végkimenetelére való utalásként is tekinthető; a templom a Levin számára sorsdöntő esemény, a házasság helyszíne; a test pedig a hősök jellemzésének eszköze, például Anna hunyorítása vagy Karenin nagy fülei). A Levin-szál szempontjából még fontos tér a falu és a város: Levin csak falun érzi jól magát, a város számára idegen, visszataszító közeg, „Babilon”.⁷

V. V. Nabokov a tűt mint visszatérő motívumot említi Kitty útján: korcsolyázás közben a hősnő lerázza a kezéről a ráhullott zúzmarát „tűkristályait”, később, a házassága idején hímméssel (broderie anglaise-zel) foglalkozik, ezáltal a motívum transzformáción megy keresztül.⁸

Barbara Lönnqvist rendkívüli alapossággal tárta fel a regény motívumainak mélyebb összefüggéseit; monográfiája a jelen tanulmány szempontjából kiemelt jelentőséggel bír, ezért bővebb bemutatásra tart számot. Az általa elemzett motívumok, kérdéskörök közé tartozik a vas és a tűz motívuma Anna és Vronszkij útján, ugyanezen a szűzség vonulaton a tisztaság és a tisztátalanság oppozíciója, a két hős álmának motívuma; továbbá a medve motívuma a Levin-Kitty szálon, az angol és a francia nyelv használatának jelentősége; valamint a társadalmi kérdés (a regény végén említett szerb szabadságharcossal összefüggésben).

Lönnqvist a tűz és a vas motívumainak mint az Anna-Vronszkij szál dominánsainak kapcsán kifejti, hogy a jelen motívumpár a kompozícióban számos szinten megfigyelhető: ilyen a vasút (amely egyúttal kronotoposz is); Anna és Vronszkij álma; de a kutató szerint ide sorolhatunk olyan jelzőket, kompozíciós elemeket is, mint a fülledtség a kupében a két hős első találkozásakor; a fémek zaja Vronszkij szerelmi vallomásakor és Dolly Annáékhoz való érkezésekor Vozdvizsenszkojébe; vagy a csillogás és a tűz Anna szemében. Mindez a két hős útjának szenvedélyes jellegét és pusztulás-orientáltságát tematizálja.

(szerk.), *Bevezetés a XIX. századi orosz irodalom történetébe*. Budapest, Bölcsész Konzorcium NEFOR II, 586–614.

⁷ Титянин, Константин Алексеевич (2004), „Пространства в романе Л. Толстого «Анна Каренина»” *Питання літературознавства* [68] (11). 122–135.

⁸ Набоков, Владимир Владимирович (2001), „«Анна Каренина» (1877)” In: Набоков, Владимир Владимирович, *Лекции по русской литературе. Чехов, Достоевский, Гоголь, Горький, Толстой, Тургенев*. Переводчик: Толстой, Иван Никитич. Москва, Независимая Газета. 221–307.

A Levin-Kitty szál dominánsának tekinthető medve motívumának jelentősége Lönnqvist szerint abban áll, hogy végigkíséri Levin útját a házasságkötésig, és felbukkanásaikor mindig valamilyen módon Kittyt és a vele való összeházasodást jelöli. Először a Kittyvel való első találkozáskor, a jégpályán jelenik meg, amikor Mlle Linon Kittyre „tiny bear”-ként („medvebocs”) hivatkozik – Levin ide abból a célból érkezik, hogy megkérje a hős nő kezét. Második megjelenése Levin és Oblonszkij vadászatán történik, ahol az éjszakai égbolton a hősök felett a Nagy Medve csillagkép ragyog a Vénusz bolygóval (a szerelem szimbólumával, minthogy Vénusz a szerelem istennője) és az Acturus csillaggal (amelyet Lönnqvist magával Levinnel azonosít). Levin itt kérdezi meg Oblonszkijt, férjhez ment-e már Kitty. Ezután a medvét Oblonszkijéknál, Levin második lánykérése előtt említik, ahol arról folyik a beszélgetés, hogy a medvevadászat nagy erőt kíván. A motívum Levin esküvő előtti utolsó vacsoráján jelenik meg utoljára, ahol az egybegyűlteket megjegyzik, hogy Levin többé nem vadászik medvére – tehát a Kittyvel való esküvő kérdése megoldottnak tekinthető.

Lönnqvist a medve motívumsorához a következő összegzést adja: egyrészt, a Nagy Medve csillagkép, tehát a motívum égi megjelenése Levin és Kitty párosát az égi szférához kapcsolja, szemben a földi (földalatti) szférával, ahova Anna és Vronszkij tartozik; másrészt, a medve motívumát tovább árnyalhatja, ha folklórmotívumként is megvizsgáljuk: a folklórban a medve szimbolikája a házassághoz, a termékenységhöz köthető.⁹

Látható, hogy Lönnqvist a motívumok szintjén is feltételez bizonyos mértékű ellenpontozást. A továbbiakban azt kísérlem meg bizonyítani, hogy Anna és Vronszkij tűz-dominánsa mellé egyértelműen illeszthető a víz dominánsa Levinnél és Kittynél.

3. A víz motívuma

A víz motívumának vizsgálatához elengedhetetlen a víz alapvető szimbolikájának bemutatása. Ennek lényege – születés, újjászületés, teremtés¹⁰ – tükröződik Levin és Kitty útjának legfontosabb állomásaiban is; mi több, a víz motívumának a szláv folklórban házassal kapcsolatos vonatkozása is van¹¹, és mindez a motívumot a medve motívumához közelíti.

⁹ Леннквист (2010), 19–32; 97–111.

¹⁰ ТОКАРЕВ, Сергей Александрович (ред., 1991), *Мифы народов мира в двух томах*. Изд. 2–е. Москва, Советская Энциклопедия. Том 1, 240.

¹¹ Потебня, Александр Афанасьевич (1989), „Переправа через воду как представление брака” In: Потебня, Александр Афанасьевич, *Слово и миф*. Москва, Правда. 553–565.

A regényben a tűz motívuma – a Lönnqvist által kifejtett pusztító szenvedélyen kívül – az egyéni életet szimbolizálja; többször jelenik meg születést vagy halált leíró metafora részeként (vö. Levin és Kitty gyermekének születését: „Lizaveta Petrovna ügyes ujjai között, mint a kis *láng* a lámpácska fölött, egy emberi lény *élete* himbált” (II, 315)¹² és Anna halálát: „s a *gyertya* [...] sercegett egyet, aztán homályosodni kezdett, s lassan *örökre kialudt*” (II, 374)). Hasonló, élet és halál kettősét magába foglaló, a fent említett alapvető szimbolikán túlmutató jelentéstartalmat hordoz a víz is: a továbbiakban elemzett, étellel, megújulással kapcsolatos szöveghelyek mellett azt olvashatjuk a regény elején, hogy Kitty bátyja „a flotta szolgálatába lépett, s *belefűlt* a Balti-tengerbe” (I, 29), és Anna is így gondolkodik közvetlenül az öngyilkossága előtt: „olyan érzés fogta el, mint amikor fürdés előtt a *vízbe* készül lépni” (II, 373).

A víz motívumának jelentőségét Kitty útján az is kiemeli, hogy a hősnő jellemfejlődésének egyik mérföldköve a fürdőhelyi epizód, amely locus megnevezése oroszul «воды», vagyis „vizek”. Ennek fényében érdekes, hogy Kitty fürdőhelyi tartózkodásakor Levin környezetében a következő leírást kapjuk: „A böjt utolsó heteiben derült, fagyos idő volt. A napon napközben olvadt, éjjel azonban mínusz hét fok is megvolt; a föld felszíne olyan fagykérges, hogy a szekér úttalan utakon járt. A húsvét *hóval* jött; ünnep másnapján aztán meleg szél érkezett, *felhőket* hozott, és három nap s három éjjel viharos, meleg *esők* estek. Negyednapra a szél elállt, sűrű szürke *köd* támadt, mintha csak a természetben végbemenő változás titkát akarta volna elrejtteni. A *ködben* megindultak a *vizek*; fölpattant és elhúzódott a *jég*, a zavaros, tajtékos *patakok* futása meggyorsult, a Krasznaja Gorkán estére meghasadt a *köd*, a *felhők* bárányszerűvé oszlottak, kiderült, kinyílt az igazi tavasz. Reggelre, ahogy a ragyogó nap megjelent, a *vizeket* fedő vékony *jégkéreg* gyorsan fölengedett, s a meleg levegő az ébredő föld *párolgásában* reszketett” (I, 175). Az idézet a víz motívumának többféle megjelenési formájával telített, ráadásul több ponton kapcsolódik Kittyhez is: amellet, hogy az eredeti szövegben a „vizek” helyén a «воды» szó szerepel, amelyet kapcsolatba lehet hozni a fürdőhellyel, a nap motívuma korábban már szolgált a hősnő jelölésére (ld. a jégpályán: „[Kitty] *ragyogott* be mindent” (I, 36); „ahogy a *nap* siklik felhők mögé, Kitty arcáról eltűnt minden kedvesség” (I, 39)), és Levin meg is emlékezik róla: „Kitty mind ritkábban jutott az eszébe; türelmetlenül várta a hírt, hogy férjhez ment, vagy a napokban férjhez megy; ez a hír, azt remélte, akár a foghúzás, végleg

¹² TOLSZTOJ, Lev (2017), *Anna Karenina*. Ford.: Németh László. Budapest, Gabo. A regényszövegre minden egyes idézet után a jelen kiadás kötetszámának megjelölésével (I/II) és a lapszámmal hivatkozom, *saját kiemelésemmel* – M. M.

megszünteti a fájdalmat” (I, 174). Mindehhez hozzátehetjük, hogy Kitty változása ugyanúgy rejtve marad Levin előtt, mint az említett „természetben lezajló változások”, és hogy a tavasz és a húsvét toposzai mind Kitty, mind Levin számára az új kezdetet szimbolizálják.

A fenti leírás alapjául szolgál a továbbiakban olvasható, tematikus csoportok szerinti elemzésnek. Ennek megfelelően külön alfejezetet kap a folyó, a köd, az eső, a hó és a jég motívumának bemutatása.

3.1. A folyó motívuma

A folyó kulcsszerepet játszik Tolsztoj létfilozófiájában, szerinte ugyanis az emberek – és ezzel együtt a regényalakjai is – olyanok, mint a folyók: állandó mozgásban vannak, változnak, jellemvonásaik a velük párhuzamosan változó körülmények hatására lepleződnek le.¹³

A regényben a folyó mindkét fő vonulaton megjelenik. Az Anna-Vronszkij szálon Anna fejlődésének egyik fordulópontja, a lóverseny tekinthető a motívum legfontosabb előfordulási helyének. Kitty fejlődésének fent említett mérföldköve, a fürdőhelyi rész szintén a víz motívuma köré szerveződik, így a két fejlődéstörténet ez által a motívum által (is¹⁴) összekapcsolódik.

Levin és Kitty útján a motívum elsődleges megjelenési helyének Levin környezete tekinthető. A tavasz érkezésének fent bemutatott leírása után nem sokkal a következő leírást olvashatjuk: „A szántás kitűnő; két nap múlva lehet boronálni és vetni. Minden gyönyörű volt, jókedvre hangoló. Visszafele Levin a *patak*nak ment, azt remélte, hogy a *víz* megapadt már. S csakugyan át is jutott rajta” (I, 182) – itt figyelmet érdemel a vízen való átkelés motívuma, amely a házassal hozható kapcsolatba.¹⁵ Ráadásul mindezek után megérkezik Levinhez Oblonszkij, aki eszébe juttatja Kittyt: „Most bizonyára megtudom, hogy férjhez ment-e már, vagy mikor megy férjhez” (I, 183). A folyón való

¹³ Бабаев, Эдуард Григорьевич (1978), «*Анна Каренина*» Л. Н. Толстого. Москва, Художественная литература. 57–58.

¹⁴ Hajnáy Zoltán olyan kapcsolódási pontokat gyűjtött, amelyek időben majdnem egyszerre játszódnak le, de ellentétes érzelmeket váltanak ki: Anna halálának és Kitty születésének közeledése; Anna halál előtti és Kitty szülés előtti izgalma; Anna öngyilkossága és Kitty gyermekének születése. Ez utóbbi párhuzam szerinte az élet megsemmisíthetelenségét és folytonosságát fejezi ki. Ld. HAJNÁY Zoltán (1985), *Lev Tolsztoj. Tragikum, halál, katarzis*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 129; 157.

¹⁵ A szláv népi hagyományokban a menyasszony és a vőlegény az égi menyasszony és vőlegény földi mása, akik a földi menyasszonyban és vőlegényben testesülnek meg. Ehhez az égből leereszkednek a földre, és ezt az égen való átkelést szimbolizálja a menyasszony és vőlegény vízen való átkelésének hagyománya. Ld. Потебня (1989) Уо.

átkelés motívumának funkciója tehát a Nagy Medve csillagkép funkciójával rokon, ugyanis mindkettő a házasságot vetíti előre, és mindkettő Kittyre utal.

A következő, folyóval kapcsolatos szöveghely a kaszálást követi: „Az úr jelenléte rég nem feszélyezett már senkit. A parasztok ebédhez készülődtek. Némelyik megmosdott; a fiatal gyerekek a *folyóban* fürödtek; mások pihenésre készítettek helyet, megoldották a kenyeres zsákjukat, kihúzták a kvaszos korsóból a dugót. Az öreg kenyeret aprított egy tálba, a kanál nyelvél szétnyomkodta, a fenőkö tokjából *víz*t öntött rá, felaprított még egy darab kenyeret, besózta, aztán kelet felé fordult és imádkozott” (I, 289–290). A leírás a víz és az étel, az élet¹⁶ motívumainak összekapcsolása miatt jelentős, amelyek az Anna-szál domináns motívumainak ellenpontjai.

Levin a továbbiakban még egyszer visszaemlékezik a lánykérés sikertelenségére („S az, hogy én Kosztya Levin vagyok, ugyanaz, aki fekete nyakkendőben ment el a bálra, s akit Scserbackaja kikoszarzott, önmagam szemében is szánalmas és jelentéktelen alak – semmit sem bizonyít” (I, 391)), és az elmélkedését bátyja, Nyikolaj Levin érkezése szakítja félbe, aki éppen arról a fürdőhelyről érkezik, ahol Kitty is tartózkodott. Érdekes, hogy ez előtt az elmélkedés előtt Levin „nedvesen a *víztől*”, amely a bőrkabátról hol a nyakába, hol a csizmaszárába folyt be, de a legelevenebb és leglelkesebb lelkiállapotban tért este haza” (I, 391), azaz a folyó motívumának környezete ismét Kittyre utal.

3.2. A köd motívuma

A regényben a köd motívuma rendelkezik a legrétegzettebb jelentéssel a víz motívumának változatai közül, ugyanis nemcsak a tájleírásokban szerepel, hanem többféle metaforikus értelemmel is telítődik.

A köd mint metafora először Kitty gondolataiban szerepel: „Ha a jövőjére gondolt: Vronszkijjal ragyogó, boldog távlat nyílt előtte, míg Levinnel a jövő *ködösnek* látszott” (I, 58). Kiemelt figyelmet érdemel Vronszkij és Levin mint a tűz és víz motivikus oppozíciója, ugyanis a „ragyogó” a tűz, míg a „ködös” a víz tematikájához tartozik. A köd ezenkívül a jövőt, az ismeretlent, a titokzatosat szimbolizálja. A Levinre való utalást később Anna szavai is alátámasztják, amikor a hős nő Kitty helyzetéről beszél: „Milyen szép ez az életkor [...]. Emlékszem erre a kék *ködre*, ismerem; a svájci hegyeken ül ilyen. Ez a *köd* mint valami áldás burkol be mindent abban az időszakban, amikor már-már véget ér a gyerekkor” (I, 87). A tűz motívuma (Vronszkij) ebben a képben

¹⁶ Vö. TÉREN (2006)

¹⁷ Az eredeti szövegben a „víz” szó helyén a «ручей» („patak”) szó szerepel.

már nem szerepel, mintegy előrevetítve Kitty és Levin későbbi egymásra találását; emellett a köd itt a kontextusa által („szép életkor”, „áldás”) az öröm metaforája is.

Ugyanez a metafora írja le Kitty lelkiállapotát, amikor a hősnő látja Annát és Vronszkijt táncolni a bálon: „Az egész bál, az egész világ *ködbe* borult Kitty lelkében” (I, 96), amelynek következményeként kiábrándul régi életéből. Itt a köd szintén intenzív érzelmet fejez ki, viszont már nem örömet, hanem kétségbeesést.

A köd motívuma megjelenik Levin környezetében is, a tájleírások részeként. Itt hasonló funkcióval bír, mint a folyó motívuma: amikor Levin levelet kap Oblonszkijtől, amelyben azt olvassa, hogy Dollynak szüksége van a segítségére, mivel Oblonszkij „[anyósa] az övéivel még mindig külföldön van” (I, 293), vagyis Kittyvel az említett fürdőhelyen, a fejezetet a következő leírás vezeti be: „[Levin] a hegyről még visszazézett; a laposból fölszálló *ködben* már nem láthatta [a parasztokat], csak a jókedvű, vaskos hangokat, a kacagást s az összependülő kaszákat hallhatta” (I, 292); továbbá, mielőtt észreveszi a fürdőhelyről Dollyhoz utazó Kittyt, „Csak a fáradhatatlan békák hangja hallatszott az éjjeli mocsárból, s a lovak fúvása a mezőn emelkedő kora reggeli *ködben*” (I, 315). A köd Levin Kitty iránti bizonytalanságát is kifejezi, ugyanis a hősnő felbukkanása előtt azon gondolkodik, hogy egy parasztlányt vesz feleségül.

Oblonszkijéknál, Levin második lánykérése előtt a köd metaforája Karenin ugyanilyen bizonytalanságát, homályos ismereteit jelöli, méghozzá a medve motívumának kontextusában: „A medvevadászathoz, úgy gondolom, nagy erőre van szükség – mondta Alekszej Alekszandrovics (akinek a vadászatról csak egész *ködös* fogalmai voltak)” (I, 435–436). Ez a motívumhalmazás is hozzájárul tehát Levin és Kitty útja jelen kulcsállomásának felvezetéséhez.

A köd motívumának utolsó megjelenése Levin gondolataiban figyelhető meg a regény végén, amikor a hős a lét végső kérdéseiről és Istenről elmélkedik: „És folyik mindnyájunkban, nyárfában, felhőben, *ködfoltokban* a fejlődés” (II, 405); „Az emberiség különféle vallásainak viszonyát kérdelem az istenséghez, Isten egyetemes megnyilatkozását az egész világ számára, *ködfoltjaival* együtt” (II, 427). A motívum szakrális többletjelentését megerősíti Isten összekapcsolása a köddel (felhővel), ugyanis Isten jelenlétét mind az Ó-, mind az Újszövetségben számos alkalommal köd (vagy felhő) indikálja; ezenkívül a motívum az egyetemes síkra kerül át: a fejlődést, az egész világot szimbolizálja. Bár Levin arra a következtetésre jut, hogy az élet értelmét Istenben, a hitben és a jóban kell keresni, az elmélkedésében felbukkanó, vízzel kapcsolatos motívumok – és azoknak Kittyvel és

kettejük kapcsolatával való konnotációjuk – arra engednek következtetni, hogy ehhez a sorhoz a szerelmet és a családot is kapcsolni lehet.

Mint láthattuk, a köd motívuma számos jelentést hordoz: az öröm és a kétségbeesés kettősén, a bizonytalanságon, a jövő, az ismeretlen és a transzcendens metaforikus jelentésein kívül, egyrészt Levin, másrészt – a folyó motívumához hasonlóan – Kitty, harmadrészt a két hős egységének jelölője is.

3.3. Az eső motívuma

A jelen alfejezetben az eső motívumán kívül az azonos tematikai csoportba tartozó felhő motívuma is vizsgálat tárgyát képezi. Ezek a motívumok éggel kapcsolatos jelentéstöltetet is tartalmaznak, amely a víz és a házasság képzeletének sorába illeszthető¹⁸ – ennek fényében a Nagy Medve csillagkép házasságra való utalása mélyebb értelmet kap, ugyanis ez a motívum szintén az ég szférájához tartozik. A felhő motívumának két megjelenési helyét a korábbi idézetek során már érintettük (ld. Kitty naphasonlatánál és Levin elmélkedésénél).

A báli jelenetben, míg Kitty lelkiállapotát a köd metaforája írja le, külső leírásában a következő olvasható: „Légies szoknyája *felhőként* emelkedett vékony termete köré; sovány, gyöngéd, meztelen leánykarja erőtlenül leeresztve, a rózsás tunika ráncaiba merült” (I, 97) – azaz mind a külső, mind a belső leírásában szerepet kap vízzel kapcsolatos metafora. Ezenkívül a víz szemantikai köréhez tartozik a „merül” ige is, amely halállal kapcsolatos konnotációt tartalmaz.

Az eső mind Levin, mind Kitty külön útján szerepet kap a leírásokban. Kitty a fürdőhelyen Varenykával a következő körülmények között ismerkedik meg: „Borongós nap volt; az eső egész délelőtt esett; a betegek ernyőkkel tolongtak a folyosókon” (I, 247). Annak ellenére, hogy az eső ellenséges minőségben lép fel, elősegíti a két hősnő megismerkedését, ezáltal pozitív változást idéz elő.

Ugyanilyen pozitív változást tapasztalhatunk Levin esetében is, a kaszálás közben: „Az első renden, ahogy azt Levin észrevette, Tyit különösen gyorsan haladt végig, bizonyára meg akarta próbálni az urat, s rend is épp hosszabb került sorra. A következők már könnyebbek voltak, Levinnek mégis minden erejét bele kellett adni, hogy el ne maradjon a parasztoktól [...]. Nem értette, honnét jön s mi ez: a munka derekán hirtelen kellemes, hűvös érzése támadt forró, kiizzadt vállain. Kaszafenés alatt fölnezzett az égre. Alacsony, súlyos *felhő* futott át rajta, nagy szemű *esővel*. Néhány paraszt a ruhájához szaladt és fölvette, mások, éppen úgy, mint Levin, örvendve vonogatták csak a válluk a kellemes frissességre” (I, 286–287).

¹⁸ Ld. Поребня (1989): égi menyasszony és égi vőlegény, akik az égen kelnek át.

A fentiekkel szemben, az eső romboló erőként is fellép, többek között Nyikolaj Levin fent említett érkezése előtt, amikor Levin külföldi útját az eső hiúsítja meg: „De elkezdett *esni*, a földeken maradt gabonát és krumplit nem lehetett behordani; minden munka, így a búza szállítása is elmaradt” (I, 390–391); de említést érdemel a regény vége felé kerekedő eső is: „A *felhő* hol kivilágosodva, hol elsötétülve olyan gyorsan közeledett, hogy még jobban kellett iparkodniuk, hogy az *eső* előtt hazaérjenek. A *felhő* elülső foszlányai szokatlan sebességgel rohantak az égen, alacsonyan, s mint a kormos füst, feketén. A háztól még vagy kétszáz lépésre voltak, s már föltámadt a szél, s minden pillanatban várható volt a *zápor*” (II, 421–422), amely Lönnqvist szerint Levin fia iránt érzett szeretetének születését eredményezi.¹⁹

Végül, a regény legutolsó jelenetét (Levin elmélkedését a balkonon) is az eső motívuma kíséri, amely keretet ad motívumsornak, és a jelenetnek baljós hangulatot kölcsönöz: „Már egészen besötétedett, de délen, amerre nézett, nem volt *felhő*. A *felhők* az ellenkező oldalon tornyosultak, ahol most egy villám lobbant föl, s távoli döngés hallatszott” (II, 427). A villám és a távolság megerősíti Levin egész léte felölő elmélkedésének transzcendens mivoltát.

Összegzésként megállapíthatjuk, hogy az eső motívuma, azonkívül, hogy tematizálja Levin és Kitty útját, a változás dinamikáját foglalja magában, a ködhöz (és a víz motívumkörének egészéhez) hasonló kettősségen; továbbá ez a motívum is telítődik transzcendens jelentéstartalommal.

3.4. A hó motívuma

A hó átmenetet képez az eső és a jég között, vagyis itt is szerepet játszik az éggel való kapcsolata, de a jelen motívumot tágabb, mitopoétikai kontextusban is lehet értelmezni: az orosz irodalomban a hó számos helyen (többek között Puskinnál, Gogolnál, Dosztojevszkijnél) az újjászületés és az átalakulás szimbóluma.²⁰ Mindez összefüggést mutat a víz fent ismertetett szimbolikájával is.

Ezt az átalakulást figyelhetjük meg Annán a vonatútján, amelyet hóvihar kísér, és amelynek során Vronszkij – a „fém csengésével” kísérve – szerelmet vall neki.

A hó motívumát Levin mindhárom, Kittyvel való kulcsfontosságú találkozása tartalmazza kísérőelemként. Először, amikor a hős a regény elején a jégpályára

¹⁹ Леннквист (2010), 109.

²⁰ Вö. Гершензон, Михаил Осипович (1926), „Сны Пушкина” In: Гершензон, Михаил Осипович, *Статьи о Пушкине*. Москва, Государственная академия художественных наук. 96–110; Фрейденберг, Ольга Михайловна (1997), *Поэтика сюжета и жанра*. Москва, Лабиринт.

tart: „Hótól lecsüggő ágaikkal a kert öreg, bozontos nyírfái mintha új, ünnepi miseruhába öltöztek volna” (I, 36). Másodszor, amikor a második, sikeres lánykérése előtt Oblonszkijékhoz megérkezik: „Sokan vannak itt? Kicsodák? – kérdezte Levin, miközben sapkájáról kesztyűjével a *havat* leverte” (I, 433). Végül, amikor Scserbackijékhoz, Kitty szüleihez megy ez után a lánykérés után (amely jelenetet Téren Gyöngyi is elemzett az étel motívuma kapcsán, ld. fent): „A fiú a galamb felé futott, s közben mosolyogva Levinre pillantott; a galamb csapkodni kezdett a szárnyaival, s a levegőben reszkető *hópihé*k közt, a napban megvillanva fölröppent, egy ablakocskából pedig megcsapta a frissen sült kenyér illata, s ugyanakkor zsemleket raktak ki” (I, 456). A víz motívuma itt ismét az étel és a nap motívumával együtt szerepel, a galamb pedig az ég jelentéstöltetét hordozza, tehát feltételezhető a törvényszerűség.

Kitty útján pedig a motívum hasonlat formájában magát a fürdőhelyi epizódot vezeti be: „Mint mindenütt, ahol emberek verődnek össze, a kis német fürdőhelyen is, ahova Scserbackijék megérkeztek, végbement a társaság szokott *kikristályosodása*, minden egyes tagjának határozott és változtathatatlan helyet szabva meg. Amilyen előre megszabottan és változtathatatlanul veszi föl a hidegben a minden *vízrészeske* a *hókrisztály* ismert alakját, éppolyan gyorsan foglalja el a fürdőre érkező új személy a neki járó helyét” (I, 243). A „kikristályosodás” utalhat Kitty értékrendjének kialakulására is, amely ebben az epizódban zajlik le – tehát amellet, hogy a motívum valóban bír a jelen alfejezet elején bemutatott funkcióval, egyúttal tematizálja is a hősnő egyéni útját és fejlődését.

3.5. A jég motívuma

A jég motívumának első markáns megjelenési formája a jégpálya, ahol az olvasó – Levin szemszögén keresztül – először látja Kittyt. A motívum a továbbiakban is Kitty és Levin együttes környezetében bukkan fel, és kiemelt figyelmet érdemel annak változása, dinamikája, amely a két hős viszonyának változását, fordulópontjait is indikálja.

A jégpályai epizódot Levin először kéri meg Kitty kezét, amelyet a hősnő visszautasít. Később, ahogyan azt a kiindulópontként megjelölt idézetben olvashattuk, „fölpattant és elhúzódott a jég” – Kitty ekkorra „már kész volna szeretni Levint, Vronszkijt meg gyűlölni” (I, 144). Itt lehet említeni a lekvár-főzési jelenetet is, amelyet Hajnád Zoltán Kitty és Levin boldogsága csúcspontjának nevez²¹: „Jobb is úgy, Agafja Mihajlovna – mondta Kitty –, legalább

²¹ HAJNÁDY (1985), 127.

nem savanyodik meg. A *jég* úgyis elolvadt, nincs hol eltartani. [...] – Csinálja, kérem, ahogy tanácsoltam – mondta az öreg hercegnő – a lekvárra tegyen rumba áztatott papírt: és nem kell *jég*, mégsem lesz rajta penész” (II, 139). A csúcspontot a motívumok szintjén megerősíti a *jég* változásának említése, továbbá az is, hogy a *jég* mint víz-társmotívum ismét az étel motívumával együtt jelenik meg.

Ennek tükrében érdekes Anna Levintől való búcsúja is, amely metaforaként szintén a *jég* állapotváltozását tartalmazza: „Nagyon örülök, que *la glace* est rompue²²” (II, 299). A jelenetet egy újabb fordulópont, Levin és Kitty gyermekének születése követi.

A *jég* (és az étel) motívumának összefüggését Levin és Kitty kettősével Anna öngyilkosság előtti gondolatai erősítik meg végérvényesen, tulajdonképpen kulcsot adva a motívum értelmezéséhez: „Mindnyájunknak az édes, a jóízű kell. Ha nincs cukor, ez a mocskos *fagyfalt*. Kitty is így volt: ha nem Vronszkij, hát Levin” (II, 365). Anna előbbi, franciául elmondott búcsújának tükrében érdekesnek tűnhet, hogy franciául a jeget és a fagyfaltot ugyanaz a szó („*la glace*”) jelöli.

A motívum jelentősége tehát Levin és Kitty összekapcsolásán kívül abban is áll, hogy ezzel kezdődik Kitty szüzsés vonala, és ezzel (és a fürdés motívumával, ld. fent) fejeződik be Annáé.

A tematikus elemzés lezárásaként kijelenthetjük, hogy a víz különféle megjelenési formáinak felvonultatása és azok állandó dinamikája Levin és Kitty kapcsolatának ívét írják le. Szimbolikus, hogy közös útjuk a *jégpályán* kezdődik, amely mint felszín a föld minőségét hordozza; annak végén pedig a viharfelhő, tehát égi minőség figyelhető meg – tehát a párost a víz motívumának ezen vertikális elmozdulása is az ég szférájához köti.

3.6. A víz motívuma Levin és Kitty mindennapjaiban

A fenti tematikus elemzésen kívül figyelmet érdemel néhány egyéb kompozíciós részlet is Levin és Kitty környezetében, amelyek szintén a víz motívumára épülnek.

Levin a következőképpen gondolkodik házasságuk kezdetéről: „Léptenyomon azt tapasztalta, amit az az ember, aki a *tavon* egy *csónak* sima, boldog futásában gyönyörködik, utána pedig maga ül bele a *csónakba*. Nem elég, azt látta, nyugodtan ülni és nem fészkelődni, neki kell fészkelnie, nem feledve egy percre sem, hogy hová tart, hogy a lába a *víz* alatt van, hogy eveznie kell, hogy

²² fr. „hogy a *jég* megtört”

a gyakorlatlan kéz belesajdul, s hogy csak nézni könnyű, de csinálni, ha igen örvendetes is, nagyon nehéz” (II, 52–53) – azaz a csónak a víz motívumának keretében az egyéni életet szimbolizálja, amelynek mind az öröm, mind a küzdelmek, a nehézségek természetes velejárói.

Az étel motívumai az említett kontextusokban – különösen a víz és az étel motívumainak együttes felbukkanásakor – arról tanúskodnak, hogy a víz motívuma a két hős mindennapjai szintjén is szerepet kap. Ehhez a kategóriához lehet kapcsolni a Nabokov által érintett tű motívumát is annak transzformációjával, tekintve, hogy a zúzvara is a víz szemantikai köréhez tartozik.

Végül, a korábban taglalt fürdés motívumát is lehet itt említeni. Anna öngyilkosságán és a kaszálás utáni jeleneten kívül Kittyt egy alkalommal fürdetni hívják a gyermekéhez, és a regényben olvasható utolsó megszólalásában is az aggodalmának ad hangot, hogy „az új *mosdót* betették-e” (II, 428) Koznisev szobájába. Így a víz motívuma az étel, a tű és a fürdés motívumai által elősegíti Kitty „gondoskodó anya”²³-minőségének tematizációját is.

4. Összegzés

A víz motívumváltozatainak tematikus elemzése igazolta a feltevést, miszerint a motívum fontos szerepet tölt be a regény kompozíciójában, elsősorban Levin és Kitty útján, ahol számos szinten megjelenik: ilyenek a locusok (jégpálya, fürdőhely); a tájleírások elemei Levin körül, amelyek környezetében gyakran szó esik Kittyről, kiemelve a két hős egymás felé tartó útjait; a mindennapok apróbb részletei (a tű, a fürdés motívuma); a metaforák (az öröm, a kétségbeesés, a bizonytalanság jelölője; a fejlődés, a transzcendens metaforája). A víz dinamikája tehát a két hős kapcsolatának alakulását is indikálja. Emellett a motívum számos alkalommal fordul elő a nap, a medve (Kitty attribútumai), az étel motívumainak környezetében is. Mindez – a víz alapvető szimbolikáján túl – markánsan tematizálja a Levin-Kitty szál életorientáltságát Anna és Vronszkij pusztulásba tartó útjával szemben, amelyet a víz ellenpólusa, a tű visszatérő motívuma kísér; ebből pedig az következik, hogy nemcsak a cselekmény és a szereplők szintjén figyelhető meg a *Bevezetésben* felvázolt oppozíciós szerkesztés, hanem a kíséromotívumok szintjén is.

Azonban sem a víz, sem a tűz motívuma nem korlátozódik kizárólagosan a két fő regényvonulat egyikére. Ez a tény, továbbá a regényszálak és a motívumrendszerek fent kimutatott összefüggései arra engednek következtetni,

²³ Hajnády Zoltán szerint Tolsztoj Dolly és Kitty alakjaiban „az »örök asszonyit« poétizálta és az anyaságot glorifikálta”. HAJNÁDY (1985), 151.

hogy nem csupán párhuzamokat, hanem ekvivalenciát²⁴, szigorú, pontos írói szándék nyomait figyelhetjük meg a regényben. Ennek levezetése további kutatás tárgya lehet, amely új megvilágításba helyezheti a regény egészét.

Érdemes szólni a motívum elemzése alapján kirajzolódó írói filozófia és poétika összefüggéséről, összetettségéről, tudatosságáról is. A víz motívumának dinamikája, amellet, hogy Kitty és Levin kapcsolatát szimbolizálja, és útjuk során a transzcendens jelentéstöltetét kapja, rámutat Tolsztoj ember- és életfelfogásának lényegére is, amelyet a folyó kapcsán említettünk. A szemlélet a *Feltámadás* című regényben csúcsonodik ki. Ezek alapján figyelemre tarthat számot a motívum Tolsztoj egész életművére kiterjesztett vizsgálata is.

²⁴ Ld. Шмид, Вольф (1998), „Эквивалентность в повествовательной прозе. По примерам из рассказов Чехова” In: Шмид, Вольф: *Проза как поэзия. Пушкин – Достоевский – Чехов – авангард*. Санкт-Петербург, ИНАПРЕСС. 213–242.

Bibliográfia

Szépirodalom:

TOLSZTOJ, Lev (2017), *Anna Karenina*. Ford.: Németh László. Budapest, Gabo.

Szakirodalom:

DUKKON Ágnes (1996), „Anna Karenina” In: HETÉNYI Zsuzsa (szerk.), *Huszonöt fontos orosz regény*. Budapest, Maecenas – Lord. 72–87.

HAJNÁDY Zoltán (1977), „A halál ábrázolása Lev Tolsztoj regényeiben” *Filológiai közlöny* [XXIII] (2–3). 199–209.

HAJNÁDY Zoltán (1985), *Lev Tolsztoj. Tragikum, halál, katarzis*. Budapest, Akadémiai Kiadó.

MURÁNYI Márk (2018), *Az Anna Karenina Kitty-regénye mint a felnőttkorba lépés története*. Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar. TDK-dolgozat.

TÉREN Gyöngyi (2006), „L. Ny. Tolsztoj munkássága a folklór tükrében” In: KRÓÓ Katalin (szerk.), *Bevezetés a XIX. századi orosz irodalom történetébe*. Budapest, Bölcsész Konzorcium HEFOP. II, 586–614.

Бабаев, Эдуард Григорьевич (1978), «*Анна Каренина*» Л. Н. Толстого. Москва, Художественная литература.

Ветловская, Валентина Евгеньевна (1979), „Поэтика «Анны Карениной». Система неоднозначных мотивов” *Русская литература* [22] (4). 17–37.

Гершензон, Михаил Осипович (1926), „Сны Пушкина” In: Гершензон, Михаил Осипович, *Статьи о Пушкине*. Москва, Государственная академия художественных наук. 96–110.

Леннkvист, Барбара (2010), *Путешествие вглубь романа. Лев Толстой: Анна Каренина*. Москва, Языки славянской культуры.

Набоков, Владимир Владимирович (2001), „«Анна Каренина» (1877)” In: Набоков, Владимир Владимирович, *Лекции по русской литературе. Чехов, Достоевский, Гоголь, Горький, Толстой, Тургенев*. Переводчик: Толстой, Иван Никитич. Москва, Независимая Газета. 221–307.

Потебня, Александр Афанасьевич (1989), „Переправа через воду как представление брака” In: Потебня, Александр Афанасьевич, *Слово и миф*. Москва, Правда. 553–565.

Титянин, Константин Алексеевич (2004), „Пространства в романе Л. Толстого «Анна Каренина»” *Питання літературознавства* [68] (11). 122–135.

- ТОКАРЕВ, Сергей Александрович (ред., 1991), *Мифы народов мира в двух томах*. Изд. 2-е. Москва, Советская Энциклопедия.
- Фрейденберг, Ольга Михайловна (1997), *Поэтика сюжета и жанра*. Москва, Лабиринт.
- Шмид, Вольф (1998), „Эквивалентность в повествовательной прозе. По примерам из рассказов Чехова” In: Шмид, Вольф: *Проза как поэзия. Пушкин – Достоевский – Чехов – авангард*. Санкт-Петербург, ИНАПРЕСС. 213–242.

A gyász személyközi és társadalmi szerepe Bródy Sándor *A tanítónő* című drámájában

KOVÁCS DOMINIK

Bevezetés

Dominick La Capra elmélete szerint a traumák a társadalmi nyilvánosság tereiben egyfajta eredetmítoszként is funkcionálhatnak, a krízis és katasztrófa ugyanis mindig újraterezt valamit: konvenciókat rögzít, meghatározza a közegeken belüli normákat. La Capra szerint minden tradicionális közösségnek szüksége van egy őstraumára, amelyre a szabályok lefektetésekor hivatkozik.¹

Bródy Sándor *A tanítónő* című „falusi életképének” cselekményében a családi nyilvánosság tere, tehát a Nagy família interperszonális viszonyrendszere, illetve a társadalmi nyilvánosság szférája egyaránt őrzi ezeket a sebkulturális utalásokat. A történetben a címszereplő, Tóth Flóra idegenként, új személyként érkezik a megkövesedett rendi normák szerint működő bácskai faluközösségbe, ahol a falusi előjárók szinte kivétel nélkül „szabad prédaként” értelmezik a fiatalasszonyt. A falu közügyeibe beleszólási joggal bírójé ifj. Nagy István szerelmes lesz a fiatal nőbe, aki a folyamatos zaklató közeledés hatására végül feladja az állását, távozik a községből. Hipotézisem szerint a kirekesztés gesztusa az egyéni traumakultúráknak (a családok felszámolásának, a gyásztapasztatnak) a közösségi térben való feldolgozási kísérleteként értelmezhető, amelynek ugyanakkor a darab teljes miliőjére nézve destruktív következményei vannak. Jelen tanulmányomban tehát a dráma cselekményében megjelenő kollektív emlékezet és traumakultúra példáit (gyász, társadalmi átalakulások, idegenség-tapasztat) vizsgálom.

Társadalmi gyász

A drámában ábrázolt fiktív faluközösség a számára megmagyarázhatatlan belső változásokat általában társadalmi változásokhoz köti. Jellemző a községi előjáróság véleményére, hogy szükségszerűen a morális elromlás

¹ LA CAPRA, Dominick (2001), *Writing History, Writing Trauma*, John Hopkins University Press, Baltimore, 12.

következményeként definiálja ezeket a folyamatokat. Az első felvonás harmadik jelenetében Flóra arra vonatkozó kérdésére, hogy a kántor miért kényszerül a helyi szatócsbolt vezetésére, a kántor lánya, Kató kisasszony egy meglehetősen bizarr válasszal felel: „Nincs kit temetni. Az öregebbek mind kimentek Amerikába”.²

A tömeges elvándorlás sebkultúrájára olyan további hiányalakzatok épülnek rá, mint a közösség szakrális traumafeldolgozó rítusainak nemléte, illetve a pusztulásról, az elnéptelenedésről alkotott víziók tömkelege. A falu intelligenciáját képező férfiak köre nemcsak az idegen tanítónőtől, hanem a neki hierarchikusan alárendelt, a lokális társadalom bázisát jelentő parasztságtól is elhatárolja magát. Egy az erkölcsi értékrendjében bizonytalan, romló közösségként határozza meg a nemi arányaiban is egyenlőtlenre vált földműves réteget. A káplán például az első felvonás harmadik jelenetében a parasztasszonyok öltözködésének helytelenségére hívja fel a figyelmet: „Az uratok Amerikában ólombányákban, a kedvesetek katona, és ti hivalkodtok! Kinek?”³ Ezt megelőzően már az első felvonás második jelenetében tesz arra utalást a postás, hogy az amerikai kivándorolt férfinépeség hiánya a korábbi közösségi normákhoz képest rendhagyó viselkedési formákat eredményez: „Csak asszonyok vannak a postán, elbízik magukat, hogy ők az urak”.⁴ A második felvonás harmadik jelenetében pedig a szolgabíró panaszkodik: „A népben nincs semmi hazafiasság. Munkaerejét idegen világrészbe viszi, és itthagya ezt az istenáldotta Alföldet...”⁵

A magyar népesség fogyásának traumája a darabban bemutatott középosztály valamennyi tagját foglalkoztatja, a második felvonás negyedik jelenetében például a szolgabíró is kirekesztő, indulatos szöveget fogalmaz meg a többnemzetiségű bácskai régióval kapcsolatban („Hogy a falu kitaszítsa önt magából, itt nemzetiségektől is vagyunk körülveve, és meg nem engedhető, hogy egy magyar tanítónő viselt dolgait...”).⁶ Ugyanakkor feltételezhető, hogy a közösségi traumatestben realizálódó problémák, a radikalizálódás mögött individuális okok állnak. Ez a legerőteljesebben az iskolaszéki jelenetben mutatkozik meg. Ebben a dialógusban a falu előljáróságának gondolatmenete szinte tobzódik a felületesen észlelt dekadens társadalmi folyamatok felemlítésében. A második

² BRÓDY Sándor, *A tanítónő* (1964) = B. S., *Színház*, Szépirodalmi Kiadó, Budapest, 190.

³ *Uo.*, 191.

⁴ *Uo.*, 186.

⁵ *Uo.*, 215.

⁶ *Uo.*, 216.

felvonás hetedik jelenetében egy olyan alakoskodási eljárás indul el, ami tulajdonképpen a dráma traumatikus keresztmetszetének is tekinthető. Az iskolás gyerekeken és Flórán kívül jelen van öreg Nagy István, a szolgabíró, a káplán, a járásorvos, a törvénybíró, a gyógyszerész, a bérlő és a tanító is. Ez a közösség tekinthető a már több alkalommal is hivatkozott „falusi intelligenciá”-nak.

A jelenet középpontjában idősebb Nagy István áll, aki a többi férfialaktól eltérően nem akar közeledni a lányhoz, talán az ő esetében a legcsekélyebb mértékű az alakoskodás, a társadalmi nyilvánosságnak szánt identitáscsere. A bemutatkozását követő testnyelvi és verbális gesztusok is alátámasztják a társadalmi hovatartozását. A szerzői instrukció szerint „kezet fog, a többi nem”. A káplán pedig kegyúrtnak nevezi az öregembert, szólamokat zeng a nagylelkűségéről („Szíves volt eljönni. Kegyeskedik eljönni. Dacára nagyirányú elfoglaltságának”).⁷ Az öreg Nagy nyilvánvalóan ellenszenvvel viseltetik Flóra iránt. A megnyilvánulásából kiderül, hogy bár Flóra érzéki kisugárzása rá is hatást gyakorol, az alacsony társadalmi státusza és a szegénysége miatt inkább mint a családjára leselkedő veszélyt definiálja a fiatal nőt: „Nem szeretem a szegénysorsú szép leányokat, bajt csinálnak a világban. Ha tudtam volna, nem neveztem volna ki”.⁸

A Nagy család egyetlen női tagjának, az öreg Nagy István feleségének a származására nincs vonatkozó információ a drámában – a férje és a közte rendi alapon kialakuló hierarchikus viszonyból, illetve a vagyonhoz való hozzáállásából semmi esetre sem következtethetünk szegényebb társadalmi háttérre –, ebből adódóan egyértelműsíthető, hogy idős Nagy István a másik fia, Péter öngyilkosságára utal ebben a megszólalásában. (Péter ugyanis azért végzett magával, mert az apja nem engedélyezte, hogy elvegye a nálánál alacsonyabb státuszú szerelmét.)⁹

Péter tragédiája

Jan Assmann szerint az emlékezés mechanizmusait olyan tényezők befolyásolják, mint a társadalmi tér, az idő és az adott terekben felöltött identitás. Assmann értelmezésében így válik külön a belső vagy individuális emlékezet, a társadalmi és a kulturális emlékezet.¹⁰ Az már a korábbi utalásokból

⁷ *Uo.*, 220.

⁸ *Uo.*, 221.

⁹ *Uo.*, 210.

¹⁰ ASSMANN, Jan, *Communicative and Cultural Memory* (2008) = *Cultural Memory Studies: An International and Interdisciplinary Handbook*, ERLI, Arl – NÜNNING, Ansgar, Walter de Gruyter, Berlin-New York, 190.

is egyértelműnek tekinthető, hogy Péter tragédiája széles körben ismert, mi több, folytonosan a diskurzus tárgyát képezi a falusi középosztály köreiben, az egyéni, illetve a társadalmi emlékezetnek ugyancsak része. Hray Ida például az első felvonás ötödik jelenetében arról tesz említést, hogy az öreg Nagy őt bízta meg „Pista itthon tartásával”.¹¹

Mind id. Nagy István, mind Hray Ida idézett megszólalása elhallgatja a tényleges trauma részleteit, azonban a megszólalások tematikája (tehát az utolsó Nagy-sarjnak a teljes dekadenciától, a romlástól, a megsemmisüléstől való távol tartása és a „szegénysorsú szép leány” elutasítása) arra utal, hogy a közösség Flóra számára emlékezhelyként közvetíti Péter alakját. Pierre Nora az *Emlékezet és történelem között: A helyek problematikája* című munkájában jelentős különbséget tesz az ún. *milieux de mémoire*, azaz az emlékezet természetes miliője és a *lieux de mémoire*, azaz az emlékezhely között. Az emlékezhelyeken keresztül elért entitások, történelmi események, ikonikus személyek elsősorban a térben és időben nem velük kortárs befogadókra tudnak hatást gyakorolni, szemben azokkal, akik természetes átélői az adott folyamatoknak, ismerői a személyeknek. Az emlékezetmiliő pedig a valamikori résztvevői pozícióból továbbítja az adott entitások jelentését a kívülállók számára.¹²

A *tanítónő* szereplőinek belső viszonyrendszerét figyelembe véve feltehető a kérdés: minek tekinthető Péter emléke? Emlékezhelynek vagy emlékezetmiliő-teremtőnek? Ha a Flóra személyére irányuló jelentésmezőket nézzük, akkor egyértelműen az emlékezhely-funkció erősödik meg. A fiatal nő nem ismerte az öngyilkos fiút, csupán történeteket hall róla, illetve szembesül a közösség szakralitására gyakorolt hatásával. Ugyanakkor a falusi középosztály tagjainak esetében már nem tisztázott ez a pozíció: ki milyen mértékben vett részt Péter életében? A tragédiáról beszélő személyek kivétel nélkül nagyon bennfentesnek akarnak látszani Flóra előtt: ez azonban kevésbé a balladisztikus homályba merülő, tragikus sorsú alakokkal való együttérzésből, hanem az egyszerre kultivált és irigyelt Nagy családhoz való közelség igényéből származik.

Péter emlékének társadalmi jelenséggé válásában az a tény is közrejátszik, amiről Marek Tamm ír Jan Assmannra hivatkozva. Vélekedése szerint az adott kollektív történelmi narratívák lényege nem magukban az eseményekben, a térben, az időben és a cselekvésben rejlik, hanem a személyi emlékezet is jelentős mértékben hozzáépül ezekhez a tényezőkhöz. A történelmi narratívák

¹¹ BRÓDY, i. m., 199.

¹² NORA Pierre, *Emlékezet és történelem között: A helyek problematikája*, ford. K. HORVÁTH Zsolt, Aetas, 1999, (14. évf.) 3. sz., 144.

lényege nem maga a múlt, hanem az emlékezett múlt, a felidézés mikéntje.¹³ Ennélfogva Flórára sem a tragédia tényleges oka és a körülményei gyakorolnak hatást, hanem a feldolgozási kísérletek nyomán feltűnő jelenségek, így például István hedonizmusa, az öregek kényszeredett vagyonszétlása. Tamm elméletével némiképp rokonítható Amelia Jones tézise, amely Freud és Lacan munkái alapján a performatív történések és a belső traumatikus tapasztalat összefüggéseit kutatja.

A tanítónő cselekményében mikro- és makroszinten is megjelennek ezek a cselekvéssorok: ide sorolható Flóra öndefiníciója a társadalmi nyilvánosság terében, amely kényszerűen próbálja elrejtetni a magánvilág történéseit, a privát szféráját érintő érdeklődésre valamennyi esetben a társadalomértelmező diskurzusok semleges nyelvi regiszterével válaszol. De ilyen például a cselekményen belüli múlthoz tartozó öngyilkosság is, ami a traumatikussága miatt abba az Amelia Jones-i keretrendszerbe illeszthető, amely szerint az esemény során törés alakul ki a tapasztalat és a megértés között. Minél közelebb van egy személy a performatív cselekvéshez, annál nehezebb az értelmi feldolgozás, ezért fordul elő, hogy az utólagos megértési kísérletek által a múlt többféle formában reprezentálódik a jelenben.¹⁴

Péter alakja tehát traumatestként realizálódik a Nagy család értékrendjében, az utód elvesztésének természetes fájdalma olyan további sebkulturális elemekkel egészül ki, mint a presztízsvesztéstől, az elszegényedéstől való félelem. Rebecca Schneider szerint a test egyfajta archívumként, kollektív emlékezeti terepként funkcionálhat.¹⁵ Ha a testre nemcsak a fizikai, hanem a tudati értelmében gondolunk, rájöhethetünk, hogy az archiváló funkció, az emlékek, sérelmek begyűjtése, és az egyes individuumokra történő ráillesztése *A tanítónő* alakultúrájának is alapvető sajátossága. A Péter körüli mítoszépítés, Flóra bűnbakként való értelmezése, vagy az öreg Nagy István indulatos ellenérzete a saját fia iránt egyaránt ebből az érzelmi-tudati alapból származik.

¹³ TAMM, Marek, *Introduction: Afterlife of Events: Perspectives on Mnemohistory* (2015), Basingstoke, Palgrave Macmillan, 2–3.

¹⁴ JONES, Amelia, *The Now and the Has Been: Paradoxes of Live Art in History* (2012) = *Perform, Repeat, Record. Live Art in History*, szerk. Jones, Amelia, and Heathfield, Adrian, Bristol/Chicago: Intellect, 29.

¹⁵ SCHNEIDER, Rebecca, *Archives. Performance Remains* (2001), Performance Research, Vol. 6, 103.

Ifjabb Nagy István és a társadalmi térben való reprezentáció

A főúr a harmadik felvonás ötödik jelenetében ítéletet mond az öreg Nagy és a felesége fölött, kifejezetten kritikus ifj. Nagy István viselkedésével szemben is. (Szembetűnő, hogy a főúr az, aki korábban a betegségére hivatkozva nem tud jelen lenni Flóra fegyelmi tárgyalásán – meglehet, a pártolói véleményét restelli felvállalni az elszánt, kirekesztő közeg előtt –, illetve a zárásban is ő fogalmaz meg bírálatot a környezetéről.)¹⁶

„Én ott voltam, mikor a másik fia végzett magával. Akkor még kutya-kevény ember volt. Nem sírt a. Csak annyit mondott: ha ezt tette, jól tette, csak azután vágódott el, mint a zsák. De már a másik héten fekete ruhában kupeckedett, fekete kesztyűkben fogta meg az ekeszarvát.”¹⁷

A főúr nyilatkozatában szintén az a tendencia mutatkozik meg, ami a falusi előljárók részéről a Nagy család megközelítésekor általános. A környezet képekben rögzíti a hierarchikus felsőbbrendűséget, a társadalmi nyilvánosság előtt felöltött szerep egy-egy mozzanatát kimerevítve teremt meg azt a mitológiai rendszert, amelynek a Nagy család modellje ugyan, de nem résztvevője, alakítója. Ennek a kollektív tudatban történő kimerevítésnek a hierarchikus fölérendeltségen, a befolyásosságon túl a családot meghatározó, árulkodó diszkrécióval kezelt gyász is az eszköze.

Balázs Béla *A halál esztétikája* című műve szerint a pillanatok, mozzanatok rögzítésének paradoxona, hogy életet akar ábrázolni, miközben pontosan múlt idejűvé, lezárttá, életteleenné tesz egy folyamatot.¹⁸ Természetes, hogy az elhunyt fiú hiányalakzata elbírja ezeket a képeket, mint az apa gyötrő, kegyetlen aszketizmusa (ez a főúr perspektívája), a szerelmi kiteljesedéstől való megfosztottság (ez az analógia az érintettség miatt inkább István gondolatmenetében erősödik fel). Az viszont már tévedése a falusi közegnek (és István apjának is), hogy a lezártult sors paradigmáit a még élő és (a maga értékelvei szerint) tervekkel rendelkező ifj. Nagy István életére alkalmazza. A fiatal férfi tehát nemcsak a maga akaratából helyezkedik bele a dekadens dandy szerepkörébe, hanem egy külső nyomás is kényszeríti erre. Egy idő után képtelenné válik nem ennek az analógiának megfelelően cselekedni.

¹⁶ BRÓDY, *i. m.*, 221; 255.

¹⁷ *Uo.*, 251.

¹⁸ BALÁZS Béla, *Halálesztétika* (1974) = B. B., *Halálos fiatalság*, Magyar Helikon Kiadó, Budapest, 295.

Az első felvonás nyolcadik jelenetében, amikor a családi tragédiáról beszél, ifj. Nagy István elítélő a testvére tettével szemben. A halál mint (ön) identifikációs jelenség egy igen összetett koncepció részeként van jelen a férfi gondolatmenetében. „Péternek nem volt igaza” – mondja, majd önmagát a „parasztmilliomos fia”-ként határozza meg, aki csak fölfele házasodhat a gyerekeiért, a szüleiért, ahogy fogalmaz: „...az apámért, akinek az ambíciója rettenetes, akit kárpótolni kell az ostoba fiáért.”¹⁹ Ugyanakkor a titok, az elhallgatás-alakzatok, a mögöttes kifejezésére irányuló kísérletek dramaturgiai funkciójának figyelembe vételével nem nehéz rájönni, hogy a halott testvér elmarasztalása csupán látszólagos. A megőrült fiú nevének elhagyása arra utal, hogy ifjú Nagy István ekkor még szívesen illeszti magára ezt a romantikus-heroikus identitást, amelyhez a családi érintettség miatt meglehetősen közel van, s amely azonban inkább csak a hódítás eszköze a kezében.²⁰

A későbbi gesztusrendszerét figyelembe véve kiderül, hogy nagyon is megterhelővé válik számára az elhibázott, tönkrement élettel való folytonos azonosulás.

„Péternek igaza volt! Most én mondom, igaza volt! És ti kergettétek a halálba, ti! Csak gyűjteni, gyűjteni! Bele vagytok örülve a gyűjtésbe! Minek, kinek? Nekem ugyan nem! Én fűtülök a millióidra!”²¹

Ebből a harmadik felvonásbeli megszólalásból még nem volna helyes az egyértelmű szerepelhagyási igényre következtetni, hiszen István éppen a testvére igazát ismeri el. Azáltal viszont, hogy látványosan megtagadja a szüleit, illetve a velük együtt járó társadalmi státuszt is hajlandó volna eldobni, megszakítja a Péterrel való analogikus összefüggés sorát. Ez ugyanis az a gesztus, amit Péter sohasem tett meg. Ő a legkétségbeesettebb pillanataiban is az apjához fordult segítségért.

Ifj. Nagy István az első felvonás nyolcadik jelenetében a következőképp emlékezik meg Péter tragédiájáról:

„IFJ. NAGY. [...] Én régen nem szoktam házasodni. Tizennyolc éves koromban akartam utoljára. Nekem nem is lehet tréfálni ezzel a szentséggel. A családomban már rosszul jártak ezzel a tréfás kis házassággal. Péter, az öcsém, hogy is mondjam, a házasság miatt egy kissé föbe lötte miatt. [...] Ulánus önkéntes volt, négy amerikait vett, írt az apámnak, fizesse

¹⁹ *Uo.*, 210.

²⁰ *Uo.*

²¹ *Uo.*, 254.

ki. És hogy elvehesse a kantinos lányát. Az apám azt felelte mind a kettőre: nem! A fiú visszasürgönyözte: jó! Másnap végzett magával.”²²

Ezzel szemben önmagát a következőképp pozicionálja a társadalmi nyilvánosság terében:

„Na hát én szakítok az apámmal és az anyámmal, veled is! És kérdem magától, ha ebben az egy ruhában, így, ahogy vagyok... hajtani tudok, a lóhoz értek, kocsis lehetek, így állok magához, akar-e akkor?”²³

Ebben a beszédaktus-értékű kijelentésben a fiatal férfi tulajdonképpen minden olyan koncepciót lebont, ami korábban az önmaga és a környezete által, a szerepfelvételen keresztül az identitásához épült. A péteri sorsot egyértelműen ellőki magától: nem a halálban, a megsemmisülésben gondolkodik, hanem a társadalomból való kilépésben. Azonban semmiképpen sem önmagára talál ebben a pozícióban, inkább egy újabb romantikus szerepre, amelynek ugyanakkor a tényleges felvétele legalább akkora szenzációval jár, mintha öngyilkos lenne.

A leánykérés rendhagyó formanyelvében megmutatkozni látszik az Arnold van Gennep által definiált három szakaszú rítusrendszer: az elválasztó, a határhelyzeti és a befogadó fázis.²⁴ Az István szándékában álló teljes átlényegülést az hiúsítja meg, hogy Flóra, annak ellenére, hogy beleszeretett, a korábbi traumatikus élmények miatt egy abjekt²⁵ testként látja ifj. Nagyot, határozott nempel válaszol a férfi kérésére.

Ifj. Nagy István szülei

Korábbi kutatásaim során már részletesen elemeztem azokat a tematikai jegyeket, amelyek idős Nagy István és a felesége, a Nagyasszony közötti hierarchikus

²² Uo., 210.

²³ Uo., 254.

²⁴ VAN GENNEP, Arnold, *Átmeneti rítusok* (2007), ford. Vargyas Zoltán, L'Harmattan Kiadó, Budapest, 25. (Arnold van Gennep hármas osztásának lényege, hogy valaki egy kiinduló állapotból vagy státusból egy átmeneti perióduson keresztül átjut egy másik állapotba vagy státuszba. Az elválasztó fázis lényege, hogy az emberek eltávolodnak valahonnan, eltávolodnak az eredeti kiindulási pontjuktól, s mielőtt a másik helyre érnének, átmeneti rítusokat végeznek. Így válik kulcsfogalomká a határhelyzet, a küszöb és az átmeneti rítus.)

²⁵ Tanulmányomban az *abjekt* terminus használatakor Julia Kristeva meghatározására támaszkodom, aki a komplex és nehezen meghatározható *abjekt* fogalma alatt egy meghasonlásból és undortapasztalatból származó érzelmi elutasítást ért, amitől ugyanakkor az átélő képtelenné válik szabadulni. (KRISTEVA, Julia, *Approaching Abjection* = K. J., *Powers of Horror* [1982], ford. Ruidez, Leon S., New York, Columbia University Press, 1–2.)

különbségre utalnak. Bár a társadalmi nyilvánosság tereiben zajló kommunikáció – ahogyan az előzetesen ismertetett részletekből kiderül – a legtöbb esetben az öregembert tünteti fel a vagyon birtokosaként, s így a kollektív hierarchiarendszer csúcsaként, a családon belüli párbeszédelemek egyértelműsítik, hogy idős Nagy István a felesége irányítása alatt áll. Kettejüknek a gyermekeikhez fűződő attitűdje merőben különböző. Ameddig az apa a község előljárói, így a tanítónő előtt is kritikusan kommentálja ifjabb Nagy István életvitelét, lustaságát, indulatosságát, addig a Nagyasszony elnézőbb a fiú vétségeivel szemben, elsősorban amiatt, mert rendületlenül hisz a családjuk küldetésében és felsőbbrendűségében. A fiával szembeni ellenállás az öregembernek az állandóságot jelképező földbirtokhoz és a kettejük genealogikus összefüggéséhez való viszonyulásában is megmutatkozik. A harmadik felvonás harmadik jelenetében például azzal tréfálkozik, hogy kitagadja ifjabb Nagy Istvánt az örökségből („Isten Mária uccse! Megcselekszem azt a tréfát, hogy minden a papoké legyen, pedig utálom őket. Ha meghalok”). Ezáltal éppen az a reprezentációs érték semmisülne meg, amely a család számára a vagyon biztosította mindenhatóság legfőbb nyomatéka: a reprodukció egyértelműsége, a vérköteléki folytonosság.²⁶

A harmadik felvonás harmadik jelenetében, miután idősebb Nagy István felidézte a gyermekkori sérülés emlékét, voltaképpen azt fejezi ki, hogy a fia biológiaiilag rossz, determinálva van a hasztalan, a szüleit keserítő életre. „Bajának kell lenni, másképpen nem lehet” –mondja.²⁷ Michel Foucault a rendellenesekről szóló írásában megalkotja az „emberi szörny” fogalmát, aminek az értelmezési kerete mindig egy adott törvényrendszertől függ. A szörny jellemzője, hogy a létezésében és a formájában a társadalom törvényein túl a természet törvényeit is megszegi.²⁸ Idősebb Nagy István a fiára vonatkozó megjegyzéseiben tulajdonképpen szörnyként definiálja a leszármazottját, eltávolítja magától a genealogikus összefüggést.

Ugyancsak szemléletes Tóth Flóra (hiányalakzatokban bővelkedő) válaszreakciója az Öreg Nagy elmúlással kapcsolatos gondolataira: „Ilyen szép öregember, bácsi! Tovább él, mint a fia, főképp, ha...”. Magától értetődően következhetne ebből a felvetésből, hogy idősebb Nagy István felháborodik, ám az öregember reakciójában sokkal erőteljesebbnek tűnik a fia iránt érzett harag

²⁶ *Uo.*, 244.

²⁷ *Uo.*

²⁸ FOUCAULT, Michel, *A rendellenesek* (2015), ford. BERKOVICS Balázs, L'Harmattan Kiadó, Budapest, 65.

és az önmagára, illetve a megszerzett vagyonára való hiúság. „Persze, hogy tovább élek. Megszerzi nekünk azt a csúfságot, hogy nekünk kell eltemetni őt, és nem, mint ahogy rendjén van, neki – minket. De hogy él ő és hogyan élek én? Egész nap kocsin ülök, ott vagyok minden vásáron.” A következő jelenetben már nyíltabb trauma-reprezentációk is jellemzik az öregembert. A szolgabíró érkezésekor a következőket jegyzi meg: „Mintha a másik fiam volna. Volt nekem másik fiam is.”²⁹ Megerősítést nyer az az állítás, hogy az idősebb Nagy István konfliktuskezelésében, illetve problémafelvetésében óstraumának tekinthető a másodszülött gyermek tragédiája.

Teljesen más eszközöket alkalmaz a Nagyasszony a traumafeldolgozás során. Az ő értékrendszerében az ifjabb Nagy István által a társadalmi nyilvánosság tereiben képviselt identitás, a kicsapongó, hedonista életforma felvállalása egyértelműen az életigenlés megnyilvánulásaként értelmeződik, ez a sebkultúra-lélektan körkörösségének is nyomatéka lehet. A Nagyasszonynál az emlékezet nem a halállal, az elmúlással való kapcsolatteremtés eszköze, hanem sokkal inkább szolgál az eleven lét mozzanatainak felidezésére. Erről árulkodik például az asszony azon megnyilvánulása, amikor elmeséli, hogy a fia egyszer egy hercegnővel táncolt a király előtt. Ahogy fogalmaz, a hercegnő beleszeretett, „de a fiam azt se vette el. [...] Ha a hercegnő szerette, pedig asszony volt... megkérlek, legyél a kedvese!”³⁰

Jól látható tehát, hogy amíg az öregember a fiával szembeni kritikus attitűddel próbálja leküzdeni a mulandóság traumáját, s végig meghatározza egy tartózkodás az ifjabb Nagy István által képviselt fogyasztói létformától, addig a Nagyasszony elfogadóbb a pazarló dzsenti-felfogással. Ez természetesen származhat abból, hogy István anyja az öreg Nagynál ösztönösebben azonosul a szülői szereppel. De következménye lehet annak is, hogy a Nagyasszony szerint a második utód szerelmi öngyilkossága legalább akkora dekadenciaként értelmeződne a társadalmi nyilvánosság terében, s éppúgy az életművek megsemmisülését jelentené, mint az, hogy István a rangján alul választ társat magának, vagy az életvitelével fölemésztí a szülők által összegyűjtött vagyont. Arról a Nagyasszony sem vesz tudomást, hogy István traumafeldolgozó mechanizmusa a természeténél fogva nem azonos Péterével. Míg idősebb Nagy István partnernek, üzletfélnek tekinti Flórát, addig a feleség jóval emocionálisabb, nyíltabb, olykor agresszívabb a férjénél.

²⁹ BRÓDY, *i.m.*, 244.

³⁰ *Uo.*, 248–249.

Tóth Flóra reakciói

Az elmúlással való szembesülés, a folyamatok, hatalmi helyzetek végességének kényszerű felismerése esszenciálisan képviseltetnek Tóth Flóra alakjában (mivel egy teljesen idegen, új világot hoz a bácskai falu társadalmába), s ezek azok a tulajdonságok, amelyek az intim közeledések elhárítása mellett a legjobban felháborítják a zárt közösség értelmiségének körét, a káplánt, a szolgabíró, a tanítót – és a dandy idoljába helyezkedő Nagy Istvánt.

De mi az az abjekt élmény, ami minden kapcsolatot és ragaszkodást megszüntet Flóra és a bácskai falu között, és távozásra bírja a fiatal tanítónőt? A második felvonás hetedik jelenetében kibontakozó iskolaszéki tárgyalás elemei. Miután az első felvonásban Flóra több falusi előljáró közeledését is visszautasítja, azok sajátos bosszút fogadnak. Egy éjszakai szerenád miatt fegyelmi eljárást indítanak a kisasszony ellen. Flóra eddigre a kollektív tudat számára mint a közösségi traumatesten vétetett seb definiálódik.

Jól látható, hogy a jelenlevő testületi tagok szerepek mögé bújnak, eljárásrendszerükben gyakoriak a performatív formulák. A realista drámapoétikai rendszer itt gyakran felszámolódik. Erre utal például a káplán felszólalását („Uram, iskolaszék. Amiért jöttünk, az a tiszta erkölcs.”) követő gondolat-ritmikus reakciósorozat. A szolgabíró, a bérlő, a bíró és a járásorvos egymással versengve, egyértelműen a groteszk túlzás jegyeként ismételtetik a morál szót.³¹

A falusi középosztály átmeneti jellegéről árulkodik, hogy pár megszólalással később az orvos elmondja a freudi utalásokat tartalmazó szövegét, hisztériával gyanúsítja Flórát, amire az öreg Nagy előítéletekkel reagál: „Aki bűnös, az persze mindjárt beteg. Ezek az új irányok, beteg, bolond, nem tehet róla.” Röviddel ezután pedig a híressé vált történelmi frázis kifordításával jelentkezik: „Boszorkányok nincsenek, de rossz nők vannak”. Olyan megszólalások ezek, amelyek egyszerre árulkodnak némi történelmi-tudományos tájékozottságról, illetve a felületesség, a közhelyek, a doktriner populizmus iránti fogékonyságról is.³²

Természetesen a testnyelvi kísérőelemek is hozzáépülnek a cselekményszakasz dramaturgiai szerkezetéhez. Az öreg Nagy és Flóra „kölcönös bókka üdvözlük egymást”. Mint az erkölcstelensége bizonyítékát, a Zola-kötetet is elkobozzák a fiatal tanítónőtől. Flóra kollégája, Tuza Zsolt ekkor azzal a szándékkal

³¹ *Uo.*, 222.

³² *Uo.*, 224.

áll fel, hogy szóljon a kisasszony érdekében, de a makacs bizottság beléfojtja a szót. Amikor a törvénybíró Flórának szegezi a kérdést („Nem akar az ifjasszony valamit a jegyzőkönyvbe vétetni?”), „Flóra int, hogy nem”.³³

A szólás lehetőségének testnyelvi gesztusokkal való szabályozása további konfliktusokat eredményez. Az orvos nem fogadja el Flóra reakcióját. „Egyáltalán nem akar felelni?” – kérdezi a nőtől, aki a következőkkel indokolja a testnyelvi eszközök használatát: „Ezek aljasságok, erre nincs mit felelni”.³⁴

Végül éppen a betörhetetlen csend, Flóra hallgatása az, ami a legvégső indulatokig fokozza a testület hangulatát. Az egyre agresszívabb és személyeskedőbb vallatások hatására a tanítónő elsírja magát, itt meta-szinten épül a szövegtesthez a csend traumatikus, figyelemfelhívó funkciója: „A nagy csendben hosszú keserves sírás” – olvasható az instrukcióban.³⁵

Talán ez a sírás okozta abjekt tapasztalat terjed ki ifj. Nagy István alakjára is, akit Flóra az esetleges vonzódása ellenére sem tud független individuumként kezelni a traumák uralta térben. A gyász motívuma Flóra távozásakor is meghatározó a *tanítónő* cselekményében. Nem véletlen, hogy utoljára a falu szakrális vezetője, a főúr búcsúzik el a fiatal nőtől, akinek utolsó a közeghez intézett szava a „dicsértessék”. A közeg perspektívájában Flóra éppúgy egy megsemmisülő, mitikus homályba merülő identitássá válik, mint az öngyilkos Péter, aki szintén a saját elhatározásából számolta fel a személyiségét.³⁶

Összefoglalás

Bízom benne, hogy a tanulmányomban ismertetett példák megerősítik azt a gondolatot, hogy a társadalmi nyilvánosság terében közvetített gyásztapasztalat összefüggésben áll Tóth Flórának a közösség általi megítélésével, meghurcoltatásával. Azt is remélem, hogy az elsősorban a modern drámák vizsgálatokor alkalmazott analitikus megközelítés által a kortárs színházelmélet számára is hangsúlyosabbá válik Bródy Sándor drámairodalma. A kutatás következő lépéseként szándékomban áll a drámával azonos című, de korábban más címváltozattal is megjelent előzménynovella szoros olvasással való elemzése, majd pedig a kutatási eljárásnak a filmváltozatok (az 1917-es némafilm-, az 1945-ös hangosfilm-, illetve a 1988-as tévéjáték-feldolgozás) vizsgálatával való bővítése. A jelentékeny számú színpadra állítások közül Novák Eszter

³³ *Uo.*, 226.

³⁴ *Uo.*, 226.

³⁵ *Uo.*, 227.

³⁶ *Uo.*, 255.

2012-es nemzeti színházi és Rusznyák Gábor 2013-as miskolci rendezését elemzem. E két adaptáció azért kiemelten fontos a számomra, mert a gyakorlati megvalósítás, a látványvilág mindkét esetben felszámolja a realiztikus ábrázolásmód tendenciáit: ez az elvonatkoztatás természetesen nem terjed ki a színház szemiotikájának minden részletére, inkább egy reflexív viszonyt épít ki *A tanítónő* meglevő játszási hagyományával.

Bibliográfia

- ASSMANN, Jan, *Communicative and Cultural Memory* (2008) = *Cultural Memory Studies: An International and Interdisciplinary Handbook*, ERLI, Arl – NÜNNING, Ansgar, Walter de Gruyter, Berlin-New York, 109–118.
- BALÁZS Béla, *Halálesztétika* (1974) = B. B., *Halálos fiataltság*, Magyar Helikon Kiadó, Budapest, 285-328.
- BRÓDY Sándor, *A tanítónő* (1964) = B. S., *Színház*, Szépirodalmi Kiadó, Budapest, 180–225.
- FOUCAULT, Michel, *A rendellenesek* (2015), ford. BERKOVICS Balázs, L'Harmattan Kiadó, Budapest.
- JONES, Amelia, *The Now and the Has Been: Paradoxes of Live Art in History* (2012) = *Perform, Repeat, Record. Live Art in History*, szerk. Jones, Amelia, and Heathfield, Adrian, Bristol/Chicago: Intellect, 11-15.
- KRISTEVA, Julia, *Approaching Abjection* = K. J., *Powers of Horror* [1982], ford. Ruidez, Leon S., New York, Columbia University Press, 1–31.
- LA CAPRA, Dominick (2001), *Writing History, Writing Trauma*, John Hopkins University Press, Baltimore, 2001.
- NORA Pierre, *Emlékezet és történelem között: A helyek problematikája*, ford. K. HORVÁTH Zsolt, Aetas, 1999, (14. évf.) 3. sz. 142–157.
- SCHNEIDER, Rebecca, *Archives. Performance Remains* (2001), *Performance Research*, Vol. 6, 100-108.
- TAMM, Marek, *Introduction: Afterlife of Events: Perspectives on Mnemohistory* (2015), Basingstoke, Palgrave Macmillan, 2015.
- VAN GENNER, Arnold, *Átmeneti rítusok* (2007), ford. Vargyas Zoltán, L'Harmattan Kiadó, Budapest.

„Ó, hát csakugyan a legutolsó vagyok?”
– Azonosságok a *Csongor és Tünde*, illetve
a *Falu rossza* intrikusábrázolása között

KOVÁCS VIKTOR

Bevezetés

Vörösmarty Mihály *Csongor és Tünde* című filozofikus mesedramája 1831-ben jelent meg Székesfehérvárott. Ahogy a recepciótörténetből rekonstruálható, a korabeli kritika a megjelenést követő években figyelmen kívül hagyta a mind tematikájában, mind pedig nyelvi összetettségében újszerűnek számító dramatikusan költeményt. A mellőzöttség vélhető oka éppen ebből a műnem- és műfajbéli komplexitásból származik. Az első kiadás „színjáték”-ként definiálja a *Csongor és Tündét*, noha a szövegnek legfeljebb a cselekményvezetés egy-egy mozzanatában van köze azokhoz a struktúrákhoz, amelyeket a gyakorlati színházkultúra kortárs művelői, a jórészt vidéki vendéglőkben fellépő vándortársulatok a színjáték fogalmától elvártak. Ugyanakkor a szerző általi műfaj-meghatározás azt is egyértelművé teszi, hogy Vörösmarty már eredetileg is színpadra szánta a darabját.¹

Staud Géza a *Csongor és Tünde* keletkezéstörténetéről szóló írásában a Vörösmartyra hatást gyakorló drámai előzményként a pesti Német Színházban, illetve a magyar vándortársulatok előadásában látott bécsi eredetű tündérvjátékokat határozza meg.²

Tanulmányom középpontjában ez a motivikus összefüggés áll. Ahogy az Pukánszky Kádár Jolán *A magyar népszínmű bécsi gyökerei* című tanulmányában olvasható, a 19. századi magyar népszínmű fő tematikai forrásának ugyancsak a bécsi romantika színháza tekinthető, azonban semmiképp sem nevezhetjük az osztrák *Volksstück* hazai adaptációjának. A jobbára színészirollal megszülető magyar népszínmű a *Lokalstück* és a *Zauberposse*, azaz a tündér-

¹ STAUD Géza (1989), *A Csongor és Tünde a színpadon* = VÖRÖSMARTY Mihály *Összes művei IX. (Drámák IV.)*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 858–859.

² Uo.

bohózat struktúráiból is merítkeznek. „Előbb a bécsi népszínműnek egy másik termékét, a tündérbohózatot honosítják meg a hazánkban. Ez a látványosságok szempontjából kelendő műfaj.”³ Hipotézisem szerint a *Csongor és Tünde* alakábrázolási tendenciái a közös bécsi kultúrtörténeti előzmények miatt rokoníthatók a hazai népszínmű-irodalom eljárásaival, különös tekintettel az intrikusfigurák bemutatására. A *Csongor és Tünde* dramaturgiájában időnként érvényesülő bohózati stílus, az emberi esendőség szatirikus ábrázolása kapocs lehet Vörösmarty filozofikus mesedramájának, illetve a hazánkban is kibontakozó, és széles körű popularitást szerző népszínműnek az összehasonlítása során.

Korábbi kutatásaimban részletesen foglalkoztam a *Csongor és Tünde* és a népies tündérvjáték analogikus összefüggéseivel. (Erről szóló tanulmányom *Alakábrázolási párhuzamok Vörösmarty Mihály Csongor és Tündéje és Gaál József A peleskei nótárius című tündérbohózata között* címmel várhatóan idén ősszel jelenik meg a IV. Színháztudományi Konferencia előadásai alapján összeállított tanulmánykötetben.)

Bár a magyar népszínmű története során az eleinte kötelező műfaji tartozékként jelen levő misztikus-transzcendens elemek idővel háttérbe szorultak, majd pedig teljesen el is tűntek a romantikus szüzséből, az alapvetően mesei szereptípusok megmaradtak bennük. Ilyenformán a jelen tanulmány egy kései népszínművel, Tóth Ede *A falu rossza* című darabjával veti össze a *Csongor és Tünde* alakábrázolását. Pontosabban Finum Rózsának, *A falu rossza* kétes hírű, boszorkányos analógiájú szereplőjének a darabbeli cselekedeteit, megnyilvánulásait állítja párhuzamba a Vörösmarty-mű Mirigyének karakterével. Ugyan Finum Rózi nem nevezhető a mirigy értelemben vett intrikusnak, személyisége voltaképpen kívül esik a cselekményen, ám a társadalmi megbélyegzettség, a személyét célzó közösségi reakciók – feltételezésem szerint – rokoníthatóvá teszik az alakját a *Csongor és Tünde* negatív női hőisével.

Bízom benne, hogy a két szereplő közötti motivikus egyezések ugyancsak megerősítik azt a hipotézisemet, miszerint azonosságok mutathatók fel a népszínmű és a *Csongor és Tünde* dramatikus szerkezete között, amelyek elsősorban a mindkét szöveganyagot érintő kultúrtörténeti hatásokkal magyarázhatók.

Hatástörténeti összefüggések

Tóth Ede *A falu rossza* című népszínművének karakterológiai vizsgálatakor, illetve a *Csongor és Tünde* intrikusábrázolási sajátosságaival való összevetésekor

³ PUKÁNSZKYNÉ Kádár Jolán (1930), *A magyar népszínmű bécsi gyökerei*, Budapest, Pallas Irodalmi és nyomdai Rt., 10.

magától értetődően merül fel a kérdés, nem képeznek-e akadályt a hasonlításban a két mű közötti stilisztikai-műfaji különbségek. Nincsen túlzottan is távol egymástól *A falu rossza* inkább lokál-, mint zauberpossei szüzséje és a *Csongor és Tünde* fantasztikus atmoszférája: a Tündérhonba röptető ostor, bocskor és palást, a földből kinövő tündérpalota, a fenséges éjszakai birodalom?

A feltevésre részben választ ad Ursula Hassel *Die Familiendarstellung im alten und im neuen Volksstück* című tanulmánya, amelyben a szerző a családábrázolás azonos struktúrái mentén állít föl egy összefüggésrendszert a huszadik századi népdráma és a romantikus népszínházi műfajok között. Ferdinand Raimund *Das Mädchen aus der Feenwelt* (A lány a tündérvilágból) című varázsos mesejátékát említi, amelyben a címszereplő Adel kettős identitással rendelkezik: a földi tér közösségében Fortunatus Wurzel gazdálkodó nevelt lányaként jelenik meg, ugyanakkor *váltott gyermek* lévén folyamatosan kapcsolatot tart igaz anyjával, Lakrimosa tündérkirálynővel, aki nem a pozitív értelemben vett eszményiséget képviseli történetben. A *Die Zauberflöte* Éjkirálynőjéhez hasonlóan inkább a félelmetes, démonikus szféra fejedelmeként épül a történetbe. A lánya, Adel sem tud asszimilálódni az emberközösség normáihoz. Különcnek, kivetettnek számít a polgárlányok sorában.⁴

Az osztrák Zauberposse alakkultúrájában igen elterjedt volt az ún. dekadens, tévútra tért ember individuum szerepköre, aki a földi szféra határain túl ugyanakkor misztikus többlettudással bír. Hassel tanulmánya öspéldaként említi Johann Nestroy 1833-as *Lumpazivagabundus* (magyarul: Lumpáciusz Vagabundusz avagy a három jómadár) című színjátékát. A bécsi mesteremberek társadalmában játszódó történet címszereplője a lumpok szelleme. A humán szintéren belül egy dekadens korhelynek számít, míg az eszményi szférában, a tündérek birodalmában Stellaris király rossz útra tért, kitagadott fia, aki a trónigénye miatt apja legnagyobb ellenfelének számít.⁵

Az emberi közösségi csoportok által kivetett és deviánsnak ítélt személyiségek misztikus kapcsolatáról szóló feltételezések nem csak az irodalmi alakábrázolás sajátosságai. Sz. Kristóf Ildikó a *Közösségi konfliktusok és boszorkányvád a 17–18. századi Debrecenben* című tanulmányában részletesen elemzi az újkor magyarországi boszorkánypereit. Az írásból kiderül, hogy igen gyakran szolgált a meggyanúsítás alapjául a vádlott személy deviánsnak minősített

⁴ HASSEL, Ursula (1993), *Die Familiendarstellung im alten und im neuen Volksstück*, Modern Austrian Literature, Vol. 26, No. 3/4, 66.

⁵ *Uo.*, 67–69.

viselkedésformája.⁶ Ez a kulturális antropológiai ismeret máris egy olyan jelenséget tárgyal, ami összekötő elem lehet a *Csongor és Tünde* mitikus cselekménytere, illetve *A falu rossza* egyszerűségében idealizált faluképe között.

A hazai színműirodalomnak a Mirigytól *A falu rossza* Finum Rózsijáig vezető alakábrázolási útja hasonló tendenciatörténeti folyamat, mint amit Hassel az osztrák hagyományra vonatkozóan egy még kiterjedtebb időintervallumban tárgyal. A huszadik század osztrák drámairodalmának egyik legemblematikusabb alkotása Ödön von Horváth *Geschichten aus dem Wiener Wald*, azaz *Mesél a bécsi erdő* című darabja, amelynek a nagymama-figuráját, a tanyán élő, vad és saját törvények szerint eljáró öregasszony alakját a Zauberpossék erdei boszorkányainak karakterológiájából származtatja.⁷ Ezt a hatástörténeti folyamatot W. E. Yates a *Hofmannstahl and Austrian comic tradition* című munkája is megerősíti azáltal, hogy a Volksstück, a Lokalstück és a Zauberpösse motívikus rendszeréből (is) dolgozó Hugo von Hofmannstahl neve mellett említi Ödön von Horváthét.⁸

Finum Rózszi a társadalmi nyilvánosság terében

„Itt se vagyok, sehol se vagyok... Ó, hát csakugyan a legutolsó vagyok?” – teszi fel a kérdést Finum Rózszi *A falu rossza* első felvonásának tizenharmadik jelenetében. Tóth Ede 1875. január 15-én bemutatott színműve elsődlegesen abban mutat nagy különbséget az eddig vizsgált színművekhez képest, hogy a cselekményteréből teljes mértékig hiányoznak a transzcendens világ elemei, a csodák, a misztikus jelenségek. A különböző mitológiai utalások eltűnése értelemszerűen azt az intertextuális (interkulturális) hálózatot is leszűkíti, amely Gaál József *A peleskei nótáriusának* atmoszférájában éppúgy jelen volt, mint a *Csongor és Tündéjében*, és amely a két mű karakterológiájának összevetését nagymértékben elősegítette.⁹

A mesei elemeknek a népszínmű szüzséjéből való kivonulása ugyanakkor segíti az archetipikus modellek alapján megformálódó alakok összetettebb jellemvé válását. A cselekményrendezés során ugyanis nem áll rendelkezésre az ősi *deus ex*

⁶ SZ. KRISTÓF Ildikó (1989), *Közösségi konfliktusok és boszorkányvadás a 17-18. századi Debrecenben = Rendi társadalom – polgári társadalom 3. Társadalmi konfliktusok*, szerk., Á. VARGA László, Nógrád Megyei Levéltár, Salgótarján, 64.

⁷ HASSEL, i. m., 71.

⁸ YATES, W. E. (1982), *Hofmannstahl and Austrian comic tradition*, *Colloquia Germanica*, Vol. 15, No 1/2, 73.

⁹ TÓTH Ede (2003), *A falu rossza = A magyar dráma gyöngyszemei – Népszínművek*, Unikornis Kiadó, Budapest, 267.

machina eszköze, a transzcendens közbeavatkozás, az eszményi szféra felől érkező segítség. A szereplőknek maguknak kell „elvarrniuk a szálakat”, legyőzniük a konfliktus és a bonyodalom dramatikus tartamában kibontakozó akadályokat.

Az alakábrázolásnak a transzcendenssel leszámoló jellegéből fakadóan Finum Rózsi sem tekinthető a mirigy értelemben vett intrikusnak. Nincsenek öncélúan destruktív megnyilvánulásai, nem áll szándékában a mű központi szereplőinek akadályozása. A sajátosan gyarló emberi státusz csupán *A falu rossza* milióijének és közegének interpretációjában válik megvetetté és deviánssá.

Finum Rózsi társadalmon belüli státuszának elemzéséhez szükségesnek találok *A falu rossza* szüzséjének rövid összefoglalását. A történet egy Felső-Borsod vidéki kis faluban játszódik. A közösség élén Feledi Gáspár nagygazda áll, aki egyszerre mind a község bírója is. Feledi özvegyemberként neveli két gyermekét, Lajost és Boriskát, illetve örökbe fogadta a hozományában gazdag, de korán árvaságra jutott Bátki Tercsit is. Az öregbírónak haszonszerzési célja van Tercsi nevelésével: a felnőttkorba érve Lajossal akarja összeházasítani. A történet címszereplője, a Finum Rózsihoz hasonlóan dekadens elemként számon tartott Göndör Sándor ugyancsak szerelmes Tercsibe, s amikor eljut hozzá Lajosnak a hajadonnal köttetett eljegyzésének híre, haragjában és kétségbeesésében gyilkosságot kísérel meg: rálő a fiatal lányra.

A második felvonásban Göndör Sándor már letöltötte egyévnyi börtönbüntetését, s mint teljesen perifériára szorult elem, Finum Rózsi társaként él. Rózsit eredendően az öreg Feledi bízta Sándor elcsábítására, hogy így szabaduljon meg a mostohalánya lármázó, nemkívánatos udvarlójától. Finum Rózsi próbálja ugyan jobb útra téríteni az elkeseredett legényt, de közben a viszonyuk egyre rosszabbá válik.

A harmadik felvonásban kiderül, hogy Feledi édeslánya, a naiva szerepkörbe sorolható Boriska is szerelmes Sándorba. A lány tisztasága megszelídíti a korhely alakot, aki ezután elhagyja Finum Rózsit, elfogadja Tercsi és Lajos nászát.

A rövid összefoglalóból kiderül, hogy *A falu rossza*ban ábrázolt lokális közösség fő összetartó ereje – az irodalmi/színházi ábrázolási hagyománynak megfelelően – a kollektív traumatest, amely a falu egységes emlékezete alapján képződik meg. Mark Seltzer az 1997-es *Wound Culture: Trauma in the Pathological Public Sphere* című tanulmányában a traumát egy közösségi gyűjtőpontként határozza meg, amelynek alapvető gesztusa a homogenizálás, az individuális traumakultúrák közösségivé tétele.¹⁰

¹⁰ SELTZER, Mark (1997), *Wound Culture: Trauma in the Pathological Public Sphere* = October Magazine, The MIT Press, 80. évf., tavaszi szám, 4.

A közösségi traumafeldolgozás ugyanúgy megy végbe a fiktív, felső-borsodi falu életében, mint amiről Amelia Jones ír a reális történelmi–társadalmi folyamatokra reflektálva. Jones ugyanis J. L. Austin, Roland Barthes, Jacques Derrida és Judith Butler elméleteire hivatkozva azt állítja, hogy a humán közösségek gesztusrendszere alapvetően egy kontextustól független közösségi mechanizmus részeként kategorizálódik a kollektív emlékezetben. A társadalmi–történelmi újjászületés sohasem azt jelenti, hogy a destruktív eljárások, a közösségi térrel szembeni vétségek is újjászületnek. Azok egy már meglévő hagyományrendszer és belső motívumhálózat alapján ítéltetnek deviánsnak a közösség értelmezésében.¹¹

Ez az elmélet némileg párhuzamba állítható Marek Tamm gondolatmenetével, aki a kollektív emlékezet vizsgálata során Jan Assmann téziseit idézi. Assmann szerint a történelem nem a múlt eseményeiből tevődik össze, hanem az emberi emlékezet általi reprezentációkból, amelyeket olyan tényezők befolyásolnak, mint a különböző elbeszélési tradíciók, a meglévő intertextuális hálózatok, illetve a múlttal való diakronikus folytonosság, vagy a folytonosság hiánya.¹²

Hasonló struktúrák alapján működik *A falu rosszában* bemutatott vidéki közösség trauma-feldolgozása is. (A tanulmány természetesen nem szándékozik azt állítani, hogy ez a kiszámíthatóan egységes reakciójúként láttató, homogénizáló falubemutató stílusbeli erénye volna *A falu rosszának*. Ugyanakkor ez a már-már meseivé egyszerűsített narratíva feltehetően szintén a bécsi forrás, a Zauberposse, a Volksstück – illetve a Herbert Herzmann rámutatása szerinti előzmény, a *vaudeville* – öröksége, tehát a tündérajáték és a népszínmű közötti alakábrázolási kapcsolatot feltételező hipotézisem bizonyítása érdekében relevánsnak tartom a vizsgálatát.)¹³

*A falu rossz*a miliőjének deviancia-értelmezése, illetve az ez általi bíraskodása az általános kortárs etika- és jogrendszerhez képest meglehetősen groteszknek tekinthető. Finum Rózi az első felvonás tizenkettedik jelenetében, Bátki Tercsi és Göndör Lajos kézfogóján a következőket fogalmazza meg, miután szembesül az összegyűlt vendégserег elutasító attitűdjével: „Hogy én botlottam egyszer,

¹¹ JONES, Amelia (2017), *The Now and the Has Been: Paradoxes of Live Art in History = Perform, Repair, Record. Live Art in History*, szerk. JONES, Amelia és HEATHFIELD, Adrian, Bristol/Chicago: Intellect, 12.

¹² TAMM, Marek (2015), *Introduction: Afterlife of Events: Perspectives on Mnemohistory*, Basingstoke, Palgrave Macmillan, 2–3.

¹³ HERZMANN, Herbert (1995), *Das epische Theater und das Volksstück*, Modern Austrian Literature, Vol. 28, No. 1, 95.

nem tagadom! tehetek-e róla, hogy megcsaltak, hűtlenül elhagytak?”¹⁴ A fiatalasszony perifériára kerülésének tehát egy házasság előtti kapcsolat az oka, szemben Göndör Sándor ősbűnével, aki pedig (ahogyan az összefoglalóban már említettem) egy gyilkossági merénylet elkövetése után bélyegződik meg végképp mint a „falú rossza”. Ezeket a közösség szempontjából destruktívnak ítélt cselekedeteket a falu társadalma archiválja, tulajdonképpen az a folyamat megy végbe, amiről Rebecca Schneider *Archives, Performance Remains* című cikkében ír: a kollektív emlékezet mindig pozicionálja valahova a közösségi térben performatívnak ítélt cselekedeteket.¹⁵ A Tóth Ede által ábrázolt fiktív faluközösség rendhagyó értékítéletéről árulkodik, hogy amíg az ölési kísérlet végrehajtó Göndör Sándor a későbbiekben kikerülhet a „falú rossza”-stigma alól, integrálódhat a tiszták közösségébe, addig a jóval csekélyebb súlyú vétekekkel rendelkező Finum Rózsi a végkifejlet során sem kap kegyelmet: amikor a harmadik felvonás tizennegyedik jelenetében öngyilkossági szándékot fontolgatva, csalódottan elhagyja a cselekménytér, Feledi Gáspár bíró a következőket kiáltja utána: „No, csakhogy ez is elment! Hadd pusztuljon az alja.”¹⁶

A felidézett jelenetsor a már idézett hatástörténeti folyamat illusztrációjával szolgálhat: ameddig a tündérajátékok miliójét meghatározó dichotomikus rendszer egyértelműen a jó és a rossz szférái mentén különül el, s ez az elrendeződés a maga nemében megkérdőjelezhetetlen, addig az embertársadalom konfliktusait a mágikus elemek és a transzcendens jelenségek szerepletetése nélkül bemutató népszínmű kollektív etikai rendszere kételyessé válik. Annak ellenére, hogy *A falú rossza* fináléjában (csakúgy mint a zauberposse-i befejezésekben) négy szerelmespár boldog egymásra találásával szembesül, a befogadói közegnek már koránt sincs az az érzése, hogy mindez egy elbizonytalaníthatatlan morális irányzék által alakult így. A közeg értékrendszerének szubjektivitása természetesen nemcsak Finum Rózsi, hanem Mirigy kirekesztettségének értelmezésekor is felmerülhetne, ha a későbbiekben nem győződnenk meg a valós intrikusi működésükről, a közeg vádjainak igaz tartalmáról.

Finum Rózsinak a cselekménytérben való pozicionálása során segítségünkre lehet az az analogikus képrendszer is, amelyről Northrop Frye ír az *Archetipikus kritika: A mítoszok elmélete* című munkájában. Frye három szféráját különbözteti meg a mitológiai képrendszernek, a legfelsőbb szinten vannak a szakrális szövegek eszményiséget képviselő elemei, ez a *felső mimetikus közeg*.

¹⁴ TÓTH, *A falú rossza*, 286.

¹⁵ SCHNEIDER, Rebecca (2001), *Archives. Performance Remains*, Performance Research, Vol. 6, 100.

¹⁶ TÓTH, *A falú rossza*, 339.

Az általános mesei struktúrák világa a *romantikus szinthez* tartozik, míg a realista, modernebb törekvések motívumhasználata az *alsó szintű mimézis* készletéből dolgozik.¹⁷ Ahogyan korábban is említettem, Tóth Ede népszínművében nincs igazán számottevő példa az eszményi szféra analógiáira. Bár a cselekménytér és a miliő elvben az alsó mimetikus rendszer motívumait igényelné, a műfaj sajátosságaiból fakadóan meglehetősen sok románcos, mesei archetípust, cselekményfordulatot találhatunk *A falu rosszában*. Ez a kettősség szinte valamennyi alakábrázolásban megfigyelhető. Bátki Tercsi és Boriska statikus pozíciója a népmesék megmentendő királylányainak archetípusát idézi, ugyanakkor a két szereplő emocionális torzulásainak ábrázolása értelemszerűen a mimetikus rendszer alsó szférájának eszközeivel valósul meg.

Finum Rózsi, mint dekadens elem ugyancsak a gyarló ember ábrázolásával jelenik meg a cselekményben, a démonikus-boszorkányos jegyeket, amelyek a románc mesei világához tartoznak, már a fiktív faluközösség kultúrája rendeli a szereplőhöz. Finum Rózsi megbélyegzése a közösségi térben való traumafeldolgozás példája, melynek során a fiatal nő alakja tulajdonképpen egy élő emlékezhellyé változik. Pierre Nora elmélete szerint az emlékezhelyek az emlékezhagyomány bevégződésével jönnek létre, mégpedig abból a célból, hogy a személyességében megélt tapasztalatrendszer eltűnésével fel lehessen idézni az eredendően a letűnő fogalmakhoz tartozó érzelmi benyomásokat.¹⁸ Valószínűleg *A falu rosszában* bemutatott kollektív emlékezet sem tudja már hiánytalanul felidézni, hogy eredendően mi miatt társult Finum Rózsi figurájához a rossz hírű nő archetípusának motívumrendszere. Az eredeti ősbűn időközben kiegészülhetett az egyéni történetek traumakultúrájával, amelyet a közeg tagjai „a mindenkori rossz” Finum Rózsira olvastak. Erre utal a gazdag Csapóné megszólalása az első felvonás tizenegyedik jelenetében:

„Már édes komám uram – ne vegye rossz néven, de én magyar asszony vagyok, és tetőtől talpig becsületes! Nekem is van eladó lányom, a fiam is derék legény, s azonfelül atyafiak vagyunk – igaz-e? [...] Nem is této-vázom, nem is kerülgetem, mint macska a forró kását, hanem kitalálom egyszerre, mert jussom is van hozzá, hogy ezzel a – (*Rózsira mutat.*) [...] ez nem miközénk való!”¹⁹

¹⁷ FRYE, Northrop (1998), *Archetipikus kritika: A mítoszok elmélete* = F. N.: *A kritika anatómiája (négy esszé)*, ford. SZILI József, Helikon Kiadó, 130–131.

¹⁸ NORA Pierre (1989), *Between Memory and History: Les Lieux de Memoire*, Representations, No. 26, Special Issue: Memory and Counter-Memory, 12.

¹⁹ TÓTH, I. m., 284.

Finum Rózsinak a társadalmi nyilvánosságon belüli cselekedeteihez illeszkedik a községi előljáróval, Feledi Gáspárral folytatott párbeszéde is (első felvonás, harmadik jelenet). A dialógus szerkezete a két szereplő hierarchikus viszonyából fakadóan egészen hasonló a *Csongor és Tünde*nek a férfi címszereplő és Mirigy között zajló darabnyító párbeszédéhez. Már csak azért is olvasható össze a két struktúra, mert mind Mirigy, mind Finum Rózsi esetében az első jelenésről van szó, itt definiálódik először a közösségi térben értelmezett lényegük. A rendi függés értelmében a deviáns stigmájú női karakterek alárendelt pozíciójúak a bíraskodó beszédpartnerükkel szemben. Ugyanakkor az aktuális érdekek irányította helyzet a magasabb státuszú személyt, Csongort és Feledi Gáspárt is kiszolgáltatottá teszi Miriggyel és Finum Rózsival szemben. Míg Csongor az aranyalmafa titkát szeretné megtudni Mirigytól, addig Feledi Gáspár a vele való együttműködésre kéri fel *A falu rossza* kétes hírű nőalakját. „Jaj, de szőrszálhasogató vagy, húgom!... [...] Mintha nem tudnád, hogy mit akarok. [...] Hát nem megmondtam már, hogy Göndört hozd észére!... Hiszen te okos asszony vagy, tudod a módját.”²⁰

Ugyanakkor Feledi Gáspár és Finum Rózsi párbeszéde nemcsak a már említett Csongor–Mirigy dialógust juttatja eszünkbe, hanem Mirigynek a Ledért Csongor elcsábítására biztató megnyilvánulásait is.

„Bíbor ágyon a' fehér lány / Mint elöntött téjhab alszik, / Vagy csak úgy tesz, mintha alunnék. / 'S mint a' megrezzent harang, / Hangzik, és ver a' tüzes szív: / Akkor a' szép ifjú jön / Titkon, csendben, egyedül. / Jer velem, ne búslakodjál, / Jer, te csinos kis boszorkány.”²¹

Ebben az analogikus összefüggésben tehát Feledi motivációja feleltethető meg a mirigy szerepkörnek. Amiért azonban *A falu rossza* vizsgált dialógusával való összevetéskor a Csongor–Mirigy párbeszéd relevánsabbnak bizonyul, az a mindkét szövegrészben megtalálható viszontkérési gesztus, amelyet Mirigy és Finum Rózsi egyaránt alkalmaz a felettes pozíciójú beszédpartnerrel szemben. A *Csongor és Tünde* intrikusa a láncoktól való megszabadítást várja el a kertbe térő úrfítól, Finum Rózsi pedig a Feledi Lajos és Bátki Tercsi eljegyzésére való belépés lehetőségét kéri a bírótól.

A falu rossza számkivetett női figurájának a mirigy karakterrel való rokoníthatóságát erősíti az a tény is, hogy mindkettejük szövegében előfordulnak

²⁰ *Uo.*, 273.

²¹ VÖRÖSMARTY Mihály (1989), *Csongor és Tünde* = *V. M. Összes Művei IX.*, szerk. HORVÁTH Károly és TÓTH Dezső, Akadémiai Kiadó, 105.

a saját jelentőségüket fitogtató önreflexív fordulatok. A drámai színtérbe énekszóval lépő Finum Rózsi igen konkrét identifikációs eljárást folytat, amikor kijelenti: „Mert olyan a természetem – bíró uram!”²² Később pedig pontosan erre a természetre hivatkozva fenyegeti meg Feledi Gáspárt. „Hej, Feledi uram, nem ismeri kigyelmetek az én természetemet! Nem tudják, hogy mi lakik itt!... (Szívére mutat.)”²³

Hasonlóképpen Mirígy is magát identifikálja, amikor fenyegetően azt sziszegi Csongornak: „Légy egérré, légy bogárrá, / Vagy légy olyan, mint Mirígy.”²⁴

Ismert tény az intrikusi szerephagyománnyal kapcsolatban, hogy az ebbe a jellemkörbe tartozó szereplők dramaturgiai csomópontként szolgálnak a cselekménystruktúrában. Az tehát, hogy az elemzett alakok darabnyitó pozíciójú párbeszédet folytatnak, ennek a gyakorlati szükségszerűségnek az eredményeként is értelmezhető.

Miután az első felvonás tizenegyedik jelenetében Finum Rózsi hívatlan vendégként zavarja meg Bátki Tercsi és Feledi Lajos eljegyzését, a falu előkelő asszonyai, Sulyokné és Tarisznyásné a már említett Csapóné vezényletel a társadalmi nyilvánosság terének minden eszközét kihasználják, hogy hangsúlyozzák: Rózsi nem közējük való. A tizenkettedik szakaszban egy olyan traumareprodukció következik, ami a tizenkilencedik századi késő-romantika eszközeivel fogalmaz meg egy a modern drámára jellemző problémafelvetést.

„Ez a három becsületes pletykafészek pedig el akar innen marni! Nem elég, hogy két esztendő óta szólnak-szapulnak, s évődnek a becsületemen, hogy az egész helységben nincs egyetlenegy jóakaróm, hogy nagy kevélységökben kerülnek, hogy még a templomban sem ül mellém senki; hanem talán még azt is akarnák, hogy emberek közé sem lenne szabad jönnöm?!... [...] Hát mit tettem én olyat, amiért bujdosnom kellene? Öltem? raboltam? gyújtogattam, vagy loptam valamit?”²⁵

A traumák összegzése, az áldozati pozíció és a szerzett sérelmek hangsúlyozása nem tartozik a *Csongor és Tünde* intrikusának a karaktersajátosságai közé. Ennek ellenére a már többször idézett párbeszéd, ami Mirígy és a „földali hang” között megy végbe, hasonló lélektani folyamatot ábrázol. A kudarcai-val szembesülő öregasszony nemcsak a segélykérés motivációjával keresi föl

²² TÓTH, *A falu rossza*, 271.

²³ *Uo.*, 273.

²⁴ VÖRÖSMARTY, *Csongor és Tünde*, 9.

²⁵ *Uo.*, 285.

a démonikus szférát, hanem egyszersemind a panasz szándékával is. A helyzet egyszerre félelmetes és groteszk. Kinek is tudná elpanaszolni a bánatát egy a földi társadalom közegében mindenki által megvetett individuum, mint magának az ördögnek?

„Minden el van veszve, minden! / És kaczag bolond Mirígyen / A pokolnak feneke. / Hát Mirígy csak olly eke, / Ollyan szolga dáb pemét, / Mellyen minden gyáva szánthat, / Minden gyáva lovagolhat? / Nem, nem, mondd, pokol, hogy nem, / Zúgi, ha hallod, és feleld: nem.”²⁶

Finum Rózsi társadalmi nyilvánosság terében való megítélésének vizsgálatakor érdemes felidézni azokat a verbális nyilatkozatokat, amelyekkel *A falu rossza* cselekményteréül szolgáló község tagjai a háta mögött véleményezik a rosszhírű hajadont. Az első felvonás már elemzett harmadik jelenetének végén, amikor Rózsi a kettejük interperszonális viszonyához képest egy határátlépésként leírható elköszönő formulát alkalmaz, Feledi Gáspár éktelen haragra gerjed. „Ki a tisztább kezű?... Bolondgombát evett ez? Én és Finum Rózsi mossunk tiszta kezet? No, ez még nagyobb szeget ütött a fejembe, mint a Göndör gyerekek veszekedő kedve.”²⁷

A tizenegyedik szakaszban megjelenő asszonyok, Csapóné, Sulyokné és Tarisznýásné diskurzusa is a fiatalasszony periférikus helyzetéről árulkodik.

„CSAPÓNÉ. [...] Asszonyok, asszonyok, amit én mindig mondtam, hogy ez a Finum Rózsi!... SULYOKNÉ. Ó! Hát én nem azt hajtom-e mindig?... TARISZNYÁSNÉ. Jaj! Hát én nem megjósoltam-e, hogy előbb-utóbb közénk fúrja magát? Tudja a módját! Ki van tanulva az eszemadta – úgy, hogy no!”²⁸

Hasonló attitűdöt ábrázol a Mirígyről társalkodó nemtők párbeszéde is a *Csongor és Tünde* ötödik felvonásában.

„HARMADIK (*sírva*). Jaj, nekem, jaj! hagyjatok, / Tüske szúrja lábamat. ELSŐ. Jaj nekem, jaj! bágyadok, / Hangya csipi arczomat. / [...] NEMTŐKIRÁLY. Hah! mi jó, melly fürtelem. NEGYEDIK. Rá tekintni gyötirelem. KILENCZEDIK. Képtelen fej, fejtelen kép, / Mindene rút, maga sem szép.”²⁹

²⁶ VÖRÖSMARTY, *Csongor és Tünde*, 135–136.

²⁷ TÓTH, *A falu rossza*, 273.

²⁸ *Uo.*, 283.

²⁹ VÖRÖSMARTY, *Csongor és Tünde*, 170–171.

A *falu rossza* első felvonásának tizennyolcadik jelenetében a szelíd egyéniségű naiva, Boriska is azonosul a falu megbélyegző viselkedéskultúrájával, amikor a Göndör Sándorral folytatott párbeszédében Finum Rózsi karakterére tesz megjegyzést. „Ó, de gyáva teremtése vagyok az istennek!... Bezzeg Finum Rózsának más a természete...”³⁰

A társadalmi nyilvánosság terében, a fiktív közösség gondolatmenetében megképződő intrikusi pozíciónak a Finum Rózsira való igazítására jó példa a harmadik felvonás tizenharmadik jelenete is. A valódi cselszövő, Gonosz Pista bakter szántsándékkal irányítja Rózsira a figyelmet: „Még Finum Rózsi is ide fut a jó hírre! Hogy töri magát! Keze, lába úgy jár, mint a motolla, vagy mint a szélmalom kereke.”³¹ Örökmozgónak, nyughatatlannak írja le a lányt, aki folyton csak a bajt hozza a falu lakóira.

Ez a tulajdonképpeni predestinációs folyamat, a közösség-tudat bűnbak-igénye és intrikuskeresése természetesen Rózsi személyiségén is nyomot hagy. A harmadik felvonás tizennegyedik jelenetében pontosan úgy ront a fiatal szerelmesekre, Göndör Sándorra és Boriskára, ahogyan azt a szerepkör diktálja: ahogyan például Mirígy az alvó szerelmeseket, Csongort és Tündét megközelíti. „És itt van a lelkem!... Mégpedig a párjával!... No, ezt jól kifundáltátok! Ezért nem kellett hát én?” Sándor elutasító megnyilvánulására a következőkkel reagál: „Úgy? Most már ellehetünk? Persze, mert a híres famíliával békességre léptünk.”³²

Göndör Sándor és Finum Rózsi szerepkettőse

Cselekményvezetési hiba lenne *A falu rosszában* a Finum Rózsi-karakter intrikusi befejeződése, azaz a színről (és a faluból) való megszégyenült távozása? Vagy éppen a zárt közösségek lélektanának következetes bemutatásáról árulkodnak a kiválasztott részletek? (A társadalmi nyomás alatt az individuum kénytelen adaptálni a számára kijelölt identitást.) A jelen tanulmány nem vállalkozhat a kérdés egyértelmű megválaszolására. Ugyanakkor szándéka felhívni a figyelmet egy szintén a *Csongor és Tünde* struktúráival rokon vonásra, a *hüposztaszisz*, azaz a szerepkettőzés jelenlétére.

A már korábban is ismertetett, Finum Rózsi és Göndör Sándor közötti alakábrázolási párhuzamok egy tudatos dramaturgiai eljárás, a szerepkettőzés eredményeképp vannak jelen a műben. A két szereplő sorsának kétféle

³⁰ TÓTH, *A falu rossza*, 292.

³¹ *Uo.*, 337–338.

³² *Uo.*

válásában az emberi gyarlóság természete jelenik meg kétfelé ágazva, ugyanúgy, mint a *Csongor–Mirigy* szerepanalógia esetében. Kezdetben Göndör Sándor is áldozatául esik a falutársadalom szerepkijelölő, predestinációs tevékenységének, s akként kezd viselkedni, amilyen utat a közösség a számára kijelöl. A „*falu rossza*” Göndör Sándort, ahogyan a filozofikus mesedráma *Csongorát* is az eszményi szerelmet képviselő nőalak menti meg attól, hogy a vele párhuzamba állítható intrikus sorsára jusson. Amíg *Mirigy* és *Finum Rózsi* kilépni kényszerülnek az aktív cselekvők sorából, addig a férfi főszereplő mindkét esetben boldogságra talál – ugyanakkor korántsem arra a „földöntúli” boldogságra, amire a korábbiakban vágyakozott. *Csongor* már csak a földi szférába száműzött Tündével találkozhat, nem pedig azzal a nagyhatalmú, magasztos individuummal, amit a tündérlány eredetileg képviselt. Ugyanígy *A falu rossza* Göndör Sándor sem az első kiszemeltje, a gazdag Bátki Tercsi vőlegénye lesz, hanem Feledi édeslányáé, Boriskáé, aki a klasszikus vígjáték hagyomány sémáinak megfelelően „második hölgy”, az eszményi szerelmet képviselő naita-figura bájos-játékos kiegészítése.

A Göndör Sándor és *Finum Rózsi* alakja között jelenlevő hüposztasizis közvetlenül is kifejeződik a mű cselekménye során. Maga Rózsi utal rá az első felvonás tizenharmadik jelenetében, hogy a faluközösség azonos megvetéssel emlegeti őt és Sándort:

„Göndörtől féltetek?... Féltetek is, mert most csak azért is vele szövetekezem! Rosszak vagyunk mind a ketten elöttetek? Kicsaptátok őt is, mint engem a becsületesek sorából? Jól van hát, no, majd meglátjátok, hogy ez a két rossz mit csinál! Most felkeresem Göndört, tanácskozom vele, ha lehet, megveszem a szívét...”³³

A szerepkettőzés jelenlétéről árulkodik az is, hogy a legtöbb jelenetnyitó vagy -záró monológ Göndör Sándorhoz, illetve *Finum Rózsi*hoz köthető. Természetesen Feledi Gáspárnak, Gonosz Pistának vagy Boriskának a karakterológiájához is hozzá tartoznak az ún. terjengősebb szövegrészek, jellemző rájuk a monologizáló attitűd. Ugyanakkor az már a szerepkettős sajátossága, hogy ők alkalomadtán szólóénekekkel, dalokkal is megszakítják ezeket az elbeszélő tendenciájú szövegeket. A zenei betétként funkcionáló népies műdalok egy újabb elbeszélés-fokozatot hoznak létre a két szereplő nyelvi rendszerében. Ez az asszociálóbbs közlésmódot igénylő nyelvi regiszter a tapasztalatszerűbb trauma-élmények kifejezésére szolgál.

³³ *Uo.*, 287.

Ahogy a *Csongor és Tünde* miliője, úgy *A falu rosszában* megjelenített község is eltérő szférákban létezik. Amíg az első esetben a természetfölötti és a földközeli érték kettősségeként írható le ez a szegregáció, úgy a Tóth Ede-mű szereplői között inkább a (vagyonuk, származásuk, erkölcsi fölényük alapján) köztiszteletben állók és a dekadens egzisztenciák szembenállásában realizálódik az alapkonfliktus. Ezek a világok statikusak is egyszerre: ahogyan a Csongor–Mírigy szerepkettős a földi létnek, a mulandóság terének elhagyását tűzi ki célul, úgy a Göndör Sándor–Finum Rózsi szerepanalógia a társadalmi megbélyegzettséggel küzd hasztalanul.

Mind Sándor, mind Rózsi motivációs rendszerében megjelenik a *vérboszsú* (*Blutrache*) kívánalma. A vérboszsúról Elisabeth Frenzel a *Motive der Weltliteratur* szerzője azt írja, hogy alapvetően az emberközösségekre jellemző tematikus jegyként van jelen a világirodalmi rendszerben, hiszen a mulandóság traumájából dolgozik, ami a mesei szférák eszményi tartományában értelemszerűen nem létezik.³⁴ *A falu rossza* deviánsnak ítélt szereplőivel, Sándorral és Rózsival egyaránt előfordul a darab cselekménye során, hogy a jelenetzáró monológjuk bosszúfogadalommá, fenyegetőzéssé alakul.

„RÓZSI. Jaj! ha én most itt egyszeribe vízözön lehetnék, vagy tűzokádó sárkány – de elborítanám ezt az egész viskót! [...] SÁNDOR. Jól van! ha az a leány nem mert előmbe kilépni, bemegyek hozzá én... egy életem, egy halálom, megesküdtem, hogy vagy enyim lesz, vagy együtt halunk meg!”³⁵

Finum Rózsi a színpadokon

Tóth Ede *A falu rossza* című drámájáról az elemzett karakterábrázolási sajátosságai ellenére kijelenthető, hogy a népszínmű ún. kései válfajához tartozik. Ez a korainál jóval kisebb mértékben törekszik egy adott társadalmi csoport hiteles ábrázolására, illetve az sem kifejezett célja, hogy a polgári szomorújáték tradíciójával kapcsolatban tartva lélektani szempontból is érdekes történeteket mutasson be. Sokkal inkább fektet hangsúlyt a látványelemekre, a zenés betétek pazarságára. A népszínmű a kiegészítést követően egyértelműen a szórakoztatás műfajává válik.³⁶

Nem véletlen, hogy Tóth Ede *A falu rossza* című darabja is a kísérletező kedvű Paulay-korszakban született meg és került színpadra. A darab dalkultúrája,

³⁴ FRENZEL, Elisabeth (1976), *Motive der Weltliteratur*, Stuttgart, Kröner Verlag, 267–268.

³⁵ TÓTH, *A falu rossza*, 287; 295.

³⁶ *Magyar irodalom* (2010), főszerk. GINTLI Tibor, Akadémiai Kiadó, Budapest, 624.

illetve Finum Rózsi különös atmoszférájú karaktere hosszú évtizedeken keresztül egyet jelentett Blaha Lujza nevével.³⁷ Talán ennek is köszönhető, hogy *A falu rossza* – bár a vidéki színpadokon ugyancsak sikereket aratott – ötven évet várt a felújítással az 1875-ös ősbemutatót követően. 1921. szeptember 13-án az Ambrus Zoltán vezette Nemzeti Színház mutatja be ismét. Harsányi Zsolt a kritikájában lelkesen üdvözölte Nagy Izabella Finum Rózsi-játékát. A színésznő – ugyancsak a Harsányi-kritika tanúsága szerint – még a nagy előd, Blaha Lujza elismerését is kivívta.³⁸ Ezzel párhuzamosan, szeptember 17-én a Vígszínház is műsorára tűzte Tóth Ede darabját. A Csontos Gyula rendezte változat Finum Rózsija nem más, mint a kor legnagyobb primadonnája, Fedák Sári volt. (Ez a tény is alátámasztja a korábbi feltevést, miszerint a népszínmű mint színházi struktúra a kiegyezést követően már egyértelműen csak a szórakoztató-zenes jelleget képviselte a magyar színpadon, és értelemszerűen ez a jelleg hagyományozódott a huszadik század első harmadában született feldolgozások koncepcióira is.) A vígszínházi feldolgozás Magyar Bálint utólagos vizsgálata szerint csúfos bukás volt.³⁹ Ezt némiképp ellensúlyozza az a tény, hogy *A falu rossza* Fedák Sári főszereplésével 1922. március 5-én Chicagóban is bemutatkozhatott.⁴⁰

Mindent összevetve megállapítható, hogy a huszadik századi *A falu rossza*-feldolgozások (beleértve az 1916-os néma-, illetve az 1937-es hangosfilm-adaptációt is) kevésbé foglalkoznak a darabnak a korábbiakban taglalt jellegzetességével, nevezetesen azzal, hogy az ábrázolt fiktív faluközösség a maga hierarchikus rendszerén belül egy sajátos színházi struktúrát hoz létre: a stigma eszközével alkalmaz bizonyos szerepköri sajátosságokat az egyes szereplőkre, akik a nyilvánosság terében egy idő után engedelmeskedni kényserülnek az őket determináló külső erőknek. A Finum Rózsi-szerep sem a groteszk alkotói megközelítésekről lett híres. A huszadik századi feldolgozásokban ez a szerep szinte semmi azonosulást nem mutat a hagyományos mirigy analógiákkal. A legtöbbször a lélektanilag összetett, bizarr karakterű személyisége ellenére egy csábító megjelenésű, a derű és az életöröm stílusjegyeit magán viselő hajdonként jelenik meg. Még az egyébként a clownszerű jellemformálási erejéről emlékezetes Dajka Margit alakította Finum Rózsi is

³⁷ *Színházi kalauz* (1962), szerk. VAJDA György Mihály, Budapest, Gondolat Kiadó, 641.

³⁸ *Magyar színháztörténet 1920–1949* (2001), főszerk. BÉCSY Tamás és SZÉKELY György, szerk. GAJDÓ Tamás, Magyar Könyvklub, Budapest, 220–221.

³⁹ MAGYAR Bálint (1979), *A Vígszínház története – Alapításától az államosításáig, 1896–1949*, Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 132.

⁴⁰ *Magyar színháztörténet*, 835.

alapvetően az operett szubrett-sémájára formálódik: a Pásztor Béla rendezte film koncepciójában nem kap nagy szerepet a fiatalasszony egyéni története, traumakultúrája, illetve a közösségi tér által rákényszerített deviáns szerepkörhöz való viszonyulása.⁴¹ Az Újvidéki Színház 1990. december 15-én mutatta be *A falu rosszát* Hernyák György rendezésében, Finum Rózsit Bicskei Elizabeta játszotta. Az előadásról fennmaradt fényképes összeállítás alapján arra következtethetünk, hogy Hernyák rendezésében a folklorisztikus elemek és az ezekkel összefüggő alternatív színházi struktúrák érvényesültek.⁴²

A huszonegyedik század első évtizedeinek modernizáló szándékú színházkultúrája változásokat eredményezett *A falurossza* előadás-hagyományában is. A klasszikus drámák társadalomkritikus újraértelmezéséről elhíresült Mohács János–Mohácsi István alkotópáros először a kaposvári Csiky Gergely Színházban állította színpadra a dramaturgiai alaposan átdolgozott *A falu rosszát* (bemutató dátuma: 2010. április 16). Finum Rózsit Sárközi-Nagy Ilona alakította. A kritika szerint:

„az előadás részben kiigazítja a népszínmű dramaturgiai gondjait, főszereplővé teszi Finum Rózsit, a szereplők motivációit pedig mélyíti, s ezzel a stilizált ábrázolás ellenére sem az idillhez, hanem a valósághoz közelít.”⁴³

A Mohácsi-feldolgozásban Finum Rózsit egy a közösség által ráaggatott stigmákat daccal és öntudattal viselő individuumból, jelenségből: a boszorkány archetípusával való analógiát itt a sötét színezetű ruha is megerősíti. A vállára vetett fagereblye (ami már a Dajka Margit alakította figurához is hozzátartozott az 1937-es filmváltozatban) szabályosan attribútummá, démonikus jeggyé válik ebben a szürreális térstruktúrában.⁴⁴ Hat évvel később Mohácsi János a szombathelyi Weöres Sándor Színházban is megrendezte *A falu rosszát*. Ebben az adaptációban Bánfalvi Eszter keltette életre Finum Rózsit. Nagy hangsúlyt fektettek a szerelmi csalódásra, amit Mohácsi átdolgozásában nem

⁴¹ *Pápa és Vidéke*, 35. évf., 33. szám, 1938. 08. 14., 5.

⁴² Tóth Ede: *A falurossza avagy a negyedik ablak*, rendező: Hernyák György, bemutató: 1990. 12. 15. (<http://www.uvszinhaz.com/hu/content/t%C3%B3th-edo-falu-rossza-avagy-negyedik-ablak> - Internetes hozzáférés: 2020. 12. 06.)

⁴³ UGRAI István – ZSEDÉNYI Balázs (2010), *Végjáték: Búcsú a Kaposvár-jelenségtől: A Csiky Gergely Színház 2009/2010-es évada*, Színház, 43. évf., 7. sz., 4.

⁴⁴ KOVÁCS Dezső (2010), *A jó, a rossz, a szép, a gonosz*, Revizor, a kritikai portál. (Hozzáférés: <https://revizoronline.com/hu/cikk/2393/toth-edo-a-falu-rossza-kaposvari-csiky-gergely-szinhaz/> 2020. 05. 03.)

Göndörtől, hanem Feledi Gáspártól szenved el a fiatalasszony.⁴⁵ Az alkotók számára fontos volt tehát, hogy Finum Rózsi periférikus társadalmi helyzetét, megkeseredett érzelmi világát egy nyilvánvaló előtörténettel ruházzák fel (ahogy teszi azt Mirigy esetében is a *Csongor és Tünde* valamennyi színpadi feldolgozása). A Mohácsi-féle szövegekönyv karakterdramaturgiája, a deviáns női alak főszereppé emelkedése és lélektanibbá válása nyilvánvalóbbá teszi Finum Rózsának az intrikus női figurák világirodalmi archetípusaival való rokoníthatóságát.

Összegzés

Ahogy a tanulmányom bevezetőjében megfogalmaztam, a kutatásom fő célja volt, hogy a *Csongor és Tünde* intrikusábrázolási sajátosságait összevegyem a bécsi minták alapján a magyar színpadokon is meghonosodó népszínművek hasonló struktúrájú karakter-felépítéseivel. Természetesen nem áll szándékomban azt állítani, hogy az 1831-ben kiadott *Csongor és Tünde* közvetlenül gyakorolt volna hatást a jóval egyszerűbb szüzséjű, könnyedebb témájú népszínművek szerzőire. Sokkal inkább feltételezhető, hogy a közös eredet, a bécsi népszínház: a Volksstück, a Zauberposse és a Lokalposse műfajai állnak az azonos vonások hátterében.

A periférikus státusz és a deviancia stigmája volt az a tematikus jegy, ami alapján a *falu rossza* Finum Rózsiját a Miriggyel való összevetésre alkalmasnak találtam. A fiktív faluközösségben élő fiatalasszony már nem tekinthető dramaturgiai értelemben vett intrikus karakternek, csupán az őt körülvevő emberek értelmezik akként. Ez a tematikai elem már a Tóth Ede-i kései népszínmű sajátossága, ahol megkérdőjelezhetővé válik a kollektív igazság, és az olyan bináris oppozíciók rendszere, mint a jó és a rossz értéktartománya.

Bízom benne, hogy a két szereplő közötti azonosságok alátámasztják, hogy mind a *Csongor és Tünde* alakábrázolásában, mind pedig a magyar népszínmű karakterológiájában jelen van a bécsi Zauberposse, a Singspiel, a Volksstück és a Lokalposse hagyománya. Ugyanakkor természetesen – mint azt Fried István és Staud Géza forrástörténeti tanulmányaiból tudhatjuk – Vörösmarty Mihály filozofikus mesedramájának nemcsak a bécsi romantikus színház szolgált ihlető-forrásául. Kereshetünk azonosságokat például a nyugat-európai hősmondák, elbeszélő költemények motívumrendszerében, illetve nyilvánvaló

⁴⁵ Puskás Panni (2017), *Kis, magyar valóság*, Revizor, a kritikai portál. (Hozzáférés: <https://revizoronline.com/hu/cikk/6721/mohacsi-istvan-mohacsi-janos-a-falu-rossza-weores-sandor-szinhaz-szombathely/> 2020. 05. 03.)

az összefüggés az angolszász színházi hagyománnyal. Kutatásom tervezett következő szakaszában ezeket a hatástörténeti folyamatokat kívánom feltárni, különös tekintettel a shakespeare-i alakkultúrának a *Csongor és Tünde* intrikus-ábrázolására gyakorolt befolyására.

Bibliográfia

- FRENZEL, Elisabeth, *Motive der Weltliteratur*, Stuttgart, Kröner Verlag, 1976.
- FRYE, Northrop, *Archetipikus kritika: A mítoszok elmélete* = F. N.: *A kritika anatómiája* (négy esszé), ford. SZILI József, Helikon Kiadó, 1998. 113–203.
- HASSEL, Ursula, *Die Familiendarstellung im alten und im neuen Volksstück*, *Modern Austrian Literature*, Vol. 26, No. 3/4, 65–87.
- HERZMANN, Herbert, *Das epische Theater und das Volksstück*, *Modern Austrian Literature*, Vol. 28, No. 1, 1995, 95–111.
- JONES, Amelia, *The Now and the Has Been: Paradoxes of Live Art in History = Perform, Repair, Record. Live Art in History*, Amelia Jones and Adrian Heathfield (eds.), Bristol/Chicago: Intellect, 2012, 11–15.
- KOVÁCS Dezső, *A jó, a rossz, a szép, a gonosz*, Revizor, a kritikai portál, 2010. 05. 31. (Hozzáférés: <https://revizoronline.com/hu/cikk/2393/toth-edo-a-falu-rossz-kaposvari-csiky-gergely-szinhez/> 2020. 05. 03.)
- MAGYAR Bálint, *A Vígszínház története – Alapításától az államosításáig, 1896–1949*, Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1979.
- Magyar színház történet 1920–1949*, főszerk. BÉCSY Tamás és SZÉKELY György, szerk. GAJDÓ Tamás, Magyar Könyvklub, Budapest, 2001.
- NORA, Pierre, *Between Memory and History: Les Lieux de Memoire*, *Representations*, No. 26, Special Issue: Memory and Counter-Memory, 1989, 7–24.
- PUKÁNSZKYNÉ Kádár Jolán, *A magyar népszínmű bécsi gyökerei*, Budapest, Pallas Irodalmi és nyomdai Rt., 1930.
- PUSKÁS Panni, *Kis, magyar valóság*, Revizor, a kritikai portál, 2017. 06. 27. (Hozzáférés: <https://revizoronline.com/hu/cikk/6721/mohacsi-istvan-mohacsi-janos-a-falu-rossza-weores-sandor-szinhez-szombathely/> 2020. 05. 03.)
- SCHNEIDER, Rebecca, *Archives. Performance Remains*, *Performance Research*, Vol. 6, 2001, 100–108.
- SELTZER, Mark, *Wound Culture: Trauma in the Pathological Public Sphere* = *October Magazine*, The MIT Press, 1997, 80. évf., tavaszi szám, 3–26.
- STAUD Géza, *A Csongor és Tünde a színpadon* = VÖRÖSMARTY Mihály *Összes művei IX. (Drámák IV.)*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1989, 858–878.
- Színházi kalauz*, szerk. VAJDA György Mihály, Budapest, Gondolat Kiadó, 1962.
- SZ. KRISTÓF Ildikó, *Közösségi konfliktusok és boszorkányvadás a 17–18. századi Debrecenben* = *Rendi társadalom – polgári társadalom 3. Társadalmi konfliktusok*, szerk., Á. VARGA László, Nógrád Megyei Levéltár, Salgótarján, 1989, 59–66.

TAMM, Marek, *Introduction: Afterlife of Events: Perspectives on Mnemohistory*, Basingstoke, Palgrave Macmillan, 2015.

TÓTH Ede, *A falu rossza = A magyar dráma gyöngyszemei – Népszínművek*, Unikornis Kiadó, Budapest, 2003, 265–341.

UGRAI István – ZSEDÉNYI Balázs, *Végjáték: Búcsú a Kaposvár-jelenségtől: A Csiky Gergely Színház 2009/2010-es évada*, Színház, 43. évf., 7. sz., 2010. július, 2–6.

YATES, W. E., *Hofmannstahl and Austrian comic tradition*, *Colloquia Germanica*, Vol. 15, No 1/2, 1982, 73–83.

VÖRÖSMARTY Mihály, *Csongor és Tünde = V. M. Összes Művei IX.*, szerk. Horváth Károly és Tóth Dezső, Akadémiai Kiadó, 1989, 5–192.

Marlowe kontra Purcell: Dido és Aeneas

JUNGBAUER LORETTA ANNA

1. Bevezetés

Az ókori görög és latin irodalmi szövegek számos szempontból meghatározó hatást gyakoroltak az angol kultúra fejlődésére. A klasszikus hagyomány kultuszát műfajok, egyes művek és versformák adaptációi révén nem csupán az irodalom ápolta, de a társművészetek is, melyek alkotói, koronként más és más közelítésben, számtalan alakváltozatban dolgozták fel a reprezentatív ókori művek témáit, történeteit és szereplőit. Ezek a feldolgozások lehetővé tették, hogy szerzőik közvetetten, burkolt kritikával reflektálhassanak a korabeli eseményekre, a politikai és társadalmi élet meghatározó közszereplőire.

Az évszázadok során számos művész alkalmazta ezt a módszert a különböző művészeti ágakban, köztük Marlowe és Purcell is, akik saját koruk emblematisz szerzői voltak. Mindketten módszeresen éltek az ismert és népszerű ókori történetek feldolgozása kínálta kritikai lehetőségekkel. Annak ellenére, hogy közel egy évszázad választja el őket egymástól, mindketten alkalmasnak találták Dido történetét arra, hogy segítségével közvetett módon reflektáljanak saját koruk problémáira: Marlowe a *Dido, Queen of Carthage* című drámájában, Purcell pedig a *Dido and Aeneas* című operájában. Vergilius szövegét véve alapul, mindkét szerző meghatározó változtatásokat hajtott végre az eposz cselekményét képező történeten. Ezek a változtatások elsősorban a történet fókuszát, a cselekmény menetét, a szereplők számát, karakterét és beállítását érintik.

Tanulmányom fő célja, hogy Dido és Aeneas alakjának kontextusba ágyazott vizsgálatán keresztül szemléltessem a cselekményszövegsben és a szereplők megformálásában mutatkozó különbségeket, melyek rávilágítanak a két mű korszerűségére.

2. Vergilius Dido-epizódja

Mindkét vizsgált darab esetében megfigyelhető Vergilius *Aeneis*ének, ezen belül pedig elsősorban a Dido-epizódnak a szerzőkre gyakorolt jelentős hatása.

A tematikai inspiráció mellett a forrásszövegek szelektálásánál, illetve felhasználásánál az opera és a dráma esetében is hasonló módszer rajzolódik ki, mint amellyel Vergiliusnál találkozhatunk. Az epizód megírásához feltételezhetően Naevius *Bellum Punicum* („A pun háború”) című eposza szolgált forrásként. A mára csupán töredékes formában fennmaradt eposzból merített eseményeket Vergilius az irodalmi élet nagyjainak megoldásait imitálva jelenítette meg művében. Habár Homérosz irodalmi hatása vitathatatlan az *Aeneis* tematikai és szerkezeti felépítését illetően, McMahon hangsúlyozza, hogy Vergilius nem csupán imitálta elődeit, de több esetben konkrét szövegrészeket is átemelt a műveikből az *Aeneis*-be. Vergilius Euripidész, illetve Apollóniosz Rhodiosz mintájára nőalakot helyezett a cselekmény középpontjába, a 64. carmen Ariadnéjának figuráját alaposan vizsgálva pedig érzékelhető, hogy Karthágó elhagyott királynőjének költői megjelenítésmódját Catullustól kölcsönözte.¹

Az *Aeneis* megalkotása alkalmat nyújtott a szerzőnek költői rátermettsége bizonyítására. Vergilius a már ismert motívumokat és költői eszközöket saját ízlésének megfelelően használta, hogy előrevetítse a pun háborúhoz hasonló történelmi események bekövetkezésének lehetőségét. McMahon értelmezésében Dido és Aeneas a Karthágó és Róma közötti eljövendő viszályokat hivatottak jelképezni. Míg Aeneas a klasszikus epikus hős alakjában jelenik meg, Dido Aeneas ellenpontjaként szerepel. Dido mind uralkodói méltóságát, mind kötelességeit hajlandó alárendelni szenvedélyének, ez a magatartás pedig éles ellentétben áll a római értékekkel.² Habár Vergilius nem ellenszenves, barbár királynőként ábrázolja Didót, a kulturális és értékrendbeli különbségek miatt, római szemszögből nézve az uralkodónő alkalmatlanná válik arra, hogy Aeneas társaként a főhős mellett maradhasson.

3. A marlowe-i interpretáció

Marlowe drámájának cselekménye az eposzétól és az operáétól is több tekintetben eltér. Purcell és Tate művével egybevetve Marlowe színpadi adaptációja kevésbé magasztos hangvételű. Marlowe Tate-hez képest gondosabban szelektálta a forrásait, ezért elsősorban az *Aeneis* I., II. és IV. könyvét használta,³

¹ Thomas David McMAHON, *Virgil's Indebtedness For the Dido Episode*, (Loyola University Chicago, 1945), 4–5.

² Uó, *Uo*, 16–19.

³ H.J. OLIVER, *Staging and Stage History = Dido Queen of Carthage and The Massacre at Paris*. Szerk. H. J. Oliver, (Methuen & Co., 1968) xxxiii.

hol fordítva az eposzt, hol csupán forrásként használva annak szövegét.⁴ Az *Aeneis*ben bemutatott Dido vezette Karthágót az Aeneas által képviselt trójai értékekkel kiegészítve Róma potens alternatívájának tekinthetjük.⁵ Marlowe azonban kezdettől fogva eltér a hagyományos ábrázolásmódtól a főszereplők esetében, így Karthágó sem értelmezhető alternatív Rómaként. A főbb változtatások elsősorban Dido alakjához köthetők. A címszereplő Purcell királynőjével ellentétben teljesen elveszíti méltóságát, és korántsem tekinthető követendő példának. Kétségbeesetten, a megaláztatást is vállalva próbálja marasztalni Aeneast. Ennek a magatartásnak a legszemléletesebb példája a vitorlajelenet, amelyben Dido ellopja Aeneas hajóinak vitorláit, hogy így akadályozza meg távozását. Dido határtalan kétségbeesését a következő részlet példázza a legérzékletesebben:

DIDO. Aeneas, I'll repair thy Trojan ships,
Conditionally that thou wilt stay with me,
And let Achates sail to Italy.
I'll give thee tackling made of rivell'd gold [...]
For ballace, empty Dido's treasury,
Take what ye will, but leave Aeneas here.⁶

Dido a fenti idézetben Aeneast maradásra próbálja bírni, Achatest pedig arról győzködi, hogy vállalja magára Aeneas feladatát. Kudarca, csakúgy, mint az a mód, ahogy véget vet életének, minden uralkodói méltóságától megfosztja Karthágó uralkodóját. Aeneas távozását követően a megbántott és megalázott királynő máglyára veti magát, ám a szerző ezzel nem elégszik meg: Didót követi udvarlója, Iarbas, illetve húga, Anna is, aki Iarbasba szerelmes. A hármas öngyilkosság rávilágít a helyzet abszurditására, és tovább degradálja, már-már nevetségessé teszi Dido alakját. Marlowe sajátos stílusa Friedrich szerint „a romantikus ironia előfutára”-nak tekinthető.⁷ Munkásságára jellemző

⁴ Sheldon Brammall. 'Sound This Angrie Message In Thine Eares': Sympathy And The Translations of the "Aeneid" in Marlowe's "Dido Queene of Carthage". *The Review of English Studies*, 65 (270) (2014): 384.

⁵ TAMÁS ÁBEL, *Az istennő, a királynő, ahős és a művészek. A Káthágói Iuno-templom olvasatai az Aeneis I. énekében = Arejtélyes Aeneis*, szerk. FERENCZI Attila, (Budapest, L'Harmattan, 2005), 49.

⁶ Christopher MARLOWE. *Dido Queen of Carthage and The Massacre at Paris*. Szerk. H. J. Oliver, (Methuen & Co., 1968), III. I. 112–126.

A dráma magyar nyelvű fordítása híján a darabból eredeti nyelven, angolul idézek.

⁷ FRIEDRICH Judit, *Két világ határán. Holmi*, 5 (11) (1993): 1569.

a kaleidoszkopikus ábrázolásmód, amely kettős lencsén keresztül mutat minden képet. A szereplők és motívumok így tehát egyidejűleg tűnnek fel saját szerepükben és válnak önmaguk karikatúrájává.

A szerzői kritika egy szereplő helyett a teljes stáb ellen irányul. Dido nem tűnik ki, csupán egy a számos korrump alak közül. A drámában láthatóvá válik, hogy a korrupció nem csupán a felszínen észlelhető, hanem már behatolt a privát szférába is. Anna manipulációi rávilágítanak a legintimebb kapcsolat romlottságára. Crowley szerint Marlowe megkérdőjelezi az eredeti eposz által közvetített értékeket.⁸ Már ebben a korai darabban felismerhető a Marlowe későbbi drámáira oly jellemző társadalmi pesszimizmus és a hagyományok megkérdőjelezése, átformálása, újraértelmezése. Hipotézisem igazolására Aeneas alakjának megformálása is példaként szolgál. Annak ellenére, hogy Purcell Aeneasához képest jóval nagyobb szerepet kap a darabban, semmivel sem bizonyul önállóbbnak vagy erősebb jelleműnek operabeli alakváltozatánál. Habár a vergiliusi megoldáshoz hasonlóan itt is isteni rendelésre indul útnak, korántsem tekinthető a klasszikus értelemben vett epikus hősnek. Csupán engedelmes eszközként funkcionál, és nem csak az istenek számára: Anna is eszközeként használja, hogy Iarbast megszerezhesse, Iarbas pedig Aeneason keresztül kívánja elérni, hogy magára vonja Dido figyelmét. Még maga Dido is szerelme tárgyaként tekint Aeneasra, akit akarata ellenére próbál királyává tenni és marasztalni, metaszínházi vonatkozásban pedig (a többi szereplővel együtt) a szerző is a történet színpadi megjelenítésének eszközként bánik vele.

4. Purcell operája

Purcell operájához Nahum Tate készítette a librettót, aki elsősorban Shakespeare-adaptációiról ismert. Az opera librettójának elsődleges forrásaként Vergilius *Aeneise* szolgált, ám Price állítása szerint a szöveggönyv esetében is felismerhető más művek (többek között Tate saját alkotásának) hatása. Tate már az 1678-ban keletkezett *Brutus of Alba, or The Enchanted Lovers* című darabjában is feldolgozta Dido és Aeneas történetét, ám barátai tanácsára végül változtatott a címen.⁹ Habár Tate főképp Vergilius szövegére támaszkodott, jelentős változtatásokat hajtott végre Dido és Aeneas történetén, melyek meghatározzák a nézőknek a szereplőkről alkotott véleményét. Vergilius szövege

⁸ Timothy D. CROWLEY. *Arms and the Boy: Marlowe's Aeneas and the Parody of Imitation in 'Dido, Queen of Carthage.'* *English Literary Renaissance*, 38 (3) (2008): 410.

⁹ Curtis PRICE, *Dido and Aeneas In Context = Dido and Aeneas: an Opera*, szerk. Curtis PRICE, (New York, Norton, 1986), 3.

mellett, feltehetőleg politikai megfontolásokból, a saját darabján is több ponton változtatott.

Az opera címszereplőinek metaforikus reprezentációként való értelmezésekor több allúzió is helytálló, melyek közül némelyik kifejezetten kedvezőtlen színben tünteti fel mind az angol uralkodót, mind magát a monarchiát. Price olvasata szerint a szöveggönyv prológusában Phoebus diadalmenete Orániai Vilmos 1688-as angliai útjára, Phoebus és Venus párosa pedig Vilmos és II. Mária közös uralkodására utal.¹⁰ Tate szövegének dicsőítő hangneme különösen izgalmas a megzenésítését illetően. A prológushoz tartozó hiányzó zenei anyagról számos hipotézis keletkezett. Laurie felvetése szerint Purcell az opera Tézisét a zenemű harmóniastruktúrájára alapozza, amelyből kiindulva a prológus hangneme G-dúr lehetett. Ez egyfelől illik az ünnepélyes hangvitelű szöveghez, másrészt megteremti a kapcsolatot a mű végén felcsendülő g-mollal.¹¹ Mellers úgy véli, hogy Purcell ellenezhette Tate prológusának tartalmát, mivel az filozófiai szempontból éles ellentétben áll a Dido-cselekményszállal, így meg sem zenésítette azt.¹² A megzenésítéstől függetlenül világosan látszik, hogy bár Tate szövege a római istenek jelenetével kezdődik, az opera fókuszába mégis Dido és Aeneas kettőse kerül. Ez a dramaturgiai taktika pedig előtérbe helyezi a karthágói cselekményszál jelentőségét.

Ha tüzetesebben szemügyre vesszük a fő cselekményszálat, Aeneas alakjában Phoebus mellett Vilmosra is ráismerhetünk. Aeneas elhagyja a szerelmét, és Vilmoshoz hasonlóan tengerre száll, hogy külhonban alapítson új államot. Buttray állítása szerint figyelemztetésként is szolgálhatott a mű az uralkodó számára, előrevetítve, milyen következményekkel járhat az uralkodói felelőtlenség.¹³ Szükséges volt tehát radikális változtatásokat végrehajtani, amelyek Price állítása szerint részben azzal magyarázhatók, hogy Tate háttérbe szorította a Dido és II. Mária közti párhuzamot.¹⁴ Vergilius szövegéhez képest Tate szűkebb fókuszot alkalmazott a librettóban, ami a cselekményformálásban, illetve a szereplők számának csökkentésében a legszembetűnőbb. A történet jöcskán megrövidül, a szereplők többsége pedig csupán a kar tagjaként lép

¹⁰ Uő, *Uo*, 6.

¹¹ A. Margaret LAURIE, *Allegory, Sources, and Early Performance History = Dido and Aeneas: an Opera*, szerk. Curtis PRICE, (New York, Norton, 1986), 53.

¹² Wilfred MELLERS, *The Tragic Heroine and the Un-Hero = Dido and Aeneas: an Opera*, szerk. Curtis PRICE, (New York, Norton, 1986), 206.

¹³ John BUTTRAY, *A Cautionary Tale = Dido and Aeneas: an Opera*, szerk. Curtis PRICE, (New York, Norton, 1986), 235.

¹⁴ PRICE, *Dido and Aeneas In Context*, 7–8.

színre. Többségüket foglalkozásuk, illetve faji hovatartozásuk szerint kategorizálja Tate (pl. nimfák, boszorkányok, kíséret, tengerészek stb.). Mindössze kilenc karaktert emel ki a karból, közülük pedig csupán hárman kapnak nevet: Dido, Aeneas, valamint Belinda, Dido testvére. Valójában Belinda sem válik ki egészen a karból, szerepe többnyire a közvetítőé. Mellers állítása szerint hol a tömeg szószólójaként szerepel, hol pedig Dido bizalmasaként látjuk viszont.¹⁵ A közönség így joggal várhatná, hogy a három névvel illetett karakter közül ketten kerülnek előtérbe, ám a Dido és Aeneas egyenrangúságát sejtető cím megtévesztőnek bizonyul.

Valójában Dido magasztos alakja pompázik a rivaldafényben, míg Aeneas alakja a vergiliusi példával ellentétben háttérbe szorul Didóé mellett, és nem csupán a színpadi megjelenések számát illetően. Aeneas másodlagos, alárendelt szereplővé és jellegteleniségével Dido méltóságának kontrasztjává válik. Negatív fényben tűnik fel, gyenge jellem, aki sem isteni küldetésében, sem Didóhoz fűződő szerelmében nem biztos igazán. Míg Marlowe csupán részben fosztja meg Aeneast az epikus elődjétől örökölt heroikus vonásoktól, az operabeli alakváltozata teljes mértékben elveszíti hősiességét.

Vergilius epikus hősének háttérbe szorítása propagandisztikus változtatás a szerző részéről. Walkling felhívja a figyelmet Nahum Tate már 1687-ben íródott *„Upon the foregoing Account of his Excellency the Earl of Castlemaine’s Embassy Extraordinary to Rome”* című versére, melyben a szerző II. Jakab tetteit Aeneaséhoz hasonlítja.¹⁶ A fent említett verset, illetve II. Jakab vélt mitológiai származását figyelembe véve kézenfekvőnek tűnik, hogy Aeneast II. Jakab metaforikus alteregójának tekintsük, de ezzel párhuzamosan felmerül Dido identitásának kérdése is.

Az analógiát követve Dido nem más, mint Anglia allegorikus alakja, hiszen II. Jakab (Aeneashoz hasonlóan) cserbenhagyta Angliát, amikor Franciaországba menekült. Dido mindvégig hűséges marad Aeneashoz, szerelme őszinte, megingathatatlan. Habár ragaszkodik szerelméhez, elveihez és értékrendjéhez végig hű marad, így nem fogadja el szerelmének bizonytalan ígéreteit. Ezt hivatott szemléltetni az alábbi részlet:

¹⁵ MELLERS, *The Tragic Heroine and the Un-Hero*, 207.

¹⁶ Andrew R. WALKLING, Political Allegory in Purcell’s ‘Dido and Aeneas’. *Music & Letters*, 76 (4) (1995): 554.

DIDO. Nincs bűnbánat, mi visszaadná neked
 A sebzett Dido meggyalázott szenvedélyét.
 Mert bárhogya döntesz is, már tudom (s ez elég)
 Hogy el akartál hagyni engem.¹⁷

A királynő az opera végéig képes megőrizni a méltóságát, és inkább a halált választja az újabb megaláztatás helyett. Ezt alátámasztja hattudala is, melyben már az első zenei mondat is Dido halálát sejteti. Fekete felhívja a figyelmet arra, hogy az ária alatt hallható basszus emlékeztet a Bach h-moll miséjében hallhatóra. Azt is megemlíti, hogy az ária a gregorián dallamszerkezetre hasonlít.¹⁸ Mindkét zenei allúzió magasztos, spirituális, már-már túlvilági irányt sejtet Dido sorsát illetően. A két elem ötvözésével Purcell fokozatosan a transzcendentális lét irányába tereli Didót és távolságot generál a királynő és a hallgatósága között, beleértve a többi szereplőt is. Dido emberi nagyságát Purcell zenei eszközökkel is érzékelteti. „Az első zenei mondat [...] legmagasabb és a zeneszerző által jellel is hangsúlyozott pontján a „laid” szó áll, amely képzeletben előrevetíti a temetés keserves és kikerülhetetlen pillanatát.”¹⁹ Páratlan szépségű áriával búcsúztatja, méltóságteljes halálát pedig a kar emelkedett hangnemből előadott gyászdala követi. Hoványi rámutat a Dido panasza és a Swift sírfelirata közti textuális kapcsolatra.²⁰ Ez az észrevétel egyrészt igazolja az Aeneas-kultusz népszerűségét a 17. századi klasszicizmus idején, másrészt új megvilágításba helyezi Dido áriájának meglepően rövid szövegét:

DIDO. Ha sírban nyugszom, hibáim immár
 Nem aggasztanak tovább,
 Emlékezz rám, de jaj! felejtse el végzetem.²¹

Az ária irodalmi szereppel is gazdagodik: zenei eszközökkel megőrkített performatív epigrammává válik és a kupidókkal együtt Dido sírjának örök díszeként szolgál, amint ezt az „Örködjetek itt – soha ne távozzatok.”²² sor is alátámasztja. Dido áriájának lenyűgöző szépsége Eastman szerint részben annak köszönhető, hogy Purcell az olasz siratóhagyományból merített, amely

¹⁷ Henry Alexander PURCELL és Nahum TATE, *Dido és Aeneas*, Ford. VASHEGYI György. (2009) III. 45–48.

¹⁸ FEKETE Adél, *Purcell: Dido és Aeneas* (2007) 11–12

¹⁹ Uő, *uo.*

²⁰ HOVÁNYI Márton, *Sírolvasás. Irodalomtörténet*, 2011 (2) (2009): 273–280.

²¹ PURCELL és TATE, *Dido és Aeneas*, III. 60–62.

²² Uő, *Uo.* III. 66.

retorikai és zenei eszközök harmonikus kombinációjával juttatta kifejezésre a lélek mélyéről fakadó érzelmeket.²³ A zenei struktúra mellett a dramaturgia is Dido nagyszerűségét támasztja alá. Smith szerint Tate azzal, hogy kihagyta a cselekményből Anna és Iarbas kettős öngyilkosságát, hozzájárul Dido méltóságának megőrzéséhez.²⁴

Aeneas, Didóval szemben könnyen befolyásolható. A Vergilius szövegéből ismert nemes küldetést itt hamis istenek parancsa helyettesíti. Aeneas boszorkányok bírják indulásra, ezáltal az isteni hatalom helyébe a gonosz erői lépnek. Aeneas és Dido jellemének és cselekedeteinek összehasonlítása az uralkodónó példaértékűségét emeli ki, hiszen Aeneasszal szemben őt még a természetfeletti hatalmak sem képesek befolyásolni. A cselekmény tekintetében talán a Varázslónő alakja Tate legradikálisabb változtatása a forrásához képest. Price értelmezésében a Varázslónő egyfajta anti-Didóként, mintegy a gonosz megtestesítőjeként lép színre, aki ritualisztikus performanszával átveszi a cselekmény irányítását, hogy Dido halálával beteljesítse a tragédiát.²⁵ Plank olvasatában a boszorkányokat a római katolikus vallásra való utalásként értelmezhetjük.²⁶ Thomas D'Urfey az operához írt epilógusában további példát találunk a katolicizmus negatív fényben történő feltüntetésére. A „Rome may allow strange tricks to please her sons, / But we are Protestants and English nuns;”²⁷ sorok az angol protestantizmus antipólusaként ábtákolják Jakab vallását. Az epilógus azonban időnként a marlowe-i stílusra oly jellemző kétértelműsége emlékeztet, amint ezt a következő részlet hivatott szemléltetni:

Like nimble fawns, and birds that bless the spring
Unscar'd by turning times we dance and sing;
We in hope to please, but if some critick here
Fond of his wit, designs to be severe,
Let not his patience, be worn out too soon,
And in few years we shall be all in tune.²⁸

²³ Holly EASTMAN, *The Drama of the Passions: Tate and Purcell's Characterization of Dido*. *The Musical Quarterly*, 73 (3) (1989): 377.

²⁴ Mary E. SMITH, *Marlowe and Italian Dido Drama*. *Italica*, 53 (2) (1976): 232.

²⁵ PRICE, *Dido and Aeneas In Context*, 11.

²⁶ Steven E. PLANK, 'And Now about the Cauldron Sing': Music and the Supernatural on the Restoration Stage. *Early Music*, 18 (3) (1990): 395.

²⁷ PRICE, *Dido and Aeneas*, Epilogue 22–23.

²⁸ Uó, *Uo*, Epilogue 24–29.

A „fawn” és „spring” szavak az operát előadó tanulók fiatal életkorára és tapasztalatlanságára utalnak, azonban erősen szexualizálttá válik a szöveg, ha az előadás körülményeit figyelembe vesszük. Price állítása szerint D’Urfey epilógusának előadása Lady Dorothy Burk nevéhez fűződik.²⁹ Így az epilógus utolsó hat sora a lányiskola fiatal tanulóinak pár éven belül bekövetkező szexuális értelemben vett érettségét sejteti. Különös figyelmet érdemel az „in tune” kifejezés, mely a zenei és testi harmóniára is utal.

5. Konklúzió

A közös forrás használata ellenére Marlowe és Purcell is sajátos fókuszba helyezte Dido és Aeneas alakját. Mindezt a vergiliusi változat markáns átalakításával érték el, ezzel is követve az *Aeneis* szerzőjének mintáját, aki maga is tetszésének megfelelően alakította saját forrásait.

Purcell Dido méltóságára helyezte a hangsúlyt és operájában az elhagyott nő magasztos beletörődését állította középpontba. Dido Anglia allegorikus alakjaként nemcsak jelleme, erényei révén válik ki a korból, hanem a megformálásához szükséges zenei tehetség tekintetében is példaértékű, míg Aeneas negatív fényben, Dido ellenpontjaként tűnik fel.

Ezzel szemben Marlowe darabjában a romlott társadalom és a korrupt emberi kapcsolatok állnak a fókuszban. A *Dido, Queen of Carthage* szerzője a társadalom erkölcsi romlottságának egy sajátos változatát is bemutatja a testvérek közötti manipulatív kapcsolaton keresztül. Dido nem tűnik ki a többi szereplő közül, magasztos büszkeség helyett szánalomra méltó gyengeség, kétségbeesettség jellemzi, Aeneas pedig epikus hős helyett pusztán eszközként funkcionál mindenki számára.

A darabok keletkezése és a vergiliusi forrásmű közötti időbeli távolság ellenére az *Aeneis* alkalmas volt mindkét korszakban az implicit színpadi kritikára, azonban a két cselekményt figyelembe véve a címcserre találobban utalna mind a dráma, mind az opera tartalmára.

²⁹ Uő, *Uo*, 76.

Bibliográfia

- BRAMMALL, Sheldon. "Sound This Angrie Message In Thine Eares': Sympathy and the Translations of the 'Aeneid' in Marlowe's 'Dido Queene of Carthage.'" *The Review of English Studies*, New Series, 65, no. 270 (2014): 383–402.
- CROWLEY, Timothy D. "Arms and the Boy: Marlowe's Aeneas and the Parody of Imitation in 'Dido, Queen of Carthage.'" *English Literary Renaissance*, vol. 38, no. 3, 2008, pp. 408–438.
- EASTMAN, Holly. "The Drama of the Passions: Tate and Purcell's Characterization of Dido." *The Musical Quarterly*, vol. 73, no. 3, 1989, pp. 364–381.
- FEKETE Adél, *Purcell: Dido és Aeneas*, PDF file. 2007, pp. 11–12. www.etdk.adatbank.transindex.ro/pdf/fekete_adel.pdf
- FRIEDRICH, Judit, "Két világ határán", *Holmi*, vol 5, no. 11, 1993, pp. 1560 – 1569.
- HOVÁNYI, Márton. "Sírolvasás" *Irodalomtörténet*, 2011/2, 273–280. [DÁVIDHÁZI Péter, *Menj, Vándor. Swift sírfelirata és a hagyományrétegződés*, Pécs, 2009 (Thienemannelőadások, 4.)]
- MARLOWE, Christopher. *Dido Queen of Carthage and The Massacre at Paris*. Szerk. H. J. OLIVER, Methuen & Co., 1968.
- MCMAHON, Thomas David. "Virgil's Indebtedness For the Dido Episode." *Master's Theses*. Loyola University Chicago, 1945.
- PLANK, Steven E. "And Now about the Cauldron Sing': Music and the Supernatural on the Restoration Stage." *Early Music*, vol. 18, no. 3, 1990, pp. 393–407.
- PURCELL, Henry Alexander, és Nahum Tate. *Dido and Aeneas: an Opera*. Szerk. Curtis Alexander PRICE, Norton, 1986.
- PURCELL, Henry Alexander, és Nahum Tate. *Dido és Aeneas*. Ford. VASHEGYI György. 2009.
- SMITH, Mary E. "Marlowe and Italian Dido Drama." *Italica*, vol. 53, no. 2, 1976, pp. 223–235.
- TAMÁS Ábel, *Az istennő, a királynő, a hős és a művészek. A Kárhágói Iuno-templom olvasatai az Aeneis I. énekében = A rejtélyes Aeneis*, szerk. FERENCZI Attila, L'Harmattan, 2005, pp. 47–88.
- WALKLING, Andrew R. "Political Allegory in Purcell's 'Dido and Aeneas.'" *Music & Letters*, vol. 76, no. 4, 1995, pp. 540–571

A LEGIO II ADIVTRIX *centurió*inak származása – A kutatás módszertana, nehézségei¹

BERECZ GÁBOR

Bevezetés: A hadseregről és a centuriókról általában

Talán megalapozott magabiztossággal állíthatom, hogy vizuális megjelenésüket vagy sokkal inkább mai ábrázolásukat tekintve az ókori római hadsereg legismertebb tagjai a *centuriók*. Hiszen ki ne emlékezne a bal oldalukon hordott rövid kardra, a *gladius*ra, és a keresztirányban tollal vagy lószőrrel díszített sisakjukra? Noha a laikusok emlékképei nagyrészt a filmes alkotásokból táplálkoznak, nem véletlen, hogy ezen vonatkozásban is ilyen hangsúlyos a *centuriók* ábrázolása. De mi is ennek az oka?

A *centuriók* megjelenése a római hadsereg korai időszakára nyúlik vissza. A köztársaságkori hadszervezet alapegységét a *legiók* képezték. Az ún. *polybiosi legio*² 4200 gyalogost számlált 300 fős lovassággal kiegészülve. A 4200 gyalogos 30 *manipulus*ra tagolódott, melyek egyenként 2 *centuriából* álltak. A *centuriók* ezen, a kutatás szerint 60 főt számláló alegységek parancsnokai voltak.³

Marius katonai reformjai után némi változás következett be a szervezeti felépítésben: a *manipulus* helyett a fő taktikai egységgé a *cohors* vált, mely 3 *manipulus* összevonásából keletkezett. Egy római *legio* így 10 *cohorsból* állt össze, ám a legelő *cohors* 5 megkettőzött létszámú *centuriából* állt, s ezt a rangidős *centurio*, a *primus pilus* parancsnokolta. A császárkori *legio* létszáma már nagyobb volt, a *centuriák* ugyanis eddigre már 80 katonát foglaltak magukba, így tehát az összlétszám 5-6 ezer fő körül mozgott.⁴

¹ „Az INNOVÁCIÓS ÉS TECHNOLÓGIAI MINISZTERIUM ÚNKP-20-2 KÓDSZÁMÚ ÚJ NEMZETI KIVÁLÓSÁG PROGRAMJÁNAK A NEMZETI KUTATÁSI, FEJLESZTÉSI ÉS INNOVÁCIÓS ALAPBÓL FINANSZÍROZOTT SZAKMAI TÁMOGATÁSÁVAL KÉSZÜLT.”

² POLYBIOS, 6, 19-42.

³ A köztársaságkori *legio* felépítéséhez ld.: KEPPIE, L., 1984.: 5-6.; 19-24.; 34-38.; 43-46.

⁴ Az Augustus-kori *legio* felépítéséhez ld.: KEPPIE, L., 1984.: 146-153.; GILLIVER, Kate, 2007 – 183 – 200. o.; A *legió*ról általában: RITTERLING, E. – KUBITSCHKE W. – RE, XII. 2. 'legio';

Ami a hadseregen belüli hierarchiát illeti, a *centuriók* maguk is közlegényként (*gregalis*) kezdték pályafutásukat. Azáltal tehát, hogy egy *centuria* élére nevezték ki őket, kevés kivételtől eltekintve az elérhető legmagasabb pozícióba kerültek. Rangban felettük már csak a római arisztokrácia lovagrendű, és szenatori rendbeli tagjai álltak, akik a birodalmi karrier (*cursus honorum*) előfeltételét vagy egy-egy állomását teljesítették az adott katonai pozícióban. Ezek a következők voltak: *legatus legionis* (a *legio* parancsnoka, szenatori rendbeli), *tribunus laticlavius* (parancsnokhelyettes, szenatori rendbeli), *praefectus castrorum* (táborfelügyelő, lovagrendű), 5 *tribunus angusticlavius* (2-2 *cohortis* parancsnokai, lovagrendűek), *tribunus sexmenstris* (a *legió*hoz tartozó lovasság parancsnoka, lovagrendű).⁵ Ki kell még emelni a *primus pilus* rendfokozatát: ő volt az 59 közül a rangelső *centurio*, aki Septimius Severus uralkodásától kezdődően felvételt nyerhetett a lovagrendbe, s így további karrierállomások (*praefectura castrorum*, *procuraturák*) nyíltak meg előtte.⁶

A *centuriók* ezen túlmenően – pozíciójuknál fogva – üzenettel bírtak a birodalom polgárai, s mint látjuk, az utókor számára is. Greame A. Ward disszertációjában átfogó képet ad a *centuriókról*.⁷ Bemutatja, mekkora tekintélyük volt, milyen szerepet tölthettek be a katonai *disciplina* (ti. fegyelem) betartatásában. Ehhez, ne feledjük, szimbólummá vált *vitisükkel*⁸ római polgárokat kellett alkalomadtán megverniük!⁹ Bemutatja továbbá adminisztratív szerepüket

⁵ Megj.: A Kr. u. 4. század elejére, amikor egy Gallienustól Constantinus uralkodásáig tartó reformsorozat keretein belül a katonai és polgári közigazgatás kettévált, az egyes tartományok élén álló mindenkori helytartó – legyen az köztársaságkori eredetű *propraetor*, *proconsul*, vagy a császárkorban az uralkodó megbízásából székelő *legatus Augusti pro praetore* -, a polgári közigazgatás teendői mellett a tartomány katonai védelmének feladatát is szervezte, ez tette szükségessé, hogy bizonyos katonai szolgálatot teljesítsen, mielőtt kinevezik egy ilyen tisztségbe.

⁶ Az egyes parancsnoki rendfokozatokról: DOMASZEWSKI, V. A. – DOBSON, B., 1967.: 80 – 109. o. (*centurio*); 112-119. o. (*primus pilus*); 119. (*praefectus castrorum*); 122-141. (*tribunusok*); 172. (*tribunus laticlavius* és *legatus legionis*); KÉPPÉ, L., 1984.: 149-152.

⁷ WARD, Greame A., 2012. - Megj.: Természetesen mind a római hadtörténetnek, hadszervezetnek, mind az egyes tisztségeknek külön, így a *centurióknak* is tetemes szakirodalma van. Néhány fontosabb: DOMASZEWSKI, V. A. – RE, III, Stuttgart, 1899, 1962-1964. 'centurio', uő.: Die Rangordnung des Römischen Heeres 2. durchgesehene Auflage. Einführung, Berichtigungen und Nachträge von B. DOBSON. Köln – Graz, 1967. a *centuriókról*: 80 – 112. o., külön a *primi piliről*: 112-119. o.; CAMPBELL, B., 2006.: 46-56.

⁸ Jelentése: szőlővessző. A *centuriók* egyik legismertebb, legjellegzetesebb attribútuma volt. Mindig maguknál hordták, s fegyelmezés céljából ezt használták.

⁹ WARD, Greame A., 2012. – 19-20., aki a következő történetet elemzi: Tac. Ann. 1. 23. – 'cedo alteram' Lucilius; vagy: uo. 47., Semprinois Densus története, aki a Galbára törő fegyveres összeesküvőket először *vitisével* tartja vissza – PLUTARKHOSZ, Galba, 26. 5.

a békében, parancsnoki feladataikat háborúban, kiképzői tevékenységüket, pénzügyi helyzetüket (ti. mennyi zsoldot kaptak), s mint arról már fentebb is esett szó, reprezentatív szerepüket.¹⁰

A centuriók eredete

Jelen tanulmány esetében azonban a leglényegesebb kérdés a *centuriók* származása. A szimbólumokká szilárduló *centuriók* eredete ugyanis a mindenkori állami vezetés számára sem volt lényegtelen. Számos kutatás irányult már arra, hogy a *centuriók* származásának legfontosabb tendenciáit megragadja, s a jelenlegi álláspont szerint a *centuriók* a Kr. u. 1. századig biztosan itálikusok, vagy ezek leszármazottai, esetleg azon Itáliához közeli provinciák polgárai, melyek már a Kr. u. 1. századra a – mind közigazgatási, mind kulturális értelemben vett - romanizáció magas fokán álltak. Itt elsősorban Rómától északra és nyugatra érdemes tekinteni, s Hispania, illetve Dél-Gallia *coloniá*ira kell gondolnunk. Polgárjogadóományozások már a Kr. u. 1. században is történtek pl. Pannoniában is, mégis megmaradt a törekvés arra vonatkozóan, hogy inkább a provinciákba kitelepített itálikusok alkossák a rendkívül reprezentatív szerepkörben szolgáló *centuriók* jelentős hányadát.

Augustus után azonban, a Kr. u. 2. és főleg a Kr. u. 3. században számos társadalomszerkezeti, gazdasági, politikai, polgárjogi (gondoljunk csak a Kr. u. 212-es *Constitutio Antoniniana*ra) és főleg katonai stratégiát érintő változás történt a Római Birodalomban. A Kr. u. 2. századra, Traianus és Hadrianus uralkodása idejére megemelkedett a provinciabeliek száma a *centurió*i pozíciókban, igaz, ezek nagy része itálikusok leszármazottja lehetett, akik a provincia *coloniá*inak lakosai voltak. A markomann-kvád-szarmata háborúk után azonban, s főleg a Commodus uralkodása utáni polgárháborút követően, jelentősen megnőtt a dunai provinciák katonáinak öntudata: felismerték helyzetüket, erejüket, az általuk lakott régió fontosságát a birodalmi védelmi rendszer (a *limes* és *ripa*, vagy Afrikában a *fossa* által védett, megerősített határvonal) szempontjából, s erőszakos eszközökkel követelték a provinciabeli őslakosok a *legi*ón belüli magasabb rendfokozatokat. Septimius Severus olyannyira hálás volt polgárháborús támogatóinak, hogy egyrészt testőrségét illyricumi-pannoniai katonákkal töltötte fel (Cass. Dio. LXXIII. 15. 3; uő.: LXXIV. 1.1-2.; Hist. Aug. Sev. VI. 11.-VII. 1-2; Hdn. II. 13.), másrészt egy *legi*ón belül bizottságokat állított fel, amelyeknek célja az itálikus tisztek (*centuriók* és *corniculariusok*)

¹⁰ WARD, Greame A., 2012. – *passim* vö. GOLDSWORTHY, A., 2004. 68-73.

kivégzése volt.¹¹ Ennél aligha lehetne szemléletesebben jelezni, mennyivel jelentősebb szerepet játszott a provincia lakossága a *legiók* hivatásos tisztí állományában a Kr. u. 3. századtól kezdődően. Mindez természetesen ahhoz vezetett, amitől korábban Augustus és utódai is tartottak: a római, itáliai eszmeiség már nem volt olyan mértékben jelen a hadsereg mentalitásában, mint korábban, s az egyre gyengülő, és elavulttá váló védelmi rendszer elősegítette egyfajta „nemzeti hadseregek”¹² létrejöttét.¹³

A kutatás célja

Az eddig tárgyaltak ismeretében megérthetjük tehát, miért is fontos akár egy adott alakulat tisztjeivel foglalkozni, még ha látszólag igen szűk is ez a témakör. Ugyanakkor hangsúlyozandó, hogy jelen tanulmány egy nagyobb kutatás része, mely átfogóan kíván foglalkozni a *legio II adiutrix*szel magával, annak hadtörténetével, s ennek vonatkozásában az egyes társadalomtörténeti jelenségekkel, úgy, mint a birodalmon belüli migráció, a társadalmi mobilitás, a katonai tábor vonzáskörzetében kialakuló családi élet, a katonák családmmodelljei, az egyes vallások földrajzi értelemben vett terjedése (ti. a provinciába érkező, és itt letelepedő katonák, vagy a provinciát elhagyó katonák által), a katonák mortalitási adatai, a katonák társadalomban elfoglalt helye vagyon alapján (pl. földbirtok megléte, annak mérete, rabszolgák száma stb.).¹⁴

A rendelkezésre álló források

Lényeges szót ejteni a kutatáshoz rendelkezésre álló forrásokról is. A már tárgyalt *centuriói* fegyelem, az egyes hőstettek vagy öncélú kegyetlenkedések, minden, amit az ábrázolt *centuriók* jelleméről tudunk, irodalmi forrásokból ismert. Ezek a történetek rendkívül érdekesek és izgalmasak, ha azt akarjuk vizsgálni, hogyan vélekedtek a történetírók maguk a hadseregen belüli *disciplináról*, hogyan idealizáltak, s állítottak egy-egy hőstettet erkölcs

¹¹ DOMASZEWSKI, V. A. – DOBSON, B., 1967.: 90. o.

¹² Megj.: Ez a kifejezés erősen anakronisztikus, ám talán legjobban így lehet kifejezni azt a jelenséget, amely a hadsereg, és az egyes tartományi haderők céljainak átalakulását követte. Ennek következtében jöhetett majd létre később pl. a galliai trónbitorlás is. (*Imperium Galliarum* – Kr. u. 260 – Kr. u. 274)

¹³ A *centuriók* származásához ld.: DOMASZEWSKI, V. A. – DOBSON, B., 1967.: 83-90.; LE BOHEC, 1993.: 81-85.

¹⁴ A *legio* ismert történetéhez, állomáshelyeihez, háborús részvételeihez ld.: LŐRINCZ B., 2000. 159-168. o.; FEHÉR B. – KOVÁCS P., FPA – 2004-2008. (vonatkozó fejezetek)

útmutatásként olvasóközönségük elé. Ugyanakkor ezek toposzok, s így történeti hitelességük mindenképp kétségbe vonható, még akkor is, ha az adott történetíró kortársa volt az általa megírt eseményeknek. Így aztán el kell vetnünk azt a csábító gondolatot, hogy a hadszervezeti hierarchia aljáról felemelkedett római polgár jellemrajzát elkészítsük, s akár több ilyen is ismerve egy kvázi mentalitástörténeti munka születhessen arról, hogy az a speciális társadalmi réteg, melybe a hadsereg *centuriói* tartoztak, hogyan vélekedett, miképp határozta meg magát, s ez hogyan befolyásolhatta karrierútjuk alakulását, a hadseregen belül mutatott viselkedésüket, megválasztott családmódeljüküket, vallásosságukat stb. Abban pedig végképp nem hívhatjuk segítségül az irodalmi forrásokat, hogy az egyes *centuriók* származását meghatározzuk.

Ami a régészetet illeti, szintén csak igazán kivételes esetekben lehet segítségül hívni, ha szeretnénk definiálni egy *centurio* eredetét. Ennek oka az, hogy még ha sikerül is azonosítani egy *centurio* sírhelyét bizonyos egyedi, csak a *centuriókra* jellemző tárgyak alapján (pl. annak aranygyűrűje vagy sisakja), a származásáról akkor sem mond sokat semmiféle sírmelléklet. Gondoljunk csak bele: azonosítható etnikumú barbár tárgyat találnak egy *centurio* sírgödőben. Talán feltételezhetnénk, hogy a *centurio* maga azon etnikum egyik leszármazottja, s felmenői előbb a provincia *auxiliaris* haderejében szolgálva kivívták a római polgárjogot,¹⁵ majd ő maga kiemelkedő bátorságának és harci tehetségének köszönhetően egészen a *centuriói* rangba küzdötte fel magát. Ezen a ponton azonban jogosan merül fel, hogy azt a barbár tárgyat ugyanakkora eséllyel találhatta, vásárolhatta, vagy akár el is vehette egy legyőzött barbártól. Így aztán – mint ebből a példából is látszik – a régészet is csak kiegészítő forrást nyújthat.

A *legio* kutatásához segítségül hívhatjuk a numizmatikát is, hiszen ismertek érmék a vizsgált *legióra* vonatkozóan is,¹⁶ ám egy császárkori érmén jellemzően császárportré volt az előlapon, s a hátoldalon – amennyiben valamely hűséges *legiót* jutalmazta a császár – az alakulat neve, kitüntető jelzői (pl. a II *adivtrix* esetében gyakori a *pia fidelis*, melyet nehéz pontosan visszaadni, de nagyjából „kegyes és hűséges”), valamint az egység jelképe, de annak katonáiról nem nyújt információt.

A Római Birodalom egyik speciális forrásbázisát jelentik – legalábbis földrajzi szóródását tekintve biztosan – a papiruszok. Ezek már elvileg alkalmasak arra, hogy egy *centurio* származását vizsgáljuk, hiszen amennyiben a katona levelet írt

¹⁵ Megj.: Claudius császár lehetővé tette a provinciabeli segédcsoportokban szolgálók számára, hogy leszerelésük után elnyerjék a római polgárjogot.

¹⁶ Pl.: RCV.- - RIC.5 - BMC/RE.8 - RSC.260 - C.260 (10 f.)

valakinek, s a levélben névvel, alakulattal, s rendfokozattal azonosította magát, esetleg még szülőföldjét is megnevezte, úgy a katona eredetét egyszerűen adathatjuk. Mindazonáltal, ami a konkrétumokat illeti, egyelőre a *legio II adiutrix* egyetlen *centurió*jától sem ismert ilyen dokumentum, noha az alakulat egy katonájának hasonló írásos emléke már magyar feldolgozásban is megjelent.¹⁷

Végül a római császárkor egyik legsajátosabb, s számosságát, illetve sokszínűségét tekintve a legértékesebb forrásbázisát, a feliratos anyagot kell tárgyalnunk. Az az objektivitás, mely gyakran hiányzik az irodalmi forrásokból (legalábbis nehéz bizonyítanunk ezek hitelességét), s az a szándék, melynek szintén gyakran híján van a szépirodalom, hogy tudniillik az eliten kívül más, alsóbb társadalmi csoportokkal is foglalkozzon, az a legtöbb felirat szövegében megtalálható. Az epigráfia egyrészt segítséget nyújt abban, hogy igazoljuk az irodalmi forrásokat (míg az irodalmi források keretet adhatnak, tájékozási pontként szolgálhatnak a feliratok elemzésekor), másrészt olyan ismereteket szerezhetünk, melyeket sem az irodalom, sem a régészet, sem a numizmatika nem képes megadni.

Mielőtt ezt néhány példán keresztül szemügyre vennénk, tekintsük át, milyen típusú feliratok jellemzőek a császárkori epigráfiai anyagra. (1) A leggyakoribbak a sírfeliratok voltak (*tituli sepulcrales*). Sírkövet állítani, akár csak ma, az ókorban sem volt bárki számára megfizethető. Ez sajnos azt jelenti, hogy az a réteg, amely nem volt elég vagyonos síremlék állításához, kiesik a vizsgálatból. Ugyanakkor, ami a katonaság kutatását illeti, abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy egy legionáriusnak volt elég vagyona a saját temettetéséhez, s egyébként is, egy katonáról általában felettese, bajtársa, családja, vagy, amennyiben tagja volt, valamilyen városi *collegium* gondoskodott. Egy katona sírfelirata tartalmazhatta annak nevét (amennyiben teljes polgári nevét feltüntette, úgy ismert számunkra háromtagú neve – *tria nomina* –, *filiatio*ja – hogy ti. ki az apja, esetleg az ő tisztsége feltüntetve, akár városi, akár katonai tisztség –, *tribusa* – azaz szavazókörzete –, illetve feltüntethette *domus* és *origo* adatait, vagyis, hogy korábban hol volt polgárjoga, illetve mely területről, melyik városból származik). Emellett megismerhetjük alakulatát (vagy alakulatait), rendfokozatát (vagy rendfokozatait), kitüntetéseit (amennyiben szerzett ilyeneket), a halál okát és körülményeit, családtagjait, akikről búcsúszik, családtagját, bajtársát, felettesét, rabszolgáját, felszabadítottját, vagy azt a *collegium*ot, aki, vagy amely a síremléket állíttatta, esetleg megnevezhette örökösét, s szerepelhetett a felirat végén a datálás is.¹⁸

¹⁷ Kovács I., 2015.

¹⁸ TÓTH. I. – SZABÓ Á., 1999.: 12-27. – Pl.: AE 1981, 0158. - *D(is) M(anibus) // M(arco) Aur(elio) Claud(ian)o / |(centurioni) leg(ionis) XVI Fl(aviae) / II(secundo) princip(i) prior(i) / |(centurioni) leg(ionis) XXII Primig(entiae) / |(centurioni) leg(ionis) XV Apoll(inaris) |(centurioni) leg(ionis)*

(2) Amennyiben oltárookra gondolunk (*tituli sacri*, votív-vallási feliratok), nem szabad figyelmen kívül hagynunk a tényt, hogy ezen emlék állításának célja szakrális jellegű volt, így a feliraton a hangsúlyos az az isten, vagy azok az istenek, esetleg az a császár volt, akinek, vagy akiknek dedikálták azt. Általában egy oltáron is szerepelt az azt állító katona neve, egysége, s rendfokozata.¹⁹ Állítóként azonban egyáltalán nem jellemző, hogy az oltár szövegének alján még származási, és karrieradatok szerepeljenek. (3) Hasonló feltételek vonatkoznak a megtisztelő feliratokra (*tituli honorarii*) is. (4) Az építési feliratok (*tituli operum publicorum*) szövegezésüket, s szakrális jellegüket tekintve is hasonlóak, mint a vallásos természetű oltárok vagy a tiszteleti feliratok.²⁰ A feliratoknak ezen főbb típusai ismeretek.²¹ Természetesen adatoltak tábori, s egyéb, saját használatra készült eszközök neveikkel ellátva (*instrumenta domestica*), mérőföldkövek, s jogi szövegek is, ám jelen vonatkozásban a fenti négy kategória a kiemelt fontosságú.²²

I Mine(rviae) / [(centurioni) leg(ionis) VII Claud(iae) [(centurioni) leg(ionis) III Gal(licae) / [(centurioni) leg(ionis) XIII gem(inae) [(centurioni) leg(ionis) IIII Fl(aviae) / [(centurioni) leg(ionis) I Ital(icae) bis [(centurioni) leg(ionis) II adiu(tricis) / ex testam(ento) [e]iusdem / Vibia Laenilla / neptis et heres / avonculo(!) piissimo / faciendum curavit – „Az alvilági isteneknek. Marcus Aurelius Claudianus, centuriója a legio XVI Flaviának, a második cohors princeps priorja a II adiu(trix)ben, centuriója a XXII Primigeniának, a XV Apollinarisnak, a I Minervának, a VII Claudának, a III Gallicának, a XIII geminának, a IIII Flaviának, a I Italicának, s másodikjára is centuriója a II adiu(trix)nek, az ő végakaratóból unokája és örököse, Vibia Laenilla, a legjámborabb (=legvallásosabb) nagyapa számára az állittatásról gondoskodott.” - /saját fordítás/

¹⁹ RIU 1425. - *[I(ovi)] O(ptimo) M(aximo) P(aterno) / Ulp(ius) Flo(rentin)us m(agister) ca(naburum) / ad leg(ionem) II / ad(iutricem) v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito) – „Iuppiter Optimus Maximus Paternusnak Ulp(ius) Florentinus, a legio II adiu(trix) táborvárosi előjárója, fogadalmát szívesen teljesítette, mert az isten megérdemelte.” - /saját fordítás/*

²⁰ CIL III, 03525. = CIL III, 10492. = TitAq 12; = TitAq 160. - *Thermas maiores / leg(ionis) II adi(utricis) Claudianae / [ma]gno tempore in/[te]rmissas et dest<i>tutas / [re]tracatis porticibus / [a]ditibusque [pri]us refeci[t] / exhiberi inde [inc]episse / militib(us) [iuss]it [pri]die Kal(endas) Iul(i)as) / praes[ide] [pr(ovinciae) e]gregio] v(iro) Clemen(tio) Silvi(no) / et cura Aur(eli) Frontini praef(ecti) leg(ionis) eiusdem Pater(no) II et Mariniano co(n)s(ulibus) – „A Claudius császár nevét viselő „segítő” melléknevű második legio melegfürdőit, melyek hosszú időn át használaton kívül voltak és el voltak hagyatva, az oszlopcsarnokok és bejáratok rendbehozatalával újjáalakította előbb, majd elrendelte, hogy június 30-án kezdjék meg a katonák rendelkezésére bocsátani, a „kiváló férfi” rangcímű Clementius Silvius előjárósága és Aurelius Frontinusnak, a nevezett legio praefectus-parancsnokának a felügyelete alatt, Paternus második és Marinius consulása idején.” - /Alföldi András fordítása – FPA V. 129./*

²¹ TÓTH I. – SZABÓ Á., 1999.: 27-36. – Megj.: A szerzőpáros a közös jegyek alapján egy fejezetben tárgyalja az oltárokat és az építési feliratokat, jelen tanulmányban a szemléltetés megkönnyítése végett Kovács Péter tipológiája szerint vannak csoportosítva a felirattípusok.

²² NÉMETH Gy. – KOVÁCS P., 2011.: 48-49. o.

Végül azt kell megemlíteni, hogy ezen feliratokat számos katalógus és néhány online epigrafikai adatbázis tartalmazza (kezdve a Th. Mommsen irányításával készült CIL-kötetekkel,²³ s kiegészülve az azóta előkerült feliratokat rendszerezőkkel, mint pl. pannoniai vonatkozásban a RIU,²⁴ vagy a Tituli Aquincenses,²⁵ EDH, EDR, Lupa, EDCS), ugyanakkor kutatásom vonatkozásában egy speciális szempont szerint kellett a gyűjtést elvégezni, vagyis csak a *legio II adiutrix* feliratait kellett adatbázisba szervezni. Ezt elvégezve 473 feliratot sikerült adatolnom, melyekből 53-at tudtam leválogatni, mely valamilyen módon tartalmazza egy, az alakulat egykori *centuriójának* adatait.²⁶

Az eredetmeghatározás metódusa

Miután áttekintettük a legfőbb forrásokat, s azt, hogy az epigráfia milyen felirat-típusokat tart számon, most tárgyalnunk kell, hogyan lehet ezt felhasználni egy olyan vizsgálathoz, mint a *centuriók* származásának meghatározása. Először is ehhez egy saját munkatipológiát alkottam, s ennek alapján a *centuriók* feliratainak két csoportját különítettem el.

(1) A *centurio* maga az elhunyt, vagy a *centurio* egy másnak készült síremlék állítója

„*T(itus) Sempronius / Augustinus / domo Hispani[a] / Uxama |(centurio) leg(ionis) II ad(iutricis) / et leg(ionis) III Aug(ustae) / et leg(ionis) XXI r[ap(acis)] / [-----]*”²⁷

²³ Corpus Inscriptionum Latinarum, 1863- (több kötetben, a III. tartalmazza a pannoniai feliratokat)

²⁴ Die Römischen Inschriften Ungarns. 1-6. 1972-

²⁵ Tituli Aquincenses. I-III. Szerk.: Kovács Péter – Szabó Ádám. 2009-2011.

²⁶ A gyűjtés a rendelkezésünkre álló feliratkatalógusok és adatbázisok alapján történt: (1) A biródalom összes ismert feliratának összegyűjtését célul tűzte ki: Corpus Inscriptionum Latinarum (a mai Magyarország területén található feliratokat a III. kötet tartalmazza), Die römischen Inschriften Ungarns Bd. 1-5, (2) Dobó Á.: Inscriptiones extra fines Pannoniae Daciaeque repertae ad res earundem provinciarum pertinentes edito quarta aucta et emendata, Budapest, 1975., (3) P. Kovács, Tituli Romani in Hungaria reperti. Supplementum, Budapest – Bonn, 2005., (4) Az összes aquincumi feliratot tartalmazza: Tituli Aquincenses. Budapest, 2009-2011. (5) Az egykori Jugoszlávia területén található feliratokkal foglalkozik (a), A. ŠAŠEL – J. ŠAŠEL, Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMXL et MCMLX repertae et editae sunt. Ljubljana, 1963. (b), Ugyanók: Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMLX et MCMLXX repertae et editae sunt. Ljubljana, 1978. (c), Ugyanók: Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMII et MCMXL repertae et editae sunt. Ljubljana, 1986., (6) A római katonai diplomákat tartalmazza: Roman military diplomas vol. 1. L'Année Épigraphique,

²⁷ AE 1991., 1543.

„Titus Sempronius Augustinus a hispaniai Uxamából, a legio II adiutrix, és a legio III Augusta, valamint a legio XXI rapax *centurió*ja...”²⁸

Az első esetben, ha szerencsénk van, a felirat állítója közli velünk az elhunyt legfontosabb adatait – mint ahogy a fenti példa is mutatja –, az elhunyt nevét, származását (ti. *domo Hispania Uxama*), a rendfokozatát, illetve az alakulatát (vagy alakulatait). Itt tehát tudjuk, hogy T. Sempronius Augustinus Hispaniából származott, s Uxama városában rendelkezett korábban polgárjoggal.

Előfordulhat azonban, hogy a származási adatokat nem vették a sírkő felületébe, s ilyenkor más módszerekhez kell folyamodnunk. A *centurio* nevét kell elemeznünk. Ez azt jelenti, hogy egyfelől azt kell vizsgálat alá vennünk, hogy az egyes névtagjai nyelvileg milyen eredetűek lehetnek (szógyökök, szuffixumok), territorálisan milyen megoszlásban fordulnak elő, és mennyire gyakoriak,²⁹ másfelől, amennyiben romanizált barbár névvel találkozunk, kísérletet tehetünk a név eredetijének meghatározására.³⁰ Ez utóbbi természetesen elsősorban a *cognomenek*re³¹ vonatkozik, hiszen amennyiben provinciabeli bennszülöttekről van szó, úgy a legtöbb esetben valamely császári jogadományozás folytán nyerték el polgárjogukat, s ezzel együtt a császár *praenomen*jét és *nomen gentilijét* (nemzetségnevét) kapták meg és örökítették.³² Hangsúlyozandó azonban, hogy ha egy név valamelyik provinciában gyakran előfordul, az még önmagában nem jelenti, hogy a *centurio* maga is az adott provinciában élő őslakosságból származik, így tehát etnikai jellegű kijelentéseket csak nagy körültekintéssel tehetünk!

(2) A *centurio* csupán egységazonosítóként szerepel³³

*G(aius) Calventius / G(ai) f(ilius) Claud(ia) Ce/ler Apro mil(es) / leg(ionis) II ad(iutricis) p(iae) f(idelis) / [(centuria) Vibi Cleme[ntis] / [---]*³⁴

²⁸ Saját fordítás.

²⁹ Az egyes névtagok provinciánkénti előfordulása: OPEL 4, 64. o.: 'SEMPRONIVS' - Italia 39;1 Hispania 184;2 Gallia Narbonensis 17; Dalmatia 18; Pannonia 16 - OPEL 1, 227. o.: 'AVGVSTINVS' - Hispania 12; Belgica 4; Pannonia 3; Britannia 4

³⁰ Ld. bővebben: SCHULZE, W., 1933.; L'Onomastique Latine, 1975.

³¹ Egyfajta individuális név, talán a mai értelemben vett keresztnévnek feleltethető meg leginkább. Számos származásra utaló *cognomen* ismert, pl. Etruscus, Romanus, Gallus stb.

³² Mócsy A., 1983.: 12-29. o. – Mócsy itt ugyan nem Pannoniával foglalkozik, ám a császári polgárjogadományozással járó névadás más provinciák esetében is ugyanúgy működött.

³³ Megj.: a *legión* belüli még számozással meg is tudták különböztetni a századokat (úgy, mint *prima, secunda, tertia* stb.), de a *centuriák* azonosításának a bevett módja az volt, hogy megnevezték a *centuria* élén álló *centuriót*.

³⁴ RIB 475.

„Gaius Calventius Celer, Gaius fia, a Claudia tribusból, Aprusból, a legio II adiutrix pia fidelis katonája, Vibius Clemens centuriájából.”³⁵

Amennyiben a *centurio* egységazonosítóként ismert, tudomásul kell vennünk, hogy a felirat szövegéből nem tudjuk meg a származását. Az egységazonosítás bevett formulája ugyanis az volt – mint ahogy a fenti feliraton is látszik –, hogy a katona neve és *legiója*, majd *centuria* + a *centurio* neve birtokos esetben szerepel. Gyakori jelenség az is, hogy az egységazonosítóként feltüntetett *centurio* nevének csupán az egyik tagja szerepel a feliraton. Így aztán ezen esetben mindenképpen a névvizsgálathoz kell folyamodnunk, jóllehet, rendkívül óvatosnak kell lennünk a következtetések levonásakor, hiszen, ha nem áll rendelkezésünkre a teljes név, az jelentősen megnehezíti a származás meghatározását.

Kategórián kívüli kategóriaként pedig tárgyalnunk kell a feliratok lelőhelyét is, ugyanis az *in situ* (vagyis eredeti helyén) talált feliratok segítséget nyújthatnak a származás meghatározásában, amennyiben mondjuk ezt össze tudjuk vetni a névadatokkal. Még ebben az esetben is lehetnek bizonytalanságok, de máskülönben biztosan csak találgathatunk, hogy a *centurio* vajon szülőföldjén telepedett-e le leszerelése után (*missio nummaria*, vagyis pénzbeli elbocsátás esetén gyakori jelenség), vagy teljesen máshol kapott birtokot (*missio agraria*, vagyis földbirtokkal való elbocsátás).

A vizsgálatok nehézségei

Miután kitértem arra, hogyan is állapítható meg a feliratokból egy *centurio* származása, most mindenképpen jeleznem kell, hogy ugyanakkor az ilyen jellegű vizsgálatok számos problémába ütköznek.

Rögtön azt kell megemlíteni, hogy a fent vázolt társadalomtörténeti kutatások várható eredményeiket tekintve össze sem hasonlíthatók olyan újkori, vagy jelenkori kutatásokkal, melyek hasonló problémaköröket vizsgálnak. Ennek oka rendkívül egyszerű: a modern nyilvántartások (anyakönyvezés, népszámlálások stb.) világában szinte minden eszköz adott, hogy precíz migrációs térképet, s társadalmi mobilitást feldolgozó ábrákat készítsünk. Ugyanakkor az ókori forrásaink számossága rendkívül csekély: 53 *centurio* felirata egy olyan alakulathoz, mely Kr. u. 69-től a Kr. u. 4-5. századig létezett, s tudjuk, hogy szabályszerűen egyszerre 59 *centuriót* számlált, akik hivatalosan 25 évet szolgáltak, hamar beláthatjuk, hogy alkalmatlan arra, hogy pontos képet adjunk

³⁵ Saját fordítás.

Ehelyett csupán arra használhatjuk az eredményül kapott adatokat, hogy tendenciákat ragadjunk meg. Mindazonáltal erre alkalmasak lehetnek, hiszen a *centuriók* mindegyike rendelkezett elég pénzzel ahhoz, hogy síremléket állíttasson magának (s biztosan állíthatjuk, hogy erre a legtöbb esetben igény is volt, még ha néhány kivételben valószínűleg elmaradt a sírkőállítás), így minden bizonnyal azonos valószínűséggel, s mind területi származását, mind datálását tekintve azonos arányban maradtak fenn feliratok.³⁶ Vagyis, ha a birodalomban a Kr. u. 2-3. század fordulóján mutatkozott a legnagyobb hajlandóság a feliratállításra,³⁷ akkor minden valószínűség szerint nagyobb számossággal maradtak ránk a Kr. u. 2-3. század határáról származó feliratok.

Személyes véleményem szerint ezt természetesen befolyásolta – kiváltképp a dunai provinciákban, ahol a markomann-kvád-szarmata háborúk során rengeteg veszteség érte a lakosságot – az a tényező is, hogy mennyi pénzt tudtak sírkőállításra áldozni, illetve, hogy a Kr. u. 3. századtól folyamatosan gyengülő határvédelem mellett mennyire mertek a helyi lakosok hosszú távon gondolkodni – márpedig egy költséges sírkőállítás valóban a jövőnek szól.

Hogy az utókor mennyire tisztelte ezeket az emlékeket, az egy következő kérdés. Már a késő antikvitásban elkezdték a korai császárok köemlékeinek újrahasonosítását. Leccsiszolták a szöveget, és újat írtak rá, építőanyagként erődökbe építették be, keresztény sírok kibélelésére, lefedésére használták őket. A császárkor korai időszakában készült feliratok zöme későantik temetőkből, másodlagos felhasználásból került elő.

A kutatás várható eredményei

Mint azt már a bevezetőben tárgyaltam, többen is kutatták már, hogy a *centuriók*, a római hadsereg ezen speciális réteget alkotó tisztjei az idő függvényében honnan származtak. Ezek mintegy összegzéseként az állapítható meg, hogy hosszú időn át kitartott az a törekvés, miszerint maradjon meg a hadsereg „tisztségű”, s a *centuriók* itáliaiak, vagy azok provinciabeli *coloniá*kba kitelepülő leszármazottai legyenek. Ez a Kr. u. 1-2. század derekára már csökkenő tendenciát mutatott (nem összefüggéstelenül a védelmi reformokkal, a *limes*

³⁶ A Római Birodalom feliratainak időbeli megoszlásához ld.: MEYER, Elizabeth A., 1990. – Meyer a feliratok előfordulási gyakoriságát térben és időben vizsgálja, s ezen feliratállítási trendek okait keresi tanulmányában. Vizsgált felirataim összhangban vannak megállapításaival.

³⁷ Meyer szerint a döntő tényező az volt, hogy mekkora polgári öntudattal, vagy milyen 'nem római' identitással rendelkezett az adott térség. Ugyanis ahol a rómaivá válás egyértelmű életminőség-javulást eredményezett, ott büszkén hangsúlyozták azon római polgárjog birtoklását, amely a társadalmi felemelkedést biztosította.

kiépítésével, a provinciák folyamatos romanizációjával, a *colonia*-alapításokkal, a polgárjogadományozásokkal), s a Kr. u. 3. századra, Septimius Severus trónra kerülésével meg is fordult az irányvonal: immáron elvárassá szilárdult a provinciabeliek körében, hogy legalább néhányan megszerezhessék ezt a pozíciót, a vele járó magas zsoldot, presztízst, s a társadalmi felemelkedés lehetőségét. A polgárháborút megnyerő császár pedig készséggel meg is adta ezt az őt híven támogató dunai provinciák *legió*inak.

Ami Pannonia társadalmát illeti, a történeti kontextus adott, hiszen Mócsy András³⁸, és az ő munkáját kronológiai értelemben folytatva Barkóczi László³⁹ az egymáshoz hasonló metódus alapján bemutatták egyrészt az egyes pannoniai települések történetét (őslakosok, kereskedelem, polgárjogadományozás, migráció stb.), másrészt mindketten elhelyezték appendixükben a vizsgált korszak és terület névanyagát is (bizonyos származási, etnikai információkkal kiegészítve azt). Mócsy emellett könyvében külön fejezetben foglalkozott a hadsereggel is, tárgyalva a katonák személyes körülményeit (család, törvényes vagy törvénytől kívüli házasság, gyerekek, a katonai szolgálatban apjukat követő utódok stb.), a pannoniai lakosság hadseregben való részvételét, a toborzás városenkénti megoszlását, illetve az ebben mutatkozó irányvonalakat. Meg kell még említenünk Fitz Jenőt, aki Pannonia közigazgatását vizsgálta négy kötetben, s így az ismert pannoniai *centurió*kat is összegyűjtötte, s elemezte, ám azóta újabb feliratok kerültek elő.⁴⁰

Összefoglalás, perspektívák

Minden fent tárgyalt nehézség ellenére is biztató tehát az a társadalom- és hadtörténeti kontextus, amelybe egy, a *legio II adiutrix centurió*inak származását vizsgáló tanulmányt el lehet helyezni. Ugyanakkor – s ez a munka folyamatban van – a *centurió*ok elemzése igazán akkor nyerhet értelmet, ha lehetőség szerinti teljes portrét adunk róluk, ezért szándékomban áll egyéb aspektusokat is vizsgálni: karrierjüket, az ehhez kapcsolódó, áthelyezésekkel járó migrációt, családjaikat, házasságaikat, vagyoni helyzetüket (ti. birtokok és rabszolgák, leszerelés utáni városi tisztségek), vallásosságukat, valamint minden egyéb, ezen vizsgálatok során felmerülő problémát. Reményeim szerint így könnyebben megérthetnénk azt, hogy a Pannonia Inferior helytartói székhelyéül szolgáló Aquincum, és a térség számára mit jelentett a *legio II adiutrix* jelenléte,

³⁸ MÓCSY A., 1959.

³⁹ BARKÓCZI L., 1964.

⁴⁰ FITZ J., 1993-1995.

s fordítva: a térség, s annak lakossága milyen befolyással bírt a dunai *ripánál*, a határontúli barbár törzsekkel farkasszemet néző alakulatra. A *centuriók* teljeskörű vizsgálata tehát utat nyithat az egész *legio* hasonló elven történő kutatásának, s így egy olyan munka születhet, mely új szempontokkal, s új eredményekkel gazdagíthatja a pannoniai társadalomtörténetet.

Bibliográfia

- BARKÓCZI László: The Population of Pannonia from Marcus Aurelius to Diocletian. In.: *Acta Archeologica*, 16, 1964. 257-365.
- CAMPBELL, Brian: *The Roman Army, 31 BC – AD 337*. London–New York. 2006.
- DOMASZEWSKI, v. Alfred.: *Die Rangordnung des Römischen Heeres 2. durchgesehene Auflage. Einführung, Berichtigungen und Nachträge* von B. DOBSON. Köln–Graz, 1967.
- FEHÉR Bence – KOVÁCS Péter: *Fontes Pannoniae Antiquae II*. Budapest. 2004.
- FITZ Jenő: *Die Verwaltung Pannoniens in der Römerzeit*. Budapest. 1993-1995.
- GILLIVER, Kate: *The Augustan Reform and the Structure of the Imperial Army*. In.: *A Companion To The Roman Army*, Ed.: Paul Erdkamp, Oxford–Malden MA - Carlton, 2007. 183-200.
- GOLDSWORTHY, Adrian: *A római hadsereg története*, Pécs, 2004. Ford.: Endreffy Lóránd
- KEPPIE, Lawrence: *The Making of the Roman Army*, London, 1984.
- KOVÁCS István: Pannóniai legionárius levele (P. Tebt. 2.583), annak filológiai és műfaji elemzése. In: *Ingenia Hungarica I*. 2015. 205-228. o.
- KOVÁCS Péter: *Fontes Pannoniae Antiquae III-V*. Budapest. 2006-2008.
- L'Onomastique latine, Ed.: Noël Duval, Párizs, 1975.
- LE BOHEC, Yann: *Die römische Armee – Von Augustus zu Konstantin d. Gr.* Stuttgart. 1993.
- LŐRINCZ Barnabás – Redő Ferenc: *Onomasticon Provinciarum Europae Latinarum. I*. Budapest. 1994.
- LŐRINCZ Barnabás: *Legio II Adiutrix*. In.: *Les légions de Rome sous le Haut-Empire I*, Lyon, 2000, 159-168.
- LŐRINCZ Barnabás: *Onomasticon Provinciarum Europae Latinarum. II-IV*. Budapest. 1994-2002.
- MEYER, Elizabeth A.: *Explaining the Epigraphic Habit in the Roman Empire: The Evidence of Epitaphs*. In.: *The Journal of Roman Studies* 80, 1990. 74-96.
- MÓCSY András: *A római név mint társadalomtörténeti forrás*, Budapest, 1983.
- MÓCSY András: *Die Bevölkerung von Pannonien bis zu den Markomannkriegen*, Budapest, 1959.
- NÉMETH György – KOVÁCS Péter: *Bevezetés a görög és római felirattanba*, Budapest, 2011.

SCHULZE, Wilhelm: Zur Geschichte lateinischer Eingennamen, Berlin, 1933.

TÓTH István. – SZABÓ Ádám: Bevezetés a római feliratok világába, Pécs, 1999.

WARD, Greame A.: Centurions: The practice of roman officership, Chapel Hill, 2012.

Falu, föld, furfang

Egy földvásárlás narratívái

JUHÁSZ ZOLTÁN ANDRÁS

Bevezetés

A földkérdés az első világháborút megelőzően, majd a Monarchia kereteinek szétbomlása után a társadalom egyik – legsürgetőbb megoldásra váró – kérdése volt. A héregi földvásárlási ügy rekonstruálása révén betekintést kaphatunk abba, hogyan értelmeztek egy földeladási ügyet lokális keretben és a nagypolitika országos szintjén 1919–20-ban, hiszen ugyan annak az eseménysornak más-más beszámolóit és értelmezéseit olvashatjuk a forrásokban. A kutatásban ezeket a különböző nézőpontokat igyekeztem rekonstruálni, összevetni egymással, és bemutatni az egyes narratívák háttérében húzódó motivációkat, továbbá az egyes elbeszélismódokban nyelviileg megfogalmazott ellenségképző mechanizmusokat.

A kutatás eddig feltáratlan területet, a paraszti társadalom és a földbirtokpolitika, a nagybirtokos és a parasztság viszonyát vizsgálja lokális szinten, Héreg községben, illetve az elbeszélő narratívák társadalmi hatásait.

Tanulmányomban olyan kérdésekre keresem a választ, minthogy a nagy háború után az ellenségképző mechanizmusok hogyan jelentek meg a magyar paraszti társadalomban és milyen új, fogalmilag konstruált csoportok osztották meg az addigi közösséget? Hogyan értelmeztek egy ügyet lokális és országos szinten? Hogyan használható a kognitív-funkcionális történeti szociopragmatika módszere – a boszorkányperek kapcsán alkalmazott diszkurzív közösség- és identitásképzés modellje – 20. század eleji történeti források vizsgálatában?

Kutatás motivációja, célja

Kutatásom fő motivációja a paraszti világ emlékezetének kutatása, illetve annak feltérképezése, hogy milyen szálakkal kötődik még a mai társadalom ehhez

a földről való – nevezzük így – archaikus népi gondolkodáshoz. A faluközösség még ma is emlékezik az 1919–21 között végbement adásvételre¹ és arra, hogyan osztotta meg az egykori közösséget az adás-vétel. Arra kerestem a választ, hogy miért volt olyan fontos a földosztás története, hogy azt az apák fiaiknak elmeséljék? Miért hagyományozódott a történet a kulturális emlékezetben? És a falu házai, hogyan váltak e történetnek az emlékezhelyeivé? Jelen dolgozatomban azonban nem célozom ezeknek az átfogó kérdéseknek a megválaszolása, sem a kulturális emlékezet beható vizsgálata, csupán a történeti és történeti szociopragmatikai módszerrel végzett kutatásom módszereit, jellegét és eredményeit kívánom bemutatni, az 1913–1921-es évekre szorítkozva.

Módszer és a források

A témát a mikrotörténelem módszerével közelítettem meg, amely nem településtörténetet, sem a földosztás történetét kizárólagos bemutatását, és végképp nem helytörténetírást jelent, hanem az egyes egyének és csoportok helyzetének, döntéseik hátterének, gazdasági- társadalmi ismereteiknek, kapcsolati hálózatuknak a rekonstrukciójára törekedtem. A mikrotörténelem mellett a fogalomtörténet és a kognitív-funkcionális történeti szociopragmatika módszereire támaszkodtam. A mikrotörténelem módszerével a helyi kataszteri birtokívek és egyházi anyakönyvek adatait egyeztettem a térképes forrásokkal, ezáltal egy nominális kataszteri birtokrekonstrukciót készíték, amelyből behatóan tanulmányozhatóvá válik a falu gazdasági, társadalmi, vallási tagoltsága és ezekhez kapcsolódóan a földtulajdonok eloszlása a faluban lakó egyének között. A jelenleg is folyamatban lévő rekonstrukciós munkának eddigi eredményeit a tanulmányban a forrásokban olvasottak kiegészítésére, ellenőrzésére használtam fel.

A kataszteri birtokívek, anyakönyvek és térképek mellett a forrásaim másik csoportját a levéltári iratok jelentik, méghozzá a birtok adás-vétel kapcsán fennmaradt irategyüttes. Ide sorolom a település vonatkozó időszakának képviselőtestületi-üléseinek jegyzőkönyveit, melyeken szóba kerül a földeladás, továbbá a falu előljáróságának a földeladás kapcsán a miniszterhez írt levelei, a telepítési felügyelő jelentései, az ügy minisztériumi iratanyaga, miniszteri átiratok és a hercegprímási jószágigazgatónak a miniszterhez írt személyes hangvételű levelei. Ide sorolható a parcellázás kapcsán történt „rágalmazási”

¹ A faluban 2019–2020-ban számos interjút készítettem. Ezekért ezúton is köszönetet szeretnék mondani ALMÁSI Jánosnak, MITNYIK Mariannának, MITNYIK Józsefnek, PRÓLINÉ MISKOVICS Etelnek, VÖRÖS Gézának.

ügy bírósági iratanyaga. Ezek a különböző szerzőtől származó szövegek jól rekonstruálják a földeladási ügy kapcsán keletkezett diskurzust, amelynek egy bizonyos olvasatát adják a helyi képviselőtestület iratai, egy másik olvasat fejthető fel a hercegprímás jószágigazgatójának levelei kapcsán, egy harmadik narratívát, értelmezési módot adnak a földeladási ügynek Turtsányi Kálmán telepítési felügyelő jelentései és végül a miniszter állásfoglalása.

A különböző narratívákban kulcsfontosságú szerepet játszik a manipuláció, a stílusrétegek váltakoztatása, ugyanis – kötött forgalmú birtok lévén² – a miniszteri jóváhagyás volt szükséges a föld eladásához és ezért a szerzők más-más érvekkel igyekeztek először Rubinek Gyulára, majd Nagyatádi Szabó Istvánra hatni. Végül az 1919-ben kötetett adásvétel a később bemutatott 14 tagú bizottság részére jóváhagyta a miniszter, 1921. június 10-én. A forrásokat kiegészíti egy 1930-ból származó „házsoroló rigmus”: a helyi csősz 1930-ban feljegyzett ritmusos verses szövege, mely naiv költészeti alkotás, azonban fontos társadalmi metszetet ad a helyi paraszti világ rétegzettségéről a falu egy marginális szereplőjének nézőpontjából. Különleges a verses szöveg fogadtatása, hiszen amíg a helyi kocsmában vagy a borospincében mesélte a szerző, jókat nevettek rajta, de amikor írásba foglalta, megverték érte és elégettették a kéziratot.³ Mindez rávilágít a faluban létrejövő hierarchiára és az akarva-akaratlanul kiosztott szerepekre, illetve az ezekkel való azonosulásra vagy éppen egy-egy társadalmi helyzet elutasítására, megtagadására.

Történeti kontextus

Héreg község a tárgyalt időszakban közigazgatásilag Komárom megyéhez tartozott. A község határa egyúttal megyehatár, a falutól keletre fekvő területek már Esztergom megyéhez tartoztak. A primási központ azonban így is jelentős hatást gyakorolt a helyiek életére, ugyanis a falu határában fekvő területek az esztergomi uradalom részét képezték. Így a helyi gazdák részben és közvetlenül, a héregi esperesplébánoson keresztül, részben pedig közvetlenül

² 1921. június 10-én a Földművelésügyi Miniszter az 1919. október 9-i 5.200. M. E. sz. *Az ingatlanok forgalmának ideiglenes szabályozásáról...* szóló rendelet 9§-a alapján hagyta jóvá az adásvételt. MNL OL 1945 előtti Kormányservek Főosztály, K 184-1921-29-85979, válasz a 98049-1921 X. ü.o. sz.ügyiratra, melyben Török András mint vevő részére, a birtokeladást jóváhagyja a miniszter.

³ A szöveg filológiai vizsgálatáról és részletek közléséről lásd: JUHÁSZ Zoltán András (2019), Versbe szedett titkok. Házsoroló rigmusok Héregről. In. „Az élet éppen elég hosszú” – BG60. *Írások Balázs Géza 60. születésnapjára*. Szerk. BLANKÓ Miklós – PÖLCZ Ádám. Bp., 251–253. A csőzről és a „verekedésről” részletesen mesél Próliné Miskovics Etel, a vele készített interjú során.

az esztergomi hercegprímás jószágigazgatójával álltak gazdasági kapcsolatban (pl.: földhaszonbérletek, szállítás).

A Vaszary Kolos lemondása után anyagilag nehéz helyzetben lévő hercegprímási uradalom először 1913-ban kínálta eladásra a Héreg község határában fekvő 271^{1542/1600} kataszteri hold méretű birtokot.⁴ A területet már 1913-ban megvette volna „a falu” (képviselőtestület többsége), azonban az adásvételt a források tanúsága szerint az érsekség képviselőinek és a helyi jegyzőnek a „lázítása” megghiúsította, akik a szomszéd falubeliek biztatásával rálicitáltattak a 600 koronás árra.⁵

A Recsák-ügy, mint előzmény. A történeti kontextus ismertetésén belül érdemes egy albekezdés erejéig kitérni Recsák Géza községi főjegyző szerepére, aki 1919-ig volt a falu jegyzője. Valószínűleg 1905-ben helyezték Héregre.⁶ A falu határában vadászkunyhója volt.⁷ A jegyző ellen 1919-ben az 1886. évi fegyelmi eljárásról szóló XXII. törvénycikk 90. §-a alapján fegyelmi eljárás indult.⁸ Bár a jegyző és a falu viszonya feltehetően már 1916-ban sem volt felhőtlen, amit a következő forrásrészlet is bizonyít, kommunistasággért csak 1919-ben indult meg a fegyelmi eljárás ellene.⁹ Eddigi kutatásom során a jegyző

⁴ MNL OL FM K 184-1921-29-58979 Turtsányi Kálmán november 30-i jelentése

⁵ Különösen az alábbi részre való tekintettel, mely az 1913-ban a földeladást megghiúsító jegyzőről szól: „Ennek a területnek, s a hozzá való gazdasági épületeknek az eladását az esztergomi érsekség már évekkal ezelőtt tervbe vette, s tárgyalások is folytak a községgel. Héreg község 1913 évben felajánlott átlagosan kat. holdankint 600 koronát, de az érsekség gazdasági szakközege a mint az érdekeltek említették, - hogy kegyeibe jusson az érseknek, - a szomszédos Tarján községből felbízott néhány embert, s ezek már 800 koronás ajánlattal állottak elő! - Ezt az árt Héreg község magasnak találta, s közbejött a háború is, s a további tárgyalás megszakadt. - Ezen adás-vételi tárgyalásnál nagy szerepe volt az akkori községi jegyzőnek, a ki nagyobb haszonra vadászott, s mint mondva volt, - az érsekség főtisztjával találta ki azt a fogást, hogy Tarján községből szerzett néhány embert, kik a magasabb vételi ajánlatot tették. Ezt a jegyzőt ezidőszert mint kommunis-tát állásától elmozdították, s Komáromban fogva tartják.” MNL OL FM K 184-1921-29-58979 Turtsányi Kálmán november 30-i jelentése.

⁶ Budapesti Közlöny 1905. szeptember 26. 221. szám, 1.

⁷ Csík Rezső (1996) *Héreg község krónikája*. Második, javított kiadás kézírata. (2019) Szerk. DÖBRENTÉY Ildikó, 115.

⁸ A törvényszöveg c-pontja a következőket tartalmazza: „c) ha nyilvános botrányt okozó erkölcstelen életet él, vagy ilyenmő kihágást követ el.”

⁹ „Héreg község 1913 évben felajánlott átlagosan kat. holdankint 600 koronát, de az érsekség gazdasági szakközege a mint az érdekeltek említették, - hogy kegyeibe jusson az érseknek, - a szomszédos Tarján községből felbízott néhány embert, s ezek már 800 koronás ajánlattal állottak elő! - Ezt az árt Héreg község magasnak találta, s közbejött a háború is, s a további tárgyalás megszakadt. - Ezen adás-vételi tárgyalásnál nagy szerepe volt az akkori községi jegyzőnek, a ki nagyobb haszonra vadászott, s mint mondva volt, - az érsekség főtisztjával találta ki azt a fogást, hogy Tarján községből szerzett néhány embert, kik a magasabb vételi ajánlatot tették. Ezt a jegyzőt

Tanácsköztársaság alatti működéséről, kommunistaságáról, 1919-es „erkölcs-telen cselekedetek”-ről nem találtam fennmaradt feljegyzést. Az ügy további ismertetéséhez elengedhetetlen lenne a Recsák-ügy peranyagának részletes ismerete, ez azonban kívül esik jelen dolgozat keretein. A kutatás szempontjából azonban lényeges, hogy miért kerülhetett be Recsák Géza neve a parcellázásról szóló jelentésbe, és milyen kontextusban jelenik meg a személye. Az 1913-ban a nagybirtokkal együttműködő jegyzőre, aki felszórfolta a földárakat, nyilván nem süthetjük a kommunista bélyeget. A földeladás tekintetében tehát tulajdonképpen figyelmen kívül lenne hagyható Recsák-személye, de Turtsányi Kálmán jelentésében Recsák egyszerre válik a közösség haladását meggátoló feudális, nagybirtokosokat kiszolgáló rendszer emblematisz alakjává és kommunistává. A forrásszövegek részletes elemzésénél is megfigyelhető lesz, hogy a különböző szerzők igyekeznek a „másikat” a Horthy-rendszer két nagy ellenségképének (kapitalista vagy kommunista) valamelyikével azonosítani.

A földvásárlás gazdasági motivációi

Hitelt adhatunk Turtsányi Kálmán alább idézett jelentésnek a tekintetben, hogy „amint vége lett a háborúnak és főleg a kommunizmusnak a község mint erkölcsi testület, a képviselőtestületi gyűlésen azonnal foglalkozott (1) az érsekségi birtoknak megvételével”¹⁰ A falunak 1919. szeptemberben elsősorban gazdasági okból volt szüksége a földterületre. Ez a korszakban tipikusan amiatt merült fel, mert a faluval közvetlenül szomszédos közlegelőre volt szükség. Ennek okát könnyen megérthetjük az alábbi adatok alapján: a helyi kisgazdák szarvasmarháállománya 880 db, ezen kívül jelentős a sertésállomány, illetve a baromfi (ludak), amely állatokat nem tudták a közös legelőterületre – a falu határától messzebb fekvő ún. „Jásti földekre” – hajtani anélkül, hogy ne mentek volna át a primási földeken.¹¹ Ugyanis a hercegprimási földek közvetlenül a falu körül helyezkedtek el. Ha az állat idegen területet érintett, akkor a gazdájának bírságot kellett fizetnie, a letaposott termény, gazdasági károkozás miatt. A fentiek tükrözik a község gazdasági motivációját a birtok megszerzésére, azaz, hogy a földekből „80–100 holdat közlegelőnek megszerezze”.¹² További igényként merülhetett

eziđszerint mint kommunistát állásától elmozdították, s Komáromban fogva tartják.” MNL OL FM K 184-1921-29-58979 Turtsányi Kálmán november 30-i jelentése

¹⁰ MNL OL FM K 184-1921-29-58979 Turtsányi Kálmán november 30-i jelentése

¹¹ MNL OL FM K 184-1921-29-65019-65542-920 sz., Turtsányi Kálmán. kézzel írt jelentése, 1920. március 1.

¹² MNL OL FM K 184-1921-29-65019-65542-920 sz., Turtsányi Kálmán. kézzel írt jelentése,

fel a pásztorok számára cselédlak és a községi bika (szarvasmarha, apa állat) számára istálló épületének megvásárlása. Ezekon kívül a fennmaradó terület a 243 nevesített hadiözvegy és -árva, illetve hadirokkant részére parcellázta volna fel a község. A már idézett november 28-i ülésen kizárólag ez utóbbira hivatkoznak a földbirtokra való igénybejelentés kapcsán.¹³

Ezek voltak tehát a „község”¹⁴ gazdasági szempontjai és tervei a területtel. A falu képviselőtestületén kívül azonban jelentkezett egy másik csoport is a föld megvételére, ezúttal már nem a szomszéd faluból – mint láthattuk 1913-ban – hanem a községen belül alakult egy 14 tagú „*magán vállalkozó csoport*”. A 14 tagú csoport vezetőjeként a katolikus esperesplébánost nevezik meg az eladásról szóló jelentések, tagjai a község vagyonosabb és többnyire katolikus gazdái voltak. Nyilvánvaló, s az érveléssel többször találkozhatunk a forrasszövegekben, hogy a katolikus esperesplébános és a hercegprímás jószágigazgatója közötti kapcsolat által alacsony áron tudta volna megvásárolni a társaság a területet, amelyet magasabb áron eladott volna a községnek, vagy a rászorulóknak, vagy a vásárlásból kimaradt többi kisgazdának. Az így keletkezett nyereség jelentette volna a hasznot és a gazdasági motivációt.

Azonban a helyzet ennél összetettebb, hiszen a „*befolyó többletet különböző közcélra leendő fordítás végett a hercegprímási uradalmi pénztárnál depanálta [a vevők – J. Z. A.]*”¹⁵ Illetve a 14 tagú bizottság csoportja mellett érvelő

1920. március 1. vő. MNL KEML V.224. Héreg község iratai 1919–1950. Képviselőtestületi jegyzőkönyv 1919–1933. 1. köt. 3/1919. sz., november 28-i ülés. Itt a föld elosztásáról van szó, a közlegelő kérdése kizárólag Turtsányi jelentéseiben merül fel. v.ő. MNL KEML V.224. Héreg község iratai 1919–1950. Képviselőtestületi jegyzőkönyv 1919–1933. 1. köt. 2/1920. sz., március 21-i ülés, amelyen a község a maróti 400 kat. holdas birtokterület (szintén hercegprímástól való) megvétele kapcsán tárgyal, majd elnapolják az ügyet, mivel az uradalom – az előzetes „tudakolódzás alapján – nem kívánja eladni a földterületet”. Ezen kívül más, konkrét írásos forrás nincs arra, hogy a falu községének közlegelőre és cselédlakra lett volna szüksége, bár 1919 szeptember előtt, nem állnak rendelkezésre források, de a maróti példa és a birtokívek rekonstrukciója kapcsán valós ígényről lehetett szó. Vő. Báró Ghillány Imre Földművelésügyi M. Kir. Minster Úrnak írt levél, 1916. augusztus 8., amely a szomszédos tornyópusztai gabona szállításáról szól, szintén a falu számára nem elégséges földekről panaszkodik a falu előljárósága. A forrást közli Csík Rezső: *Héreg község...* i.m. 40.

¹³ „Egyúttal kérelmeztetik a birtoknak az állam által való átvétele és annak elsősorban a hadirokkantak-özvegyek és árvák, másodsorban a háborúban résztvett katonák részére való elosztása. Megállapítatik egyúttal, hogy az utóbbiak száma kb. 243.” MNL KEML V.224. Héreg község iratai 1919–1950. Képviselőtestületi jegyzőkönyv 1919–1933. 1. köt. 3/1919. sz., november 28-i ülés.

¹⁴ A csoportokról később még részletesen lesz szó. A község nevében keltezett iratokat a református bíró és a vele egy véleményen lévő képviselők, illetve a jegyző jegyzi. A továbbiakban őket nevezem „nem-vevőnek”, szembeállítva a földeket megvásárló 14 tagú csoporttal „vevők”.

¹⁵ MNL OL FM K 184-1921-29-58979-116646-/1920 sz. 100.616 1920 ikt. sz. miniszteri átirat,

szerzőknél azzal találkozhatunk, hogy a birtok megvétele sürgős, célszerű az 1918. évi vételárak mellett megvásárolni a területet, továbbá a parcellázást az esztergomi uradalmi mérnök végzi, igen olcsón. (Szállásáról és ellátásáról is gondoskodnak). Így a falu érdekében cselekednek.

Összegezve tehát a gazdasági motivációkat: a község (a továbbiakban nem-vevők) megvenné a területet (1) közlegelőnek, így nem kellene az urasági földeken végighajtani az állatokat (2) községi pásztor számára szállásnak (3) községi istállónak (4) 243 rászoruló hadiözvegy -árva és rokkant számára szétparcellázásra venné meg a birtokot. A 14 tagú társaság (a továbbiakban vevők) (1) a területet szétparcellázásra venné meg (2) az anyagi haszon fejében, mely érvelésük szerint a falu közcélját szolgálná, venné meg a területet.

Látszólag úgy tűnhet, hogy a második csoportnál minden esetben az anyagi haszon az, ami motiváltta teszi őket a birtok megvételére. Azonban ki kell emelni a szövegekben nem említett, de a közösség számára evidens tényeket, melyek a szövegek ellentmondásaihoz vezetnek, az alábbiak szerint. (1) A vevők 14 gazdája is a község tagja (2) a „vevőknek” is érdeke a közlegelő, a pásztorház és az istálló (3) A községi képviselőtestület csak látszólag képviseli a teljes falu érdekeit, hiszen adódik a konklúzió, nyilván nem képviseli a 14 gazda és a katolikus előjárók érdekeit (4) tehát a község jelentős, nagyobb földtulajdonnal rendelkező katolikus gazdáinak az érdekeit NEM képviseli a képviselőtestület.

Hogyan keletkezik a „legkapzsibb elem”?

A következőkben részletesen vizsgálom a nem-vevők és a vevők csoportjait. Célszerű lenne név szerint megvizsgálni az egyik és a másik csoport tagjait és ez alapján rekonstruálni, hogy kik tartoztak az egyik, kik a másik közösséghez. Azonban, úgy vélem ez a megközelítés félrevezetné a kutatást, és sok látszólagos ellentmondást generálna. Elsősorban arra kell koncentrálni, hogy a ránk maradt forrásszövegekben milyen szempontok választották el egymástól a két csoportot, ki, milyen kifejezéssel illette a „másikat”, illetve hol húzódnak a „mi” csoportjának határai? Ezért a továbbiakban szoros szövegközeli vizsgálatokra törekszem és a kognitív-funkcionális történeti szociopragmatika segítségével elemzem a felmerülő szövegrészeket.

A szociopragmatika ernyője alatt lévő „pragmatikák” közül¹⁶ a kognitív-funkcionális történeti pragmatika elméleti keretébe kívánom helyezni a kutatást, a diszkurzív

kelte: 1920. november 18.

¹⁶ SÁROSI Zsófia (2015), Pragmatika, szociopragmatika, udvariasságtudás a magyar nyelv-történetben. *Magyar Nyelv* 111:2: 129–46.

közösség- és identitásképzés szociokognitív modelljét alkalmazva.¹⁷ Célom, hogy a megnyilatkozások alapján következtessenek a megnyilatkozó mentális állapotára (a csoportról alkotott vélekedéseire és esetleg manipulatív szándékaira), illetve az általa végrehajtott mentális műveletekre,¹⁸ amely a diskurzusok résztvevőinek mentális állapotait és műveleteit azok megnyilatkozásai alapján rekonstruálja.

A falu lakóiról, a megnyilatkozók számos eltérő konnotációjú nyelvi kifejezést használnak, ami feltételezi, hogy a fogalmi konstrukciók által nyelvileg explicitté tett tudás mögött a megnyilatkozók más-más mentális reprezentációi állnak. Ezen mentális konstrukciók nyelvi megformálásával a megnyilatkozó létrehozza és hozzáférhetővé, interszubjektívvá teszi a tudást, nyelvileg létrehozza az egy azonos identitással rendelkező közösségeket, ugyanakkor ezzel megosztja az eddig egységes csoportokat.

A forrásokban az egyik megnyilatkozó (a telepítési felügyelő) nézőpontjában „*a háborúban részt nem vevő, s azalatt meggazdagodó, legkapzsiabb*” önmagáért gonosz (= a vevők) csoport kerül szembe a „*közösséggel*” (= a nem-vevőkkel), másik megnyilatkozó (az esztergomi jószágigazgató) nézőpontjában a „*község lakossainak jobb érzésű megbízható részei* (= a vevők – J.Z.A.) *a lehetőségekhez képest nyertek kielégítést a jelenlegi akadémikusokkal* (= a nem-vevők – J.Z.A.) *szemben.*”

Az első esetben jól megfigyelhető az identitásképzés, az idegen, a „másik” megkonstruálása, amely kijelöli a „mi” határait, azaz a közösség határait, tehát ebben az esetben a „*kapzsi*”, a „*háborúból kimaradó és meggazdagodó*” réteg válik a faluközösség ellenfogalmává.¹⁹ Ezek az „aszimmetrikus ellenfogalmak”, ahogy azt a szövegek behatóbb elemzésénél látni fogjuk, csak a telepítési felügyelő mentális reprezentációjában konstruálódnak meg, azaz a faluközösség mentális konstrukcióiban csak és kizárólag a közösségen belüli vásárló – nem-vásárló fogalmak és kategorizáció jelenik meg és válik nyelvileg megformálttá.

A 14 tagú bizottság aktuális identitásának létrehozása azt a folyamatot jelöli, amikor az egyén – ez esetben a telepítési felügyelő – nézőpontjából megváltozik a másik résztvevő mentális reprezentációjának állapota. Az egyén a másik résztvevő mentális reprezentációját közösségek, mint fogalmi kategóriák aktuális példányaként azonosítja.²⁰

¹⁷ PETYKÓ Márton (2015), A boszorkánypercek periratai mint közösség- és identitásképző diskurzusok. *Magyar Nyelv* 111:2: 150.

¹⁸ PETYKÓ Márton: A boszorkánypercek periratai... i.m. 147.

¹⁹ BOLGÁR Dániel (2008), A kulák érthető arca. Fogalomtörténeti vázlat. In: *Mindennapok Rákosi és Kádár korában. Új utak a szocialista korszak kutatásában*. Szerk. HORVÁTH Sándor. Bp., 55.

²⁰ PETYKÓ Márton: A boszorkánypercek periratai... i.m. 151.

A diskurzusok résztvevőinek mentális állapotait és műveleteit az itt közölt megnyilatkozások alapján kísérlem meg rekonstruálni. Ezek közös jellemzője, hogy az identitásképző kifejezések használatakor rendszerint stílusbeli elmozdulás figyelhető meg, általánosan az, hogy a hivatali formális stílus eltolódik az informális tartomány felé. A használt kifejezések denotációjában rendszeresen minősítést, vélekedést, előítéletességet kifejező szavak szerepelnek. A látszólag semleges, hivatalos stílusú szövegekben, bújtatottan kerülnek elő az értékminősítést hordozó kifejezések. Ezekre a szövegrészletek elemzésénél láthatunk majd példákat.

Szövegrészletek

(1) „Példát kell mutatni. – hogy az országban ne garázdálkodhassék bárki kénye-kedvére, – ha közérdekről van szó nem lehet a hatóságna szemet hányi oly nagy arányú visszaélésnél, amilyen a mostani eset volna, ha a társaság szándéka sikerülne. Mert azt senki sem hiszi el, hogy ezek a falu legkapzsibb elemi, – kik mint mondva volt kevés időt töltöttek a harcsteren, s kihasználták otthon maradásukkal a helyzetet, pénzt szereztek, és megvagyonosodta, hogy ezek (kiemelés tőlem, J.Z.A.) minden haszon nélkül juttassák most mint vevők, és vezetők a szegényeket földhöz. De ki ellenőrizte munkájukat, és kitől nyertek engedélyt a parcellázásra?”²¹

Itt arra láthatunk példát, hogy a vásárlók csoport tagjainak mentális reprezentációját a „legkapzsibb elemek” mint közösség aktuális példányaival azonosítja a megnyilatkozó. A megnyilatkozó az ügyirat ezen részén aktiválja és teszi nyelvileg hozzáférhetővé a „legkapzsibb elem” mint közösség fogalmi kategóriáját a befogadó(k) számára. Érdemes a megnyilatkozás stílusára is figyelni, ugyanis a *helyzet* tartománya a formalitás és informalitás skáláján az utóbbi irányába pozicionálható, azaz a stíluszinkretizmus példáját láthatjuk, mivel a szöveg megelőző szakaszai a prototipikus, elvárható hivatali stílusnak feleltek meg. A szövegekben a stílusmintázatok heterogenitásáról, a konstruálásbeli stílus-variabilitásról beszélhetünk. Különös variabilitás figyelhető meg a megnyilatkozó és a címzettek közötti interperszonális viszonyok és főként a helyzet szociokulturális tényező kidolgozottságának vizsgálatakor.²²

²¹ MNL OL FM K 184-1921-29-65019-65542-920 sz., Turtsányi Kálmán. kézzel írt jelentése, 1920. március 1., 3.

²² KUNA Ágnes (2012), Stílusmintázatok a 16–17. századi orvosi receptekben. Történeti stilisztikai elemzés kognitív nyelvészeti keretben. In: *A stílus szociokulturális tényezői. Kognitív stilisztikai*

A szövegrészletekben a konstruálásbeli variabilitás összefügg (1) az adott beszédhelyzet kidolgozásbeli lehetőségeivel (2) konvencionizált mintáival (3) és az interakcióban résztvevők személyes szándékaival, szociokulturális tényezőkkel.²³ Ugyanezen szövegben megfigyelhető az *érték* tényezőjének is elmozdulása a közömbös felől az értékmegvonó tartományba. Ugyanezek az elmozdulások figyelhetők meg a következő, szintén Turtsányi Kálmán tollából származó jelentésből.

(2) „Amint a képviselőtestület újból elhatározta ezen érsekségi birtoknak megvételét, azonnal alakult a községben egy 14 tagból álló társaság, -/főleg a háboru felmentettjei kik otthon alaposan megtollasodtak/ - az ottani rom.kath.címzetes esperes plébános vezetése mellett, s nyomban elutaztak Esztergomba, és az érsekség főtisztjétől megvették a birtokot (...)”²⁴

Azonos eljárást láthatunk, mint a boszorkányok vagy a kulákok közösségének mentális megkonstruálásakor. Azonban a „*főleg a háboru felmentettjei*” (kiemelés tőlem – J.Z.A.) kifejezés jelzi a megnyilatkozó tudásának bizonytalanságát. Ezzel egy újabb csoportot konstruál meg, a 14 tagú bizottságon belül megjelennek azok a személyek, akik a „*háboru felmentettjei*” és azok, akik nem, tehát akik ugyan úgy vették ki a részüket a háborúból, mint a többi falubeli lakos, beleértve a nem-vásárlókat, ennek ellenére mégis bekerültek a „*háboru felmentettjei*” csoportba. De ezt a különbséget csak itt jelzi a megnyilatkozó, ezután a két kategóriát azonosítja, összemosza. Feltételezhető, hogy volt olyan tagja a 14 tagú vásárlóknak, aki valamilyen okból valóban nem vett részt a háborúban, ugyanakkor a kategóriák összemosásával olyan személyeket is a „*háboru felmentettjei*” vagy más helyen „*a legkapzsibb elem*” kategóriába sorol, akikkel kapcsolatban eddig ez a mentális reprezentáció nem képződött (volna) meg.

Feltételezem, hogy a faluközösségben a telepítési felügyelő jelenléte előtt a „*legkapzsibb elem*” vagy a „*háboru felmentettje*” mint mentális reprezentáció nem képződött meg. Ezt bizonyítják a testületi jegyzőkönyvek és a bíró minisztériumba írt levelei (lásd lejjebb), ahol a nem-vásárlók mint megnyilatkozók szerepelnek. A nem-vásárlók bár használnak negatív denotációjú

tanulmányok. Szerk. TÁTRAI Szilárd – TOLCSVAI NAGY Gábor. Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest. 303–45.

²³ Kuna Ágnes: Stílusmintázatok... i.m. 341.

²⁴ MNL OL FM K 184-1921-29-58979/65019 e., Turtsányi Kálmán jelentése a héregi parcellázásról, 1919. november 30., 2.

kifejezéseket és minősítést, de azt minden esetben a vásárló – nem-vásárló kategorizációban alkalmazták és nem kötnek ehhez további identitást.

A faluközösség homogén csoportját, a közösségformálás diszkurzív alakítását a telepítési felügyelő kezdte (volna) meg mentális reprezentációjának nyelvi megformálásával, s a tudás interszjektív tételével. Ezek alapján feltételezem azt is, hogy ennek nyelvi megformálása lehetett az alapja annak a rágalmozási ügynek, amivel kapcsolatban Turtsányi Kálmán feljelentést tett, s melynek vizsgálati ügyiratai szintén a korpusz részét képezik. Azaz a falu „belbékéje” azzal borulhat fel, ha a közösségen belül megjelenik az ellenséges csoport, a mások, az „ellenség”, azaz a „legkapzsibbak” vagy a „háború felmentettjei”. Annak, hogy egy közösség életét felfordítja a belső (konstruált) ellenség megjelenése, analóg példáját láthatjuk a kulákságról vagy a boszorkányságról szóló szövegekben.²⁵

A következő példában, mely az előző szöveg folytatása, azt mutatom be hogyan képződik meg a „mi” közösségének, azaz a „jó és igaz”-nak az ellentétéként a háborúból kimaradó legkapzsibb elem, akiket mint láthattuk azonosítottak a 14 tagú bizottság tagjaival, s akik ezzel kiválnak a „mi” csoportjából:

- (3) a) „Az adás-vételi szerződés még nincs a társaság kezében, mely csak akkor kerül hozzájuk, ha azt az illetékes ministerium jóváhagyja, - de erre biztosan számíthatnak, mert az érsek főtisztjének a minister jó barátja, kivel a főtiszt személyesen fog tárgyalni./Ezt beszélük Héregen a társaság tagjai/ Ily furfanggal kieszelt botrányos mérvű adás-vétel egy kötött birtoknál aligha történt, az országban - A község nagyobb számú és józanabbul gondolkodó s vagyonnal bíró kigazdái (kiemelések tőlem, J.Z.A.), annyira fel vannak háborodva a rom. kath. plébános eljárása miatt, hogy a gyűlésen, melyen számosan megjelentek azt is beszéltek (J.Z.A.), - hogyha ezt a csúfos eladást a magas kormány helyben hagyja és nem teszi lehetővé a községben egymás hátán lakó 243 oly szegény sorsú embernek (J.Z.A.), - kinek egyáltalán földje nincs, kik közül sok a háborút végig szenvedte, sok rokkant lett, s asszonyaik, - özvegységre jutott családdal maradtak vissza, (J.Z.A.) - a földhöz juttatást s a község nem kaphatja meg az annyira szükséges közlegelőt, - és mivel a község 1/3 része református (J.Z.A.)

²⁵ BOLGÁR Dániel: A kulák... i.m., ILYEFALVI Emese (2010), „...akar mi llyen benneteket mingyart Emberre gyanakoztok”, Boszorkányfenyegetések pragmatikai elemzése. In: XI. Rodosz konferenciakötet. Szerk. SZÉKELY Tünde, Kolozsvár. 75–92. PETYKÓ Márton: A boszorkányperek periratai... i.m.

vallású kik már vallásuk miatt sem részesülhetnek a földvételebe, és azon módon elitelik ezt a szemérmetlen földuzsorát, valamennyien összefognak és nemcsak elűzik a plébánost, de követelni fogják igazukat, mert azt nem fogják tűrni, hogy a plébános és társai személyes hasznú kapzsisággal megkárosítsák a községet és nyomorban döntsék azt a 243 szegény embert, kinek csak a temetőben jut föld.”

A szövegben nem az előjáróságról, vagy a képviselőtestületről szól a megnyilatkozó, hanem a „*nagyobb számú és józanabbul gondolkodó s vagyonnal bíró kisgazdái*”-ról. Ebből három dolog következik a másik közösségre (vásárlók) nézve, hogy azok (1) kevesebben vannak (2) nem gondolkodnak józanul / hanem „*furfanggal!*” (3) (de) a társadalmi szerepük jelentős, szintén vagyonos gazdák.

A szöveg megnyilatkozója egyértelműen állást foglal a nem-vásárlók csoport mellett, ezek a fenti idézet pozitív és negatív denotációjú kifejezéseiben jól követhetőek (*jobb elem, józanabbul gondolkodó*, a másik viszont, *legkapzsi* stb.). De azzal a megnyilatkozó nem vet számot, hogy ez a csoport csak az ő mentális konstrukciójában körvonalazódik és határolódik el a 14 tagú vevőközöségtől, mint a háborúban részt vevők – részt nem vevők csoportja. Azt nyilvánvalóan feltételezhetjük, hogy a faluban az egyik kisgazdaközösség nem rosszabb, mint a másik. Az egyetlen valós különbség a két csoport között az, hogy az egyik csoport tagjai a vásárlók között szerepeltek, a másik csoport tagjai pedig nem, illetve az egyik csoport tagjai többségében katolikusok. Ezen különbségek mellé rendel a megnyilatkozó más konstruált jellemzőket, mely alapján hozza létre az aktuálisan a személyeknek tulajdonított csoportidentitást.

Az identitásképzés alapja, hogy a közösségek olyan prototípuselvű, nyitott, tapasztalati úton, gyakran az aktuális diskurzusban létrejövő fogalmi kategóriák, amelyek példányai részben azonos tulajdonságokkal bíró, illetve azonos cselekvéseket – gyakran közösen – végrehajtó személyek. Az azonos tulajdonság a vásárlásban való részvétel és a katolikus vallás. De ettől ez a csoport még része a faluközöségnek (is), melynek azonos tulajdonsága a faluban való lakhely és az ehhez kapcsolódó társadalmi magatartás, és a csoport része a vagyonos gazdák közösségének (is). Ettől csak akkor választja külön őket a megnyilatkozó a szövegben, amikor értékítéletet mond a vásárlók fölött és őket konstruált kategóriával a „háborúban részt nem vevő”, „*kapzsi*” kategóriával azonosítja és ezzel kiveti a „mi” kategóriájából, létrehozza a köztünk élő „ellenséget”. A közösségek felfoghatók sémákként is, olyan tulajdonságok halmazaként, amelyek személyek mentális reprezentációit jellemző – már eleve

absztrakt – tulajdonságok további absztrakciója során jönnek létre.²⁶ Ez a definíció érvényesül a háború felmentettjei csoport vagy más néven legkapzsisbb elem csoport konstruálásakor.

A megnyilatkozó mentális identitáskonstruálásának folyamatában egy mindenki számára hozzáférhető, nyelviileg a november 28-i testületi ülésen megformált és az ott jelenlévő személyek számára hozzáférhetővé tett tudásra hivatkozik. Azaz arra, hogy a gyűlésen „számosan megjelentek azt is beszélték” (kiemelés tőlem – J.Z.A.). A megnyilatkozó nézőpontjában a képviselőtestületi ülésen a „243 oly szegény sorsú ember” oldalán fellépő csoport válik az objektív „igazság”, a „nép érdekének” képviselőjévé. Ez az attitűdje minden jelentésben megfigyelhető

Akkor válik hozzáférhetővé az aszimmetrikus ellenfogalomi struktúrában való gondolkodás, amikor a szegények csoportját azonosítja a megnyilatkozó a háború áldozataival: „*kik közül sok a háborút végig szenvedte, sok rokkant lett, s asszonyaik, - özvegységre jutott családdal maradtak vissza*”. Látszólag nagyon világos helyzetet vázol fel. A háború szegény áldozatait a háború alatt meggazdagodott elemek becsapják, kihasználják. A háborús helyzet közeli tapasztalata és a háború retorikájának visszavetítése erősíti az ellenség, belső ellenség jelenlétének a képét. Hogy a 243 rászoruló mindegyike biztosan nem osztozott a képviselőtestület véleményén, azt más források megerősítik, tehát a „nép érdekét képviseljük” csak demagóg retorika. Megjegyzendő, hogy a 14 tagú társaságból legalább 2 fő szintén a képviselőtestület tagja (is) volt. Itt azonban a megnyilatkozó úgy állítja be, mintha a 243 szegény támogatná a képviselőtestület „józanabbul gondolkodó” közösségét.

(3) *b) a földhöz juttatást s a község nem kaphatja meg az annyira szükséges közlegelőt, - és mivel a község 1/3 része református (J.Z.A.) vallású kik már vallásuk miatt sem részesülhettek a földvételebe, és azon módon elítélik ezt a szemérmetlen földuzsorát, valamennyien összefognak és nemcsak elűzik a plébánost, de követelni fogják igazukat, mert azt nem fogják tűrni, hogy a plébános és társai személyes hasznú kapzsisággal megkárosítsák a községet és nyomorban döntsék azt a 243 szegény embert, kinek csak a temetőben jut föld.*”

A református vallásúak csoportjának említése kapcsán felmerülhet, hogy volt a korszakban a földosztásokat szabályozó törvény, mely megszabta, hogy milyen felekezeti arányban kaphassanak földet a rászorulók. Erre eddig semmilyen forrást nem találtam. Azonban az biztosan kétségszembvonható, hogy

²⁶ PETYKÓ Márton: A boszorkánypercek periratai... i.m. 150.

a reformátusokat 1920-ban egy állami szabályozás kizárná a parcellázásból. Tehát marad az a feltevés, hogy a plébános vezette csoport (vásárlók) zárta ki a református földigénylőket. Ez pedig azt jelentené, hogy a 14 tagú társaság minden tagja katolikus volt. És lehet, hogy volt olyan református, aki nem jutott földhöz (ahogy olyan katolikus is nyilván lehetett). A bíró viszont református. Tehát vallási ellentét is hozzájárulhatott a két érdekcsoport ellentétéhez.

A következő szöveg más nézőpontból, a *Földművelésügyi miniszter* nézőpontjából mutatja be a vételt.

- (4) *„Hogy vannak elégedetlenek, az természetes, mert hiszen 271^{1542/1600} hold föld egy 1300 lelket számláló község minden lakójának kielégítése lehetetlen. – Ha azonban, – mint a herczegprimás úr közli- a község lakossainak jobb érzésű megbízható részének szükségletei a lehetőséghez képest kielégítést nyertek, s így ezek a jobb elemek elégedettek, a többinek az elégedetlenkedése figyelmen kívül volna hagyandó.”²⁷*

Az előző szövegrész kapcsán elmondottak a miniszter nézőpontjából fordítottan jelennek meg, ebben az esetben is megtörténik a csoportidentitás megkonstruálása. A szemléletesség kedvéért egymás mellé állítom a két példát. Az előző szöveg a nem-vásárlók közösségét „*nagyobb számú és józanabbul gondolkodó s vagyonnal bíró kisgazda*”-ként tette nyelviileg megkonstruálttá. Ezzel ellentétben a miniszteri átirat szövegrészlete éppen a vásárlók csoportját nevezi „*jobb érzésű rész*”-nek: „*a község lakossainak (1) jobb érzésű, (2) megbízható része, (...) (3) jobb elemek*”. Ebből következik, hogy a megnyilatkozó mentális konstrukciójában a másik csoport (1) logikailag „nem-jobb érzésű”, azaz erkölcsileg megbízhatatlanabb, de ezt kifejti a következő fogalmi konstrukció is: (2) „*megbízhatatlan*” (3) kevésbé „*jó elemek*”. Ezekon kívül a megnyilatkozó egy mentális reprezentációt is foglamilag megkonstruál a nem-vásárlók csoportjáról, még hozzá, hogy „*elégedetlenkednek*”. A miniszter tehát a „mi” kategóriáját, azaz az „erkölcsi jót”, a „nép érdekét” a vevők kategóriájával azonosítja. Ennek a gondolkodásnak a háttérében kereshetünk úgy társadalmi (agrárius-liberális, fehér-vörös) mint személyes ellentéteket és előítéleteket.

Hajdu István jószágigazgatónak, Rubinek Gyula földművelésügyi miniszterhez írott informális levele szintén közösségeket konstruál, de egészen más nézőpontból teszi, mint azt Turtsányi Kálmán telepítési felügyelő tette.

²⁷ MNL OL FM K 184-1921-29-58979-116646-/1920 sz. 100.616 1920 ikt. sz. miniszteri átirat, kelte: 1920. november 18.

- (5) *„Ez egy olyan tisztességes, igazán a nép érdekében csinált, az uradalom részéről pedig egy önzetlen birtokeladás, a mit kérlek ne engedj néhány héregi áskálódó és izgága által felboríttatni. A pénz itt van az uradalmi kasszában, innen fog jóváhagyás után szétküldetni.”²⁸*

A fogalmilag megkonstruált kifejezésekkel a megnyilatkozó azt fejt ki, hogy a csoport tisztességes, önzetlen és a nép oldalán áll. Ebből következtethetnénk arra, hogy a másik csoport a „*néhány héregi áskálódó és izgága*” nem a nép oldalán állna. Ez azonban tévedés lenne, hiszen itt a kategorizáció más mentális konstrukciók alapján konstruálódik meg. A kategóriában nem használ aszimmetrikus ellenfogalmi rendszert, nem képez ellenséges viszonyt a két csoport között. Fogalmilag az „igazságos ítélőképességgel rendelkező” (vásárló + támogatóik) és azzal nem rendelkezők (nem-vásárlók + támogatóik) csoportjára oszthatja a falut. Tehát az ellenfogalmi struktúra kosellecki értelemben inkább territoriális alapon szerveződik, mint spirituális alapon. A territoriális szerveződés alapjává pedig a jogos uralom elfogadása (az uradalom és a minisztérium felsőbbrendűsége) válik a „nép” fölött. (KOSELECK 1997, v.ö. Arisztotelész: „a hellén magasabb rendű”, az együttélés működik, ha „mi” vagyunk az urak)

A levél folytatódik:

- (6) *„Ugy látom a község tisztességes elemei mind itt sorakoztak egy csomó hadirokkant és özvegy, és épen azért kérlek, nagy és fontos dolgaid között szentelj ennek az ügynek néhány percet és szankcionáld a vételt, hogy mi is, ők is megnyugodjunk.”*

Itt a megnyilatkozó megkonstruálja és nyelvileg megformálja a két közösséget. Azonban ez a szöveg ellentétben a telepítési felügyelővel nem próbalkozik a másik kategória identitásának megkonstruálásával. A kategória határait egyszerűen a következő szerint húzza meg: „a tisztességes elemek” a „mi”-hez közelebb álló csoport, erre utal az „*itt sorakoznak*” (kiemelés tőlem – J.Z.A.) metaforikus deiktikus konstrukció, a térdeixisben a 'hozzánk közelebbit' jelentő *itt* használata, illetve a „*mi*” és az „*ők*” személyes névmási konstrukciók. Ennek a csoportnak a tagjai a „*csomó hadirokkant és özvegy*”. Figyelemreméltó, hogy a vásárlók és a nem-vásárlók csoportja is úgy nyilatkozik, hogy a szegénysorsúak, azaz a nép nevében beszél. A szociokulturális tényezők diskurzustartománya, azaz a diskurzuspártnerhez való viszonyulás végig megmarad az informális tartományban.

²⁸ MNL OL FM K 184-1921-29-58979-65019/66227 sz. ügyirat Hajdu István informális levele Rubinek Gyulának, kelt 1920. március 22.

A hercegprímás jószágigazgatója formálisabb stílustartományba sorolható levelet is küldött a minisztériumba, ebből származik a következő szövegrészlet:

- (7) „Midőn a héregi birtoknak az ottani földmivesek részére való parcellázása hosszú vajúdas után végre befejezéshez közeledik, – több héregi lakós, kik a megválasztott intéző bizottság tagjai iránti ellenséges viszonyuk miatt a vételben megkínálás dacára dacból nem vettek részt, és próbálják a parcellázást megghiúsítani, most a nagyméltóságu Földművelésügyi Miniszter Urtól kéri az eladáshoz szükséges jóváhagyásnak megtagadását általunk nem ismert, de bizonyára a fentiekben előadott való tényállásból elütő okok alapján. – Annyi azonban bizonyos, hogy a héregi lakosok egymás között teljesen megegyezni sohse fognak, – ha a jelenleg megkötött adásvétel jóvá nem hagyatik, – még ennyi egymás között megegyezésben levő sem fog a birtok megvételéhez összeállani. – A jelenlegi adásvételi szerződéssel a legtöbb 1 holdat, de senki sem kap néhány holdnál többet. Kisebb részekre parcellázni, több héregi gazdát abban részeltetni igazán nem lehet.”²⁹

A héregi lakosok, akik „egymás között megegyezni sohase fognak” tehát két csoportra, a vásárlók és a nem-vásárlók csoportjára oszlik. A kategorizálás egyszerű, akinek jut föld (vásárlók + támogatóik) mindig szembe fog helyezkedni azzal, akinek nem jut (nem-vásárlók + támogatóik). Ez az alapja a faluban lévő ellentétnek, mely azonban nem borítja föl a falu „belbékéjét”, ami felborítaná, azaz megosztaná a falut, ha a „vevőket” egy konstruált identitással azonosítanánk.

- (8) „Mindezek alapján kérjük a megkötött adásvételi szerződés jóváhagyását, mivel ily igazságos s előnyös módon a parcellázás keresztül vihető soha nem lesz. Ha a parcellázás újból más módon kíséreltetnék meg, abban az esetben is volna, az ellen felszólaló, a jelenleginél bizonynyal nagyobb számú része az ottani gazdáknak, kiknek kérelmét, ha a jelenlegi akadékoskodók meghallgattatnának, mégkevésbé lehetne elutasítani.”³⁰

²⁹ MNL OL FM K 184-1921-29-58979-65019/65799 sz. ügyirat Hajdu István levele a Földm. Miniszterhez, kelt: 1920. március 2.

³⁰ MNL OL FM K 184-1921-29-58979-65019/65799 sz. ügyirat Hajdu István levele a Földm. Miniszterhez, kelt: 1920. március 2.

A megnyilatkozó ebben az esetben azonban nem állít fel ellenséget, az „ők”, az „akadékoskodók” ugyan úgy a közösség részét képezik, méghozzá a „kisebb számu része az ottani gazdáknak”. Tehát az igazság bizonyításához mindig számot adnak arról, hogy a falu, a nép többsége őket támogatja.

A hercegprímás jószágigazgatójának leveleiben a – „jobb elemek”, akik a faluban a többséget képviselik – érdekei számára kéri a minisztertől az ügy jogi megerősítését. Ugyan ez az ügy Turtsányinál úgy fest, hogy a „kapzsi” és a „háborúban részt nem vevő” kisebb közösség érdekei lesznek kielégítve egy nagyobb közösséggel szemben, itt tehát megbomlik a faluközösség szerves egysége. A szövegek tehát azt próbálják bizonygatni, hogy az igazság oldalán állnak, amit a nép akarata képvisel. De Descartes óta tudjuk, hogy „a nehezebben kifürkészhető igazságok tekintetében a szótöbbség semmit sem ér”.³¹

A miniszter átiratában a következőket olvashatjuk.

(9) „A hercegprímás Úrnak a vallás- és közoktatásügyi minister Úrhoz intézett átiratában foglaltakra való tekintettel, minthogy a hercegprímás úr értesítése szerint a szóban lévő ingatlan eldarabolásánál a 14 tagú parcellázó társaság önzetlenül és kifogástalanul járt el, amikor a parcellázásból befolyó többletet különböző közcélra leendő fordítás végett a hercegprímási uradalmi pénztárnál depanálta, továbbá minthogy a hercegprímás úr értesítése szerint az eladás tárgyát képező földekből elsősorban és csakis a tisztességes megbízható elemek részesültek, akik a földeket már művelés alá is vették és vételárát csaknem teljesen befizették, nem volna kívánatos úgy a község belbékéje, mint közgazdasági és szociális szempontból sem ezen ingatlaneldarabolási ügyet most teljesen felborítani.”³²

Itt a „tisztességes megbízható elemekre” hívnám fel a figyelmet. A jelentés a minisztériumban íródott fogalmazvány, Nagyatádi Szabó István miniszter a megnyilatkozó és egy hivatalnok a lejegyző. A tisztességes és megbízható elemek nyilván arra vonatkoznak, hogy nem kommunisták, vagy egyéb a hatalommal szembenálló személyek, szervezetek. Tehát nem zárja ki ez a kategória a tisztességesek köréből a nem-vásárló héregi gazdákat.

³¹ DESCARTES, René (1993), *Értekezés a módszerről*. Szerkesztette és átdolgozta: BOROS Gábor, (Matúra Bölcsélet) 29.

³² MNL OL FM K 184-1921-29-58979-116646-/1920 sz. 100.616 1920 ikt. sz. miniszteri átirat kelte: 1920. november 18.

Fontos különbség a megnyilatkozók között, hogy a (9)-es szöveg nem konstruál más identitást a nem-vásárlóknak mint a vásárlóknak.

A kérdést tehát az dönti el, hogy hova helyezzük a „mi”-kategóriájának határait: ha a jobb elemek elégedettek, a hercegprímás elégedett, tehát a minisztérium és a hatalom is elégedett lehet. Ebben az esetben az uradalom és a vevők retorikája jutott érvényre.

Ha azonban a jobb elemek elégedetlenek, Turtsányi telepítési felügyelő elégedetlen, a minisztérium és a hatalom is elégedetlen. Ebben az esetben a község képviselőtestületének nagyobb része és a nem-vevők retorikája jutna érvényre. A miniszter azonban, ahogy az az 1920. november 18-i átiratban olvasható úgy véli, hogy a többség akkor lesz elégedett, ha az első forgatókönyv marad életben.

Végül a héregi elöljáróság minisztériumba írott levelét idézem. Az irat a hivatalos nyelvi formákkal kezd.

(10) *„Héreg község elöljáróságától
1105/1920 szám*

*Nagyméltóságú
M. Kir. Földművelésügyi Minister Úr!
Kegyelmes Urunk!*

*Mély tisztelettel alulírt község elöljárósága azon kérelmeivel járul Nagyméltóságod elé (...) a község lakossága remélheti-e ezen kérdéses birtoknak Nagyméltóságod kegyes intézkedései szerinti elosztását?*³³

A fenti megnyilatkozásrészletekben lényeges elem, hogy a megnyilatkozó(k)³⁴ azonosítja magát, mint Héreg község elöljárósága. Ezáltal nyelvileg hozzáférhetővé teszi a résztvevők és az olvasó számára azt a mentális reprezentációt, amelyet magukról létrehozta.³⁵ A bírónak és a jegyzőnek, mint elöljáróságnak joga van a „*község mint erkölcsi testület*” társadalmilag legitimált és felhatalmazott

³³ MNL OL K 184-1921-29-58979-65019/1920 e. 1105/1920 sz. üi., Héreg község elöljáróságának levele a fm. minisztériumba, kelt: 1920. december 6.

³⁴ Héreg község elöljáróságára értem, melynek tagjai a bíró és a jegyző, illetve az elöljáróság fogalma tartalmazná a képviselőtestület tagjait, de nyilván nem sorolható ide az a képviselő, aki tagja a 14 vásárlók csoportjának is, ahogyan a bizottságot irányító esperesplébános sem (szintén elöljáróság). Ezért az *elöljáróság* nyelvi konstrukció reprezentánsaiként az aláíró jegyzőt és bírót azonosítom.

³⁵ PÉTYKÓ Márton: A boszorkányperek periratai... i.m. 153.

képviselőtére. A minisztériumba ezt azonban máshogy látták... (v.ö. előző szövegrészlet, nov. 18-i átirat).

(11) *„a méltányosság teljes mellőzésével elosztotta a földet úgy hogy a hadiözvegyek-árvák, és rokkantak, nem különben a földnélküliek nagy része nem kapott, vagy csak oly kevés földet juttatott nekik az érdekelttség, hogy ezen elosztás következtében a községi lakosság a legnagyobb elégtelenséget tanúsítják.”*

A (11)-es szövegrészlet először a „*hadiözvegyek stb.*” nagy részéről ír, akik nem kaptak földet és kisebb részükről, akik nagyon kevés földet kaptak. Ebből következik, hogy minden szegény elégedetlen. A lakosság, akit a megnyilatkozó képvisel, pedig a szegények oldalára állt *„a községi lakosság a legnagyobb elégtelenséget tanúsítják”*. Ebbe a kategóriába nyilván nincs benne a 14 vásárló, akik szintén lakosok. De a szöveg nem használ aszimmetrikus ellenfogalmakat, azok csak Turtsányi felügyelő jelentéseiben konstruálódnak meg.

A közösségi emlékezet

Ahogy azt már korábban is említettem, az 1921-es adásvétel elevenen él ma is a közösségi emlékezetben. Az 1930-ban keletkezett, de a '60-as években lejegyzett házsorolóban³⁶ a következő sorok állnak, melyekre magyarázatot a fent ismertetett földeladási ügy által kaphatunk.

(1) *„Barát Török Andrásnak hatalmas portája, van hozzá gazdasága, de az ügyvédek is ösmerősek nála.”*

A szóban forgó 271 holdas földterület vásárlója, a vevők, azaz a 14 tagú bizottság képviselője Török András volt.³⁷ A „Barát” ragadványnév kettős jelentést hordoz, egyrészt a katolikus paphoz való közelségét, másrészt a közösségben betöltött központi helyét jelenti. Érdekesség, hogy Török András a képviselőtestületnek is tagja volt, 1919. november 28-i ülésen jelen is volt, a 14 tagú bizottság másik, szintén képviselőtestületi tagjával, Vacula Gáborral együtt.³⁸

³⁶ lásd. JUHÁSZ Zoltán András: Versbe szedett... i.m.

³⁷ *„A f. évi május hó 25-én 98049-1921 X. ü.o. sz. a kelt nagybecsű átiratára van szerencsém Nagyméltóságodat értesíteni, hogy az esztergomi érsekség héregi 271/1542 k. holdas ingatlanát a Török András és társai héregi lakosok mint vevők között az 1919 évi december hó 21. én létrejött adásvévesi szerződésben foglalt jogügylethez az 5200/1919 M. K. sz. rendelet 9§-a alapján, a hozzájárulást megadom.”* MNL OL 1945 előtti Kormányservek Főosztály, K 184-1921-29-85979, válasz a 98049-1921 X. ü.o. sz. ügyíratra, melyben Török András mint vevő részére, a birtokeladást jóváhagyja a miniszter.

³⁸ MNL KEML V.224. Héreg községi iratai 1919–1950. Képviselőtestületi jegyzőkönyv 1919–1933.

A helyiek így emlékeznek Török Andrásra: „*aki ott lakott a plébánia közelében és a Vimrázi Marcsa néni háza, mint urasági ház is hozzá került. [...] A Török András nevére vette meg a pap. A pap vette meg a földeket, amik a Török András nevéen vannak.*”³⁹ A házsoroló versből és a visszaemlékezésekből, láthatjuk, hogy jómódú, vagyonos, katolikus gazdagparasztról van szó, aki a falu vezetői közé tartozik, a képviselőtestületnek is tagja. Az egykori uradalmi házak valóban Török András és a további vevők nevére kerültek.

(2) *Utána Mitnyik Andris pincepalotája*

(3) *Mitnyik Flóri bácsi is megérte valahára hogy csapott elejű és gangos lett a háza.*

Itt a verses szöveg a többi katolikus vevőkről szól. A pincepalota utal arra, hogy az ún. „urasági pince” és a mellette lévő gazdatiszti lakás Mitnyik András katolikus előljáró, képviselőtestületi tag tulajdonában volt. Szintén a vevők között szerepel Mitnyik Flórián, akinek ekkoriban bővült a háza. Legalább is csak ezt jegyzi fel róla a vers szerzője.

Összegezve azt láthatjuk, hogy a 14 tagú bizottság tagjairól, azaz a „vevőkről” a helyi csősz pozitív dolgokat ír le, amely elismertségükre, a faluban ezeket a személyeket övező tiszteletre utalhat. Különlegesen feltűnik az óvatos hangnem a katolikus előljárókkal kapcsolatban az egyébként igen szókimondó és gúnyos hangvételű versben.

Azonban a közösségi emlékezetben arra is találhatunk anekdotát, hogy a papföldeket nehezen tudták eladni, a reformátusok nem szívesen vásároltak a „vevőktől”: „*Víg Laci bácsi nem vette meg a földeket, mert azt mondta nekem nem kell ilyen föld, nem fogok én itt kápolnát építeni. Aztán Cseszán vette meg a földet és azokhoz került.*”⁴⁰ A „nem fogok én itt kápolnát építeni” kifejezés gúnyos, ironikus, amely utal, a hercegprímástól megvásárolt földterületre és az 1919–21-es adásvételre.

Összegzés

Tanulmányomban az első háború utáni fogalmi ellenségképző mechanizmusok működését vizsgáltam egy Komárom megyei település földvásárlási ügyével kapcsolatban. A vizsgálat során a mikrotörténelem és a kognitív-funkcionális

1. köt. 3/1919. sz., november 28-i ülés.

³⁹ Beszélgetés ALMÁSI Jánossal 2020. május 25-én.

⁴⁰ Beszélgetés ALMÁSI Jánossal 2020. május 25-én.

történeti szociopragmatika módszerével négyféle fő cselekményesítést különböztettem meg a földeladási ügyről keletkezett iratokban.

Ezek kapcsán arra a kérdésre kerestem, és kaptam választ, hogy bizonyos szövegekben a szerzők miért állították be önmagukat és helyzetüket másként, és ez miért áll ellentmondásban a róluk szóló szövegekkel. Illetve ez a – nagypolitikai beszédmódból eredő, fogalmi szinten generált konfliktus –, hogyan alapozhatta meg a későbbiekben a falu társadalmi csoportjai közötti ellentéteket, amelyek következményeit a kuláklisztázásban, a TSZ-esítés során láthatjuk. A bizonyítást szövegközeli elemzéssel végeztem el. Jelen tanulmányban szemléltettem, hogy ugyan azt a földeladási ügyet máshogy értelmezte a (1) nem-vevők csoportja (2) a vevők csoportja /itt a katolikus jószágigazgató álláspontját mutattam be/ (3) a telepítési felügyelő (4) a miniszter. Ezen narratívák közül az identitásképzés legplasztikusabb példáit Turtsányi telepítési felügyelő jelentései adják.

Az elemzés árnyaltan mutatja, hogy 1921-ig komoly ingadozás figyelhető meg a fogalomhasználatban, melynek során a nagybirtokos kétféle értelmezésével találkozunk: az egyik szerint megbízható átgondolt földeladást hajtott végre a helyiek érdekében, a másik szerint minél nagyobb nyereséggel, a „falú” megtévesztésével igyekezett túladni a birtokon. A kommunista és a kapitalista fogalmak köré csoportosuló jelzőknek szép csokrát gyűjthetjük ki a szövegből, melyet a különböző narratívák melletti érvelésnél előszeretettel ültettek be szövegeikbe a szerzők, s konstruáltak meg ezekkel a fogalmakkal nem létező, új identitásokat.

Összegezve azt láthatjuk, hogy a földeladási ügy kapcsán a különböző narratívák felhasználták a közösségen belüli ellentéteket és a nagypolitikai beszédmód ellenségképeit kivetítették a közösség meglévő csoportjaira. Azonban az így kapott, vagy az egyénekre kényszerített identitással semelyik csoport tagjai nem tudtak azonosulni, s ez vezetett ahhoz, hogy Turtsányi Kálmánt izgatással beperelték, aki erre egy rágalalmazási perrel válaszolt.⁴¹ A vegyesházasságok, a lakóhelyek és felekezetek szerinti eloszlás vizsgálata rámutat arra, hogy eddig nem volt szoros és állandósult ellentét a csoportok között, ami viszont a nagypolitikai beszédmód közösségi ellentétekre való vetítését jelentette, állandósíthatta az emberekben a „belső ellenség” feszültségét, amely – a katolikus nagygazdák ellen – a kuláklisztákban fog manifesztálódni.

⁴¹ A peranyagot és a rágalalmazási ügyet további levéltári kutatások során-e tanulmány megjeleneése után vizsgálom. Illetve a levéltárakban arra a kérdésre is választ keresek mi motiválhatta Turtsányi Kálmán telepítési felügyelőt a csoportok közötti kategorizációra, milyen hatások alakították személyes nézeteit és formálták véleményét.

Bibliográfia

- BOLGÁR Dániel 2008. A kulák érthető arca. Fogalomtörténeti vázlat. In: Mindennapok Rákosi és Kádár korában. Új utak a szocialista korszak kutatásában. Szerk. HORVÁTH Sándor. Nyitott Könyvműhely, Budapest.
- CSÍK Rezső (1996) Héreg község krónikája. Második, javított kiadás kézirat. (2019) Szerk. DÖBRENTEY Ildikó
- DESCARTES, René (1993), Értekezés a módszerről. Szerkesztette és átdolgozta: BOROS Gábor, (Matúra Bölcelet)
- ILYEFALVI Emese 2010. „...akar mi lellyen benneteket mingyart Emberre gyanakoztok”, Boszorkányfenyegetések pragmatikai elemzése. In: XI. Rodosz konferenciakötet. Szerk. SZÉKELY Tünde, Kolozsvár. 75–92.
- JUHÁSZ Zoltán András (2019), Versbe szedett titkok. Házsoroló rigmusok Héregről. In. „Az élet éppen elég hosszú” – BG60. Írások Balázs Géza 60. születésnapjára. Szerk. BLANKÓ Miklós – PÖLCZ Ádám. Bp., 251–253.
- KOSELLECK, Reinhart 1997. Az aszimmetrikus ellenfogalmak történeti-politikai szemantikája. Józsoveg Műhely Kiadó, Budapest.
- KUNA Ágnes 2012. Stílusmintázatok a 16–17. századi orvosi receptekben. Történeti stilisztikai elemzés kognitív nyelvészeti keretben. In: A stílus szociokulturális tényezői. Kognitív stilisztikai tanulmányok. Szerk. TÁTRAI Szilárd – TOLCSVAI NAGY Gábor. Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest. 303–45.
- PETYKÓ Márton 2015. A boszorkányperek periratai mint közösség- és identitásképző diskurzusok. Magyar Nyelv 111:2: 147–61.
- SÁROSI Zsófia 2003. Történeti szociopragmatika – magyar nyelvtörténet más megközelítésben. Magyar Nyelv 99: 434–48.
- SÁROSI Zsófia 2015. Pragmatika, szociopragmatika, udvariasságkutatás a magyar nyelvtörténetben. Magyar Nyelv 111:2: 129–46.

Felhasznált levéltári források

- Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár, Földművelésügyi Minisztérium Polgári kori kormányhatósági levéltárak – K szekció (1770–1973). Földművelésügyi minisztériumi levéltár (1867–1951). Földművelésügyi Minisztérium (1885–1945). K 184 Általános iratok (1889–1944).
- Magyar Nemzeti Levéltár Komárom-Esztergom Megyei Levéltár MNL KEML V.224. Héreg község iratai (1919–1950. Képviselőtestületi jegyzőkönyv 1919–1933. 1. köt.)
- Magyar Nemzeti Levéltár Komárom-Esztergom Megyei Levéltár MNL KEML V.224. Héreg község iratai, kataszteri birtokívek.

Az 1994-es ruandai népirtás női elkövetői

ZSIGA NIKOLETTA EVELIN

1. Bevezetés

A történelmi múlt vizsgálata során az emberi faj kegyetlensége már számos alkalommal megmutatkozott, amely sokszor a népirtások során tetőzött. A genocídium fogalma mégis csak relatíve későn, 1948 után vált a nemzetközi jogi gyakorlat és a tudományos szóhasználat részévé.¹ A népirtásokkal kapcsolatos nemi szerepek vizsgálata még később vette kezdetét, emellett a szakirodalom is aránylag kevés figyelmet fordított rá.²

A második világháború, illetve a holokauszt borzalmait követően még néhány évnél el kellett telnie, hogy a nemi szerepek vizsgálata is az érdeklődés központjába kerüljön. Az első ilyen vizsgálat az 1980-as években zajlott, ugyanakkor ebben az esetben a nőkre leginkább még csak áldozatként tekintettek. A kutatók ugyanis sokáig azon az állásponton voltak, hogy a nők nem olyan agresszívok, sőt inkább emberségesek és együttérzők, így nem képesek olyan bűncselekmények, illetve atrocitások elkövetésére, mint a férfiak. Az előbbi indokok, illetve a nők reprodukációs képességeinek kulcsfontosságú szerepe miatt a férfiak sokáig kizárták a nőket a népirtás lehetséges elkövetőinek köréből.³

Azok a jelentős vizsgálatok, amelyek a női elkövetők szerepére irányulnak a népirtások során, az utóbbi harminc évben vették kezdetüket. A XX. századi népirtások közül több is kiemelhető, amelyekben a nők tevékeny szerepet

¹ A népirtás fogalmát Raphael Lemkin alkotta meg, majd használta először 1944-ben, de csak 1948-ban fogadták el az ENSZ Népiirtás Büntetékének Megelőzéséről és Megbüntetéséről Szóló Egyezményt. (United Nations Office Genocide Prevention and the Responsibility to Protect: *Genocide*. <https://www.un.org/en/genocideprevention/genocide.shtml> (Utolsó elérés: 2020.10.21.))

² Global Justice Center (2018), *Beyond Killing: Gender, Genocide, and Obligations Under International Law*. New York, Global Justice Center. 9. <https://www.globaljusticecenter.net/files/Gender-and-Genocide-Whitepaper-FINAL.pdf> (Utolsó elérés: 2020.10.26.)

³ SMITH, Roger W. (1994), Women and Genocide: Notes on an Unwritten History. *Holocaust and Genocide Studies*, vol. 8, no. 3, Winter. 315-334. 319. <https://heinonline.org/HOL/Page?handle=hein.journals/hologen8&div=28&%3f&collection=journals> (Utolsó elérés: 2020.10.19.)

vállaltak elkövetőkként.⁴ Ezek közül a ruandai népirtást emeltem ki (1994), így keretet adva dolgozatom témájának is. A munkám során kiemelten vizsgálom a női elkövetők szerepét, illetve egy olyan megközelítést ismertetek, amely elfogadja, hogy a nők is képesek brutális bűncselekmények elkövetésére. Témám szakirodalmi előzményeit ismertetve egy általános áttekintést adok a ruandai női elkövetők kutatásának alapvető kérdéseiről és eredményeiről.

Ruanda esetében szét kell választani a nyugati feminista nézeteket és azt az antifeminista nézetet, amely szerint a nők kisebb valószínűséggel vesznek részt a politikai erőszakban. A téma kapcsán azonban a nyugati feminista diskurzusokban sincs egyetértés, ugyanis vannak, akik szerint a nők a természetükönél fogva tartoznak a gyengébbik nemhez (esszencialista nézet), míg mások szerint a nőket sokkal inkább a neveltetésük miatt tekintik a gyengébbik nemnek (konstruktivista nézet). Az esszencialisták szerint jórészt a férfiak miatt robbannak ki a háborúk, így egy szelídebb, nők által dominált politikát kellene kialakítani a béke érdekében. A konstruktivisták szerint azonban a béke nem csak a nők érdeke, tehát a nőiség nem függ össze a pacifizmussal.⁵

A háborúk ugyanakkor már nem csak a férfiak között zajlanak. Ezzel kapcsolatosan a nemeket különböző szerepekkel ruházták fel, így a férfiakat támadói, míg a nőket szenvedői és áldozati státuszba helyezték.⁶ Ebből adódik az a feltevés, miszerint a nők eredendően békésebbek.⁷

Ez a nemi alapú, tradicionális felfogás kizárta azt, hogy egy nő is képes elkövetni gyilkosságokat vagy háborús bűnöket. A bizonyítékok mégis azt mutatják, hogy a nők nem csak elszenvedői a konfliktusoknak, hanem elkövetői is. A közvéleményben azonban még mindig az a tévhit él, hogy ezek a női elkövetők mentálisan sérültek, illetve örültek, így emiatt kegyetlenebbek.⁸

⁴ SMITH (1994), 322.

⁵ SHARLACH, Lisa (1999), Gender and genocide in Rwanda: Women as agents and objects of Genocide. *Journal of Genocide Research*, 1 (3). 387–399., 389–390. https://www.researchgate.net/publication/240532562_Gender_and_genocide_in_Rwanda_Women_as_agents_and_objects_of_Genocide (Utolsó elérés: 2020.12.03.)

⁶ GARCÍA SOLA, Marina (2018), Challenging Violence and Victimisation Discourses in International Relations. The experiences of Men and Women during the Rwandan Genocide. *Femeris*, 3 (1). 94–110., 98. <https://e-revistas.uc3m.es/index.php/FEMERIS/article/view/4076> (Utolsó elérés: 2020.12.03.)

⁷ SMEULERS, Alette (2015), Female Perpetrators: Ordinary or Extra-ordinary Women? *International Criminal Law Review*, 15 (2). 207–253., 209. https://www.researchgate.net/publication/272386177_Female_Perpetrators_Ordinary_or_Extra-ordinary_Women (Utolsó elérés: 2020.02.09.)

⁸ SMEULERS (2015), 227–228.

Dolgozatomban rövid történeti áttekintést adok a ruandai népirtás előzményeiről, majd a ruandai nők helyzetét ismertetem a népirtás előtti időszakban. Ezt követően felvázolom azokat a lehetséges motivációkat, illetve mobilizációs eszközöket, amelyek szerepet játszhattak abban, hogy a ruandai nők elkövetőkké váljanak. Munkámban ezek mellett bemutatok még néhány olyan esetet, amelyeket a ruandai női elkövetők egy szűk csoportja – szomszédok – követett el. Ennek kapcsán az a célom, hogy szemléltessem azokat a borzalmakat, amelyeket a társadalom más szintjein is véghez vittek a női elkövetők. Végezetül említést teszek még az ország és a nők népirtás utáni helyzetéről, illetve a női elkövetők felelősségre vonásáról.

2. Történeti háttér: népirtás Ruandában

A Közép-Afrikában található Ruandában 1994 áprilisától július közepéig a modern kor egyik legbrutálisabb tömegmészárlása zajlott. A körülbelül száz napig tartó öldöklésben a becslések szerint 800 ezer – 1 millió tuszi és mérsékelt hutu halt meg az akkoriban nyolcmillió országban.⁹

Már a XV. századtól kezdve Ruanda népességének túlnyomó többsége hutu volt, és ez az évszázadok alatt sem változott: az 1994-es népirtás előtt is a lakosság 84%-át adták. A tuszi kisebbség mindössze 15%-ot tett ki, a maradék 1%-ot pedig az őslakos twák, vagyis pigmeusok alkották. Az idők során ugyanakkor a hutuk és a tuszik között az etnikai különbségek kikristályosodni látszódtak. Az első világháborút követően Ruanda-Urundi (akkori nevén) belga fennhatóság alá került, 1923-ban pedig mandátumterületté vált. A több évtizedig tartó gyarmati időszak során a szarvasmarha-tartó tuszi kisebbség került a politikai és társadalmi vezető szerepbe a földművelő hutu tömegekkel szemben.¹⁰

A korábban a számszerű etnikai kisebbségben lévő, de a társadalmi ranglétra tetején álló tuszik által uralt területen a hatalom az 1962-es függetlenedés után a többségi hutuk kezébe került. Ruandában egyre súlyosbodtak a két csoport között fennálló etnikai, társadalmi feszültségek. Eközben a Ruandával határos országokban, például Burundiban is összecsapások folytak a hutuk és a tuszik között, amelyek kölcsönös megtorlásokhoz vezettek, attól függően, hogy az adott országban éppen melyik csoport irányított. Ekkor terjedt el a hutuk körében az *inyenzi*, azaz a „csótány” kifejezés is a tuszokra.¹¹

⁹ BIEDERMANN Zsuzsánna (2013), A ruandai népirtás és nemzetközi közösség passzivitása. *Afrika Tanulmányok folyóirat*. 7. évf. 2. sz. 61–94. 61. http://real.mtak.hu/9153/1/03_biedermann.pdf (Utolsó elérés: 2020.10.26.)

¹⁰ Uo.

¹¹ BIEDERMANN (2013), 65.

Ruandában időközben a harcokat kihasználva 1973-ban Juvénal Habyarimana¹² került hatalomra. A szomszédos Ugandában ugyanakkor 1986-ban Paul Kagame megalapította a Ruandai Hazafias Front (*Rwandan Patriotic Front*, RPF) nevű, Ruandából menekült tuszikat tömörítő szervezetet. Az RPF 1990-ben támadást indított Ruanda felé, ami polgárháborúhoz vezetett Ruandában.¹³ A kormány és az RPF többször tárgyaltak a tűzszünetről, és a háborút lezáró egyezményt végül alá is írták 1993 augusztusában Arushában. Az egyezmény azonban tarthatatlan volt a szélsőséges hutuk számára.¹⁴ Megkezdődött a machéték importálása, illetve a hutu milíciák – mint például az *Interahamwe* – kiképzése.¹⁵

A népirtás az 1994. április 6-án történt merénylet után robbant ki: az esti órákban lelőtték a Kigali felé tartó Habyarimana elnök repülőgépét, aki a vele utazó burundi elnökkel együtt meghalt. A mai napig tisztázatlan az elkövetők kiléte, de az akkor kialakult helyzetet kihasználva a szélsőséges hutuk az RPF-t vádolták meg. A rádióban (*Radio Télévision Libre des Mille Collines*, RTLM) kiadták a jelszót: „Vágjátok ki a magas fákat!”¹⁶ – ez jelentette a népirtás kezdetét.¹⁷

3. A ruandai nők helyzete a népirtás előtt

A népirtásban betöltött szerepük megértéséhez fontos megvizsgálni a ruandai nők helyzetét a családban és a társadalomban, amely az idők során jelentős változáson ment keresztül.

¹² Juvénal Habyarimana 1973-ban lett Ruanda elnöke, ezt puccsal ért el. Többször újraválasztották egyedüli jelöltként, illetve több oldalról is támadás érte, korrupcióval és etnikai feszültségszítással is vádolták. Az arushai egyezmény aláírása előtt a kulcspozíciókba hutu katonatiszteket jutattak, azonban 1993 augusztusa után már a közös hutu-tuzsi kormány irányította az országot, de az ideiglenes kormányfő továbbra is Habyarimana volt. 1994-ben már a békét igyekezte fenntartani, így találkozott a szomszédos államok vezetőivel is. 1994. április 6-án azonban merénylet áldozata lett –, amelyet egy vállról indítható rakéta okozott – a vele utazó burundi elnökkel együtt. (Afrika Tanulmányok, Juvénal Habyarimana. *Afrika Tanulmányok*. http://www.afrikatanulmanyok.hu/htmls/habyarimana_juvenal.html (Utolsó elérés: 2020.10.28.))

¹³ Szűts András (2010), Népiirtás Ruandában 1994 április-júliusában: Genocídium, melyet a világ tétlenül nézett. *Belvedere Meridionale*, 2010/XXII. 1–2. 36–47. 38–39. http://acta.bibl.u-szeged.hu/5244/1/belvedere_2010_001_002_036-047.pdf (Utolsó elérés: 2020.10.26.)

¹⁴ Bűr Gábor (2011), Ruanda - 10 év után. *Afrika-történeti tanulmányok*. 259–265. 262. <http://gepeskonyv.btk.elte.hu/adatok/Tortenelem/AfrikanisztikaMA/b%FArg%E1bor/18.b%FAr.Ruanda.pdf> (Utolsó elérés: 2020.10.26.)

¹⁵ SPERLING, Carrie (2006), Mother of atrocities: Pauline Nyiramasuhuko's role in the Rwandan genocide. *Fordham Urban Law Journal*, 33 (2). 637–664. 641. <https://ir.lawnet.fordham.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1929&context=ulj> (Utolsó elérés: 2020.10.26.)

¹⁶ Szűts (2010), 40.

¹⁷ Uo.

A társadalom csak a férjezett nőket fogadta el igazán, akik pedig csak akkor váltak igazi feleséggé, ha egy vagy több fiúgyermeket adtak a férjüknek.¹⁸ Emiatt Ruandában gyakran mondták, hogy a nők egyetlen értéke a férfi.¹⁹ A politikai szintér ugyancsak elzárva maradt a ruandai nők előtt; a közéletben csak közvetetten vehettek részt.²⁰

Az 1990-es évektől azonban a ruandai társadalomban egyre inkább jelen voltak az emancipációs törekvések, 1993-ban pedig kinevezték az első női miniszterelnököt is, Agathe Uwilingimánát. A nők egyre több munkakörben tudtak elhelyezkedni, bár még mindig hátrányban maradtak a férfiakhoz képest. Az oktatás és a politika területein szintén jelentős lemaradásuk volt.²¹ Az évek alatt a nők tulajdonhoz való joga sem bővült, a családok életében továbbra is a férfiak voltak a fő döntéshozók.²²

A nők és a férfiak a családon belül azonban mégis egyenlőbbek voltak annál, mint amit általában nyilvánosan elismertek. A nők ugyanis itt egyfajta tanácsadói szereppel bírtak, amivel befolyásolni tudták a férjüket.²³ Ez a szerep a női elkövetők körében, illetve a népirtás utáni tárgyalások alkalmával is nagy jelentőséggel bírt.

4. A női elkövetők lehetséges motivációi

A népirtások során az elkövetőket a legkülönbözőbb motivációk készíthetik gyilkosságokra. A ruandai nők esetében azonban számos, sajátosnak tekinthető motiváció is megjelent.

Az egyik ilyen lehetséges motiváció az elnök elleni merénylet miatt kialakult helyzethez kötődő katasztrófamentális volt, amely sokféle érzelmi hatást kiválthatott, többek között a felháborodást. Sokan így a felelősöket keresték, és a tuszikban ezeket meg is találták.²⁴

¹⁸ BURNET, Jennie E. (2012), *Genocide lives in us: women, memory, and silence in Rwanda*. Madison, The University of Wisconsin Press. 42–44.

¹⁹ HOGG, Nicole (2011), *"I never poured blood": Women Accused of Genocide in Rwanda*. Montreal, McGill University. 24. <https://escholarship.mcgill.ca/concern/theses/vt150k897> (Utolsó elérés: 2020.10.26.)

²⁰ BAGI Judit (2018), *Nők politikai és társadalmi képviselője Ruandában az 1994 és 2017 közötti időszakban*. Pécs, Pécsi Tudományegyetem. 76–78. <http://docplayer.hu/144523464-Nok-politikai-es-tarsadalmi-kepviseloje-ruandaban-az-1994-es-2017-kozotti-idoszakban-phd-disszertacio.html> (Utolsó elérés: 2020.10.26.)

²¹ BAGI (2018), 81–84.

²² SHARLACH (1999), 391.

²³ HOGG (2011), 26–27.

²⁴ ADLER, Reva N., LOYLE, Cyanne E., GLOBERMAN, Judith (2007), A Calamity in the Neighborhood: Women's Participation in the Rwandan Genocide. *Genocide Studies and Prevention: An International*

A korábbi társadalmi rend összeomlása is szolgálhatott motivációként, amivel együtt a hutu nők fenyegetettségérzete is megsokszorozódott.²⁵ A zavar és az ambivalencia is nagy szerepet játszott: a milícia tagjai ugyanis arra kérték a hutu nőket – így ellentmondva a hagyományos női szerepüknek –, hogy vegyék ki a részüket a népirtásból.²⁶

Lehetséges – bár egymással ellentétes módon mozgósító – motiváció lehetett még az összhang és a disszonancia a tradicionális nemi szerepekkel. Sok nő szándékosan vett részt a népirtásban. Ők ugyanis megtalálták az összhangot a különböző élethelyzetekben követendő, ez esetben a hagyományos női, illetve a népirtó szerepeik között, ez a közös pont pedig a férj segítése volt minden lehetséges módon. A disszonancia ezzel szemben azokat a nőket érintette, akik aktívan részt vettek a népirtásban, tehát gyilkoltak, de mindeközben a hagyományos női szerepüknek is eleget tettek.²⁷

A ruandai nők általánosan kedvezőtlen, kiszolgáltatott egzisztenciális körülményeiből adódóan a kapzsiságot és az opportunizmust is meg kell említeni a népirtásban való részvételük lehetséges motivációi között, amelyet a politikai vezetők igyekeztek kiaknázni. Az Ideiglenes Kormány ugyanis a tusziki tulajdonának szétosztására bízta a hutukat, azt remélve, hogy ezzel növelik a támogatottságukat és a szegénység problémáját is megoldják.²⁸

Az etnikai ellenségeskedés szintén fontos tényező volt, hiszen a hutu nők a női szolidaritás helyett a saját etnikai csoportjukat és a hutu nacionalizmust választották.²⁹ Ennek háttérben többek között az állt, hogy a hutu nők fenyegetve érezték magukat a tuszi nők által. A tuszi nőket ugyanis „Ruanda szexuális elitjének” tekintették, emiatt az ellenük elkövetett atrocitások tudatos támadások voltak a tusziki reprodukciós képessége ellen.³⁰

Journal, 2(3). 209–234. 218–219. <https://scholarcommons.usf.edu/cgi/viewcontent.cgi?referer=&httpsredir=1&article=1192&context=gsp> (Utolsó elérés: 2020.10.26.)

²⁵ ADLER, LOYLE, GLOBERMAN (2007), 219–220.

²⁶ ADLER, LOYLE, GLOBERMAN (2007), 220–221.

²⁷ ADLER, LOYLE, GLOBERMAN (2007), 215.

²⁸ ADLER, LOYLE, GLOBERMAN (2007), 217.

²⁹ SHARLACH (1999), 388–397.

³⁰ BLIZZARD, Sarah Marie (2006), *Women's Roles in the 1994 Rwanda Genocide and the Empowerment of Women in the Aftermath*. Atlanta, Georgia Institute of Technology. 35–36. <http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.424.6450&rep=rep1&type=pdf> (Utolsó elérés: 2020.10.27.)

Voltak olyan nők, akik csak a tömeget követték, mások viszont szórakozásból követték el a gyilkosságokat.³¹ Sok esetben viszont a fegyveres férfiak miatt kényszerültek a nők arra, hogy megtámadjanak másokat vagy öljenek, nemritkán családtagokat is.³²

A lehetséges motivációk mellett több mobilizációs eszköz is működésbe lépett a népirtás előtt és közben is, amelyek segítségével manipulálni és mozgósítani lehetett a nőket. Ezek közé tartozott az RTLM rádió, illetve a *Kangura* nevezetű újság.³³

Voltak azonban olyan nők, akik vagy nem tudták megmagyarázni, hogy miért vettek részt a népirtásban, vagy a félelem és szégyénérzet miatt nem is akarták elmondani a történetüket.³⁴

5. Elkövetők és cselekedeteik

A ruandai népirtás során a női elkövetők a társadalom minden szintjét képviselték. A miniszterek és az adminisztratív szereplők közül ugyanúgy kerültek ki női elkövetők, mint az apácák, a kórházi dolgozók, az iskolai alkalmazottak, vagy éppen az iskolás lányok közül. A dolgozatom fókuszába azonban azokat a ruandai női elkövetőket helyeztem, akik közeli, szomszédsági viszonyban voltak az áldozataikkal. Az alábbiakban olyan eseteket emeltem ki, amelyek a népirtás alatt nagyrészt mindennaposak voltak, illetve az ország bármely területén előfordulhattak, nemcsak a lentebb tárgyalt helyszíneken.

5.1. Szomszédok

Sok esetben az áldozatok haláláért a saját szomszédjaik voltak a felelősek. Az elkövetőket legtöbbször barátként tartották számon az áldozatok, ugyanakkor a baráti és szomszédi kapcsolatokon túlmenően jelen volt még például az üzleti viszony vagy éppen a családi kötelék is. Ezek a népirtást megelőző emberi kapcsolatok azonban az események sodrában nagymértékben átalakultak, és a korábban fennálló kapcsolatok, illetve kötelékek helyett gyakran csak a rettegés és gyűlölet maradt.³⁵

³¹ HOGG, Nicole (2010), Women's participation in the Rwandan genocide: mothers or monsters? *International review of the Red Cross*, 92 (877). 69—102. 73. <https://www.peacewomen.org/node/89796> (Utolsó elérés: 2020.10.27.)

³² SMEULERS (2015), 247—248.

³³ BROWN, Sara E. (2014), Female Perpetrators of the Rwandan Genocide. *International Feminist Journal of Politics*, 16 (3). 448—469. 453—455. <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/14616742.2013.788806> (Utolsó elérés: 2020.10.27.)

³⁴ BROWN (2014), 461.

³⁵ African Rights (1995), *Rwanda — Not so Innocent: When Women Became Killers*. London,

Egy dán misszionárius például szemtanúja volt annak, hogy tuszikat vertek halálra hutuk, az elkövetők között pedig akadt több nő, illetve iskoláskorú lány is. Az említett misszionárius a Gisenyiben működő adventista egyetem munkatársa volt, akit a népirtás kitörése után sikeresen kimenekítettek az országból.³⁶ A férfit 1994. május elején idézte egy hírszolgálat (*News Network International*), ennek kapcsán a következőket mondta: „Igyekezünk elkerülni, hogy lássuk, amikor megtörtént.” „Nem fegyverrel öltek. Botokat használtak, machétét, illetve késeket. Nagyon nehéz felfogni...A szomszédjaikat, a saját barátait gyilkolják meg. Hihetetlen.”³⁷

A most következő eset a népirtás során nem számított egyedülállónak, ugyanakkor a legborzalmasabbak közé tartozik. Egy tuszi túlélő, Liberata Mukasakindi tíz órája született kisfiát ugyanis egy a falujukból már jól ismert idős nagymama verte halálra. A későbbi vallomások alapján kiderült, hogy ez az idős asszony több, mint száz tuszi kisfiút gyilkolt meg a népirtás alatt, sok gyerek közülük a szomszédja volt. A mészárlást követően az *African Rights*nak³⁸ azonban nem sikerült több információt megtudni arra vonatkozólag, hogy felelősségre vonták-e a nőt a tetteiért.³⁹

Mukasakindi lakhelyén, illetve Ruanda egész területén a népirtás kezdetekor a tuszi férfiak voltak a fő célpontok, később azonban a tuszi fiúkat sem kímélték. Ennek a legfőbb oka, hogy a tuszi férfiak és fiúk jelentették a legnagyobb katonai veszélyt a hutukra nézve. Emellett a tuszi társadalom kontinuitása is tőlük függött jórészt (a tuszi nők reprodukciós képessége mellett), mivel a tuszi gyerekek identitását, illetve nacionalizmusát a tuszi férjek és apák etnikai csoportja határozta meg. Emiatt több tuszi nő is parancsot kapott arra, hogy ölje meg a saját fiúgyermekét.⁴⁰ Mukasakindi erről a következőket mondta: „Néhány anya megölte a saját fiát, abban reménykedve, hogy ezzel megvédi magukat. De a többség, köztük én is elutasítottam. Azt mondtam nekik, hogy túl sok éjszakát töltöttem terhesen és arra várva, hogy a fiaim öljék meg őket.”⁴¹

African Rights. 31. <https://www.scribd.com/document/21263653/Rwanda-Not-so-Innocent-When-Womens-Became-Killers-Africa-Rights-August-1995> (Utolsó elérés: 2020.10.17.)

³⁶ Uo.

³⁷ Uo.

³⁸ Az *African Rights* egy olyan szervezet, amelynek célja, hogy harcoljon a súlyos emberi jogi visszaélések, a konfliktusok és az éhínség ellen, illetve segítse a polgári újjáépítést Afrikában. (Peacelink, *African Rights*. <http://web.peacelink.it/afrights/presenta.htm> (Utolsó elérés: 2019.12.22.)

³⁹ African Rights (1995), 31.

⁴⁰ Uo.

⁴¹ Uo.

„(...) elkezdődtek a szülési fájdalmaim. Egy másik nő segítségét kértem. Bementünk a bokorba, ahol egy kisfiúnak adtam életet. A másik nő félt elrejtőzni velünk a bokorba, mivel a baba sírása felhívna a támadók figyelmét. Egész nap tovább bujkáltam a bokorban a gyermekeimmel.”⁴² Mukasakindi csak néhány órát tölthetett az újszülött gyermekével, amikor a már említett idős hutu nő miatt a következő borzalmakat kellett átélnie: „Arra kért, hogy hagyjam hadd nézze meg a kisbabát. Félttem. De mit tehettem volna? Amikor meglátta a fiút megjegyezte, hogy »aha, szóval életet adtál egy újabb Inyenzinek? [...]« Megfogott egy botot és megütötte a gyermeket. A baba felnyögött, egyetlen egyszer, majd meghalt. Tíz óras volt. [...] Ezután azt mondta, hogy égessem el a gyermeket. De visszautasítottam. Azt mondtam neki, hogy »a gyermekem vére a kezedhez tapad. Égesd el te magad.«”⁴³

5.1.1. Madeleine Senguri

Madeleine Senguri a népirtást megelőzően egy kávégyárban dolgozott. A személye kapcsán szükséges megemlíteni, hogy a hutu nő már 1990 októberében megkezdte az ő „személyes népirtását”, ugyanis több tuszi férfit és nőt önkényesen letartóztatott, azzal a váddal, hogy az *inyenzi*⁴⁴ bűntársai.⁴⁵

A nő a népirtás ideje alatt még ennél is tevékenyebb szerepet vállalt, ugyanis felfegyverezte magát gránátokkal és fegyverekkel, amelyeket magával vitt a mézszárlások alkalmával. A fegyvereket a – szintén gyilkos – férjétől szerezte be, mivel a férfi korábban katonaként szolgált a Habyarimana-rezsim alatt. A nőnek három fia volt, akik szintén részt vettek a népirtásban. Egy túlélő a következőt mondta róluk: „Ezek a fiúk gonosz *Interahamwe* tagok voltak (...). A tuszik gyilkolásakor kísérték az anyjukat.”⁴⁶ Ehhez kapcsolódóan fontos megemlíteni a Gitutsi nevezetű körzetet is, amelynek tuszi lakosságát Senguri és fiai tizedelték meg.⁴⁷

Sengurinál már jóval a népirtás előtt megmutatkozott a tuszik iránti intenzív gyűlölet, amely a velük való bánásmódban is tetest öltött. Ezzel szemben mégis akadt egy tuszi nő, akit a barátjának tekintett, emiatt pedig megkímélt. Ez a tuszi nő ennek a különös „barátság” köszönhető az életét, mivel

⁴² Uo.

⁴³ African Rights (1995), 32.

⁴⁴ Az inyenzi kifejezést a tuszi lakosok mellett az RPF katonáira is használták. Ebben az esetben is a katonaságot kell érteni rajta.

⁴⁵ African Rights (1995), 33.

⁴⁶ Uo.

⁴⁷ Uo.

Senguri védelme alatt állt a mészárlás idején, aki megmentette őt a többi hutu elkövetőtől.⁴⁸ Más tuszikkal ugyanakkor Senguri könyörtelenül bánt. Egy túlélő ezt mondta a nő tetteiről: „*Nagyon nehéz megtalálni azokat a szavakat, amelyek leírják, hogy mit tett a népirtás során. Nincsenek szavak rá. Ölésre adott át embereket.*”⁴⁹

A népirtás ideje alatt addig folytatta a mészárlást és gyilkolást, amíg az RPF el nem érte a nő által lakott városnegyedet. Az utolsó pillanatban sikerült elhagynia Ruandát, és Zaire területére menekült, a mai Kongói Demokratikus Köztársaságba. Az *African Rights* tudomására jutott azonban a hutu nő szomszédjai által terjesztett szóbeszéd, mely szerint Senguri visszatért Ruandába, és az ország északi részén él.⁵⁰

5.1.2. Spéciose Mujawayezu

Spéciose Mujawayezu egy butarei községből származott, ahol az egyik helyi bíróság tagjaként dolgozott. Mujawayezu *Interahamwe* tag volt, és aktív szerepet játszott a népirtásban.⁵¹

Egy szemtanú vallomása szerint Mujawayezu több tuszit is megölt, vezette a gyilkolást végző embereket, illetve kifosztotta az áldozatok házáit, ellopta a vagyontárgyaikat, és a saját házában halmozta fel azokat. Nem csak a tuszikat üldözte, de a tuszikat támogató hutukat is.⁵² Az említett tetteken felül egy nagyobb öldöklésben is részt vett, amelyről a szóban forgó szemtanú a következőket mondta: „(...) részt vett a *Kadhafi* nevű mecsetbe menekülő tuszikkal szembe fordított mészárlásában is. Az *Interahamwe* behatolt a mecsetbe, majd üldözni kezdték az összes tuszit, akik ott kaptak menedéket (...). Benzinnel teli kannákat hoztak, amivel lelocsolták a házat, majd gránátokat dobtak be; mindenkit élve elégették. (...) Spéciose ismerte Kivugiza összes sírját, amelybe a tuszikat dobták, miután megölték őket.”⁵³

Egy másik túlélő szerint Mujawayezu szorosan együttműködött a helyi MRND⁵⁴ vezetővel, akivel előkészítő megbeszéléseket tartottak a népirtást illetően. Ezek az összejöveteleken született meg az a terv, mely szerint sok tuszit

⁴⁸ African Rights (1995), 34.

⁴⁹ Uo.

⁵⁰ Uo.

⁵¹ Uo.

⁵² Uo.

⁵³ Uo.

⁵⁴ Nemzeti Republikánus Mozgalom a Demokráciáért és a Fejlődésért (*National Republican Movement for Democracy and Development*) nevű szélsőséges párt.

átvernek azzal, hogy Mujawyezu menedéket ajánl fel nekik, egy-egy szobát, garantálva a biztonságukat. A tuszik ezt el is hitték, azonban a kiadott szobákba nem sokkal később katonák jelentek meg, akik lelőtték a rejtőzködőket.⁵⁵

5.1.3. Jeanne Mukemugemana és Solina Rwamakombe

Jeanne Mukemugemana bírósági hivatalnokként dolgozott Kigaliban. Aktívan részt vett a népirtásban, a bűntettei között megemlíthető, hogy elkísérte a férjét gyilkolni, felfedte a tuszik – köztük kisgyerekek – tartózkodási helyét, illetve együttműködött más népirtókkal tuszikkal, köztük Solina Rwamakombeval is.⁵⁶

Solina Rwamakombe a férjével együtt tevékeny szerepet vállalt a népirtás során, ugyanis mindketten elkötelezettek voltak amellett, hogy meg kell tisztítani a városukat (Kivugiza) a tusziktól, a népirtást pedig munkának tekintették, amelyet be kell fejezni.⁵⁷ Emellett közeli szövetségese volt a már előbb említett Mukamugemanának, róluk egy túlélő a következőket mondta: A két nő „(...) összeállította a (...) megöleendő tuszik listáját, beleértve a kisgyerekeket is. [Rwamakombe] azt mondta, nem szabad egyetlen csecsemőt sem kímélniük, még a magzatokat sem. Kivugizában rengeteg embert megölt, felírta a tuszik nevét a listára, ahogy az eszébe jutott, majd átadta a listát a vezető gyilkosoknak.”⁵⁸

Rwamakombe a családjával együtt jelenleg Gomában él, amely a Kongói Demokratikus Köztársaság területén található.⁵⁹

6. Befejezés

Dolgozatom célja a ruandai női elkövetők bemutatása volt, ezzel alátámasztva azt a ma már elfogadott tényt, hogy nemcsak a férfiak képesek borzalmas bűncselekmények elkövetésére. Ennek bizonyítására egy olyan szűk réteget emeltem ki a női elkövetők köréből, akik szoros kapcsolatban álltak az áldozataikkal, emiatt az általuk elkövetett bűnök még kegyetlenebbnek mondhatók.

Tanulmányomban röviden ismertettem az 1994-es ruandai népirtás előzményeit, illetve összefoglaltam a ruandai nők népirtás előtti helyzetét is. Rávilágítottam arra, hogy a népirtás női elkövetői a társadalom legkülönbözőbb rétegeiből kerültek ki, ennek ellenére az általam vázolt lehetséges motivációk közül több is közös pontnak mondható. A legtöbb női elkövető azonban

⁵⁵ African Rights (1995), 35.

⁵⁶ Uo.

⁵⁷ African Rights (1995), 36.

⁵⁸ Uo.

⁵⁹ Uo.

a hétköznapi nők közül került ki, emiatt esett a választásom a „szomszédok csoportjára” az elkövetők cselekedeteinek részletezése során.

Zárásként említést teszek azokról a negatív hatásokról, illetve következményekről is, amelyek a ruandai népirtás körülbelül száz napja után, vagyis 1994 júliusát követően még ma is felfedezhetők. A mészárlás után az új kormányra komoly feladatok vártak: a bűnösök felderítése, illetve megbüntetése mellett a társadalmi megbékélés előmozdítása is a célok között szerepelt, az utóbbihoz egységes nemzeti identitás megteremtésére volt szükség. A *gacaca*⁶⁰ bíróságok mellett az ENSZ nemzetközi törvényszéke is segítette a vádlottak felelősségre vonásában.⁶¹ A nemzeti egység erősítése érdekében úgynevezett *ingado* táborokat hoztak létre, amelyek arra hivatottak, hogy az elítélteket rehabilitálják, illetve felkészítsék őket a további életükre.⁶²

A népirtás során a nők részvételének arányát ugyanakkor nehéz pontosan megbecsülni, mivel a bebörtönzött nők száma nem egyezik a tényleges elkövetők számával. Ez azzal magyarázható, hogy a női vádlottak felmentési aránya magasabb, mint a férfiaké, ami visszavezethető a nemükre és a nemükkel kapcsolatos sztereotípiák sikeres kiaknázására.⁶³ Emellett a ruandai társadalom sem ismeri el olyan nagy arányúnak a nők részvételét a népirtásban, mint amilyen az valójában volt, mivel a közösségre nézve ez nagy szégyent jelentene.⁶⁴

A népirtást követően mindent összevetve a nők társadalmi helyzete mégis javult.⁶⁵ Ez a változás azonban a kialakult kényszerhelyzet miatt is történt. A meggyilkolt vagy elkövetőként börtönbe került férfiak tömegei helyett ugyanis

⁶⁰ A *gacaca* bíróságok a ruandai faluközösség igazságszolgáltatási fórumai voltak. „A szó jelentése *fű, mező és a szabadban történő tárgyalásra utal: a megvádolt személy és családja, a vádlók, tanúk, valamint az adott közösség tagjai egy helyen a szabadban összegyűltek, és megvitatták a történéseket.*” Az 1920-as években ez kizsorzult, de a 2000-es évek elején visszahozták, hogy a rengeteg, népirtással gyanúsított ember ügyében ítélkezzen. (T. HORVÁTH Attila (2008), *Purgatórium és népakarat: a ruandai megbékélési törekvések mérlege. Küllügyi Szemle*, 7. évf, 4. sz. 140–155. 144. https://kki.hu/assets/upload/Kulugyi_Szemle_2008_04_Purgaterium_ees_neepakarat-.pdf (Utolsó elérés: 2020.10.26.))

⁶¹ DRUMBL, Mark A. (2013), *She Makes Me Ashamed to Be a Woman: The Genocide Conviction of Pauline Nyiramasuhuko*, 2011. *Michigan Journal of International Law*, 34 (3). 559–604. 560. <https://repository.law.umich.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1001&context=mjil> (Utolsó elérés: 2020.10.26.)

⁶² T. HORVÁTH (2008), 144–146.

⁶³ HOGG (2010), 81.

⁶⁴ JESSEE, Erin (2015), *Rwandan women no more: female genocidaires in the aftermath of the 1994 Rwandan genocide. Conflict and Society*, 1 (1). 60–80. 67–69. <https://www.berghahnjournals.com/view/journals/conflict-and-society/1/1/air-cs010106.xml> (Utolsó elérés: 2020.10.26.)

⁶⁵ DRUMBL (2013), 602.

a nőknek kellett átvenniük a családfenntartó szerepét, tehát az anyagi szükség volt az az ok, ami a nők helyzetének javulását magával hozta. Emellett a korábbi patriarchális rendszer is megszűnt létezni.⁶⁶

A mindennapokban viszont az emlékezés, a traumafeldolgozás, illetve a megbocsátás kérdése kerül előtérbe, mivel a túlélők és az elkövetők továbbra is egymás mellett élnek, ami elfogadás nélkül megnehezítené a helyzetüket. Ruanda fejlődőképese az ott történt borzalmak ellenére is, az események pedig minden ország számára tanulságként szolgálnak.⁶⁷

⁶⁶ HAMILTON, Heather B. (2000), Rwanda's women: the key to reconstruction. *Journal of Humanitarian Assistance*, May. <http://www.commonwell.org/download/rwanda%27s-women-key-to-reconstruction.pdf> (Utolsó elérés: 2020.10.26.)

⁶⁷ Los Angeles Times: 25 years after genocide, can Rwanda heal? Six villages try. *Los Angeles Times*. <https://www.latimes.com/world/la-fg-rwanda-genocide-anniversary-20190406-story.htm> (Utolsó elérés: 2020.10.21.)

Felhasznált irodalom

- ADLER, Reva N., LOYLE, Cyanne E., GLOBERMAN, Judith (2007), A Calamity in the Neighborhood: Women's Participation in the Rwandan Genocide. *Genocide Studies and Prevention: An International Journal*, 2(3). 209—234. <https://scholarcommons.usf.edu/cgi/viewcontent.cgi?referer=&httpsredir=1&article=1192&context=gsp> (Utolsó elérés: 2020.10.26.)
- African Rights (1995), *Rwanda — Not so Innocent: When Women Became Killers*. London, African Rights. <https://www.scribd.com/document/21263653/Rwanda-Not-so-Innocent-When-Womens-Became-Killers-Africa-Rights-August-1995> (Utolsó elérés: 2020.10.17.)
- Afrika Tanulmányok, Juvenal Habyarimana. *Afrika Tanulmányok*. http://www.afrikatanulmanyok.hu/htmls/habyarimana_juvenal.html (Utolsó elérés: 2020.10.28.)
- BAGI Judit (2018), *Nők politikai és társadalmi képviselete Ruandában az 1994 és 2017 közötti időszakban*. Pécs, Pécsi Tudományegyetem. <http://docplayer.hu/144523464-Nok-politikai-es-tarsadalmi-kepviselete-ruandaban-az-1994-es-2017-kozotti-idoszakban-phd-disszertacio.html> (Utolsó elérés: 2020.10.26.)
- BIEDERMANN Zsuzsanna (2013), A ruandai népirtás és nemzetközi közösség passzivitása. *Afrika Tanulmányok folyóirat*. 7. évf. 2. sz. 61—94. http://real.mtak.hu/9153/1/03_biedermann.pdf (Utolsó elérés: 2020.10.26.)
- BLIZZARD, Sarah Marie (2006), *Women's Roles in the 1994 Rwanda Genocide and the Empowerment of Women in the Aftermath*. Atlanta, Georgia Institute of Technology. <http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.424.6450&rep=rep1&type=pdf>. (Utolsó elérés: 2020.10.27.)
- BROWN, Sara E. (2014), Female Perpetrators of the Rwandan Genocide. *International Feminist Journal of Politice*, 16 (3). 448—469. <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/14616742.2013.788806> (Utolsó elérés: 2020.10.27.)
- BÚR Gábor (2011), Ruanda - 10 év után. *Afrika-történeti tanulmányok*. 259—265. <http://gepeskonyv.btk.elte.hu/adatok/Tortenelem/AfrikanisztikaMA/b%FArg%E1bor/18.b%FAr.Ruanda.pdf> (Utolsó elérés: 2020.10.26.)
- BURNET, Jennie E. (2012), *Genocide lives in us : women, memory, and silence in Rwanda*. Madison, The University of Wisconsin Press.
- DRUMBL, Mark A. (2013), She Makes Me Ashamed to Be a Woman: The Genocide Conviction of Pauline Nyiramasuhuko, 2011. *Michigan Journal of International Law*, 34 (3). 559—604. <https://repository.law.umich.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1001&context=mjil> (Utolsó elérés: 2020.10.26.)
- GARCÍA SOLA, Marina (2018), Challenging Violence and Victimisation Discourses in International Relations. The experiences of Men and Women during the Rwandan

- Genocide. *Femeris*, 3 (1). 94—110., 98. <https://e-revistas.uc3m.es/index.php/FEMERIS/article/view/4076> (Utolsó elérés: 2020.12.03.)
- Global Justice Center (2018), *Beyond Killing: Gender, Genocide, and Obligations Under International Law*. New York, Global Justice Center. 9. <https://www.globaljusticecenter.net/files/Gender-and-Genocide-Whitepaper-FINAL.pdf> (Utolsó elérés: 2020.10.26.)
- HAMILTON, Heather B. (2000), Rwanda's women: the key to reconstruction. *Journal of Humanitarian Assistance*, May. <http://www.commonwell.org/download/rwanda%27s-women-key-to-reconstruction.pdf> (Utolsó elérés: 2020.10.26.)
- HOGG, Nicole (2010), Women's participation in the Rwandan genocide: mothers or monsters? *International review of the Red Cross*, 92 (877). 69—102. <https://www.peacewomen.org/node/89796> (Utolsó elérés: 2020.10.27.)
- HOGG, Nicole (2011), "I never poured blood": *Women Accused of Genocide in Rwanda*. Montreal, McGil University. <https://escholarship.mcgill.ca/concern/theses/vt150k897> (Utolsó elérés: 2020.10.26.)
- JESSEE, Erin (2015), Rwandan women no more : female genocidaires in the aftermath of the 1994 Rwandan genocide. *Conflict and Society*, 1 (1). 60—80. <https://www.berghahnjournals.com/view/journals/conflict-and-society/1/1/air-cs010106.xml> (Utolsó elérés: 2020.10.26.)
- Los Angeles Times: 25 years after genocide, can Rwanda heal? Six villages try. *Los Angeles Times*. <https://www.latimes.com/world/la-fg-rwanda-genocide-anniversary-20190406-story.html> (Utolsó elérés: 2020.10.21.)
- SHARLACH, Lisa (1999), Gender and genocide in Rwanda: Women as agents and objects of Genocide. *Journal of Genocide Research*, 1 (3). 387—399. https://www.researchgate.net/publication/240532562_Gender_and_genocide_in_Rwanda_Women_as_agents_and_objects_of_Genocide (Utolsó elérés: 2020.10.26.)
- SMEULERS, Alette (2015), Female Perpetrators: Ordinary or Extra-ordinary Women? *International Criminal Law Review*, 15 (2). 207—253. (Utolsó elérés: 2020.10.27.)
- SMITH, Roger W. (1994), Women and Genocide: Notes on an Unwritten History. *Holocaust and Genocide Studies*, vol. 8, no. 3, Winter. 315-334. <https://heinonline.org/HOL/Page?handle=hein.journals/hologen8&div=28&%3f&collection=journals> (Utolsó elérés: 2020.10.19.)
- SPEARLING, Carrie (2006), Mother of atrocities: Pauline Nyiramasuhuko's role in the Rwandan genocide. *Fordham Urban Law Journal*, 33 (2). 637—664. <https://ir.lawnet.fordham.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1929&context=ulj> (Utolsó elérés: 2020.10.26.)

- Szűts András (2010), Népiirtás Ruandában 1994 április-júliusában: Genocídium, melyet a világ tétlenül nézett. *Belvedere Meridionale*, 2010/XXII. 1–2. 36–47. http://acta.bibl.u-szeged.hu/5244/1/belvedere_2010_001_002_036-047.pdf (Utolsó elérés: 2020.10.26.)
- T. HORVÁTH Attila (2008), Purgatórium és népakarat: a ruandai megbékélési törekvések mérlege. *Külgügyi Szemle*, 7. évf, 4. sz. 140—155. https://kki.hu/assets/upload/Kulugyi_Szemle_2008_04_Purgaterium_ees_neepakarat-.pdf (Utolsó elérés: 2020.10.26.)
- United Nations Office Genocide Prevention and the Responsibility to Protect: *Genocide*. <https://www.un.org/en/genocideprevention/genocide.shtml> (Utolsó elérés: 2020.10.21.)

